

ISBN 978-86-7587-069-2

Мирјана Павловић
СРБИ У ТЕМИШВАРУ

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

SPECIAL EDITIONS
Volume 78

Mirjana Pavlović
SERBS IN TEMISOARA

Editor
Dragana Radojičić

BELGRADE 2012

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 78

Мирјана Павловић

СРБИ У ТЕМИШВАРУ

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2012.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михајлова 36/IV, Београд, тел. 011 26 36 804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

За издавача:
Драгана Радојичић

Рецензенти:
проф. др Бранко Ђупурдија
проф. др Душан Дрљача

Секретар редакције:
Марија Ђокић

Лектор:
Софија Милорадовић

Превод на енглески:
Соња Жакула

Техничка припрема и штампа:
Академска издања
Београд

Тираж
500 примерака

Књига је резултат рада на пројекту бр. 177027:
Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Несебичну помоћ у реализацији теренских истраживања Срба у Темишвару пружили су ми сви припадници српске заједнице са којима сам контактирала, представници њихових мањинских организација, као и свештеници српских цркава у Темишвару. Посебно се захваљујем, у међувремену преминулом, господину Јовану Пејанову, библиотекару *Савеза Срба у Румунији*, на организацији интервјуа и анкета, а надасве на преводу литературе са румунског језика, чиме ми је омогућено њено коришћење.

Садржај

САДРЖАЈ	7
УВОД	9
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ПРОУЧАВАЊА	17
ДЕФИНИЦИЈЕ ПОЈМОВА	17
а) Интеграција, акултурација, асимилација	17
б) Глобализација, регионализација и транзиција	19
в) Мултикултурализам и интеркултурализам	20
г) Етничка / национална група / мањина / заједница	21
д) Етнички / национални, културни и регионални идентитет	25
ђ) Символи идентитета	27
КОНЦЕПЦИЈА ПРОУЧАВАЊА	28
МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА	31
ГЕОГРАФСКИ, ИСТОРИЈСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ОКВИР	
ИСТРАЖИВАЊА	37
РУМУНИЈА	37
БАНАТ	41
ТЕМИШВАР	54
СРБИ У БАНАТУ	71
НАСЕЉАВАЊЕ СРБА У БАНАТ И ТЕМИШВАР	71
ДРУШТВЕНО – ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У БАНАТУ	78
СРБИ У ТЕМИШВАРУ	99
ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ	99
ФОРМИРАЊЕ, РАЗВОЈ И ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ	105
ОРГАНИЗАЦИЈЕ	115

ОКУПЉАЊА И МАНИФЕСТАЦИЈЕ _____	137
ОБИЧАЈИ _____	144
МАТЕРЊИ ЈЕЗИК _____	185
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА, СТРАТЕГИЈЕ И РЕАЛИЗАЦИЈА ГРУПНИХ ИДЕНТИТЕТА У ИСТОРИЈСКОМ ДИСКУРСУ _____	197
НАЦИОНАЛНИ И ДВОЈНИ ИДЕНТИТЕТ _____	197
РЕГИОНАЛНИ И ЛОКАЛНИ ИДЕНТИТЕТ _____	208
СРПСКА ЗАЈЕДНИЦА У СВЕТЛУ ТРАНЗИЦИЈЕ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА _____	215
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА _____	223
БИБЛИОГРАФИЈА _____	227
ЧЛАНЦИ У ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА _____	240
СТАТИСТИЧКИ ИЗВОРИ _____	242
ПРОТОКОЛИ _____	243
ДОДАТАК _____	245
ВАЖНИЈИ ИСТОРИЈСКИ ДОГАЂАЈИ _____	245
ВАЖНИЈЕ ИСТОРИЈСКЕ ЛИЧНОСТИ _____	247
РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ _____	256
SERBS IN TIMISOARA _____	257

УВОД

Срби у Темишвару данас имају статус етничке / националне заједнице мањинског типа, која према резултатима последњег пописа становништва из 2002. Године обухвата само 2,0% укупног становништва града.¹ Иако заједница са вишевековном и богатом историјом, материјалном и духовном културом, Срби у Темишвару су у великој мери захваћени процесима асимилације и депопулације, али имају очуване многе културне особености. Поред тога, развили су разгранату мрежу мањинских организација различитог типа: од просветних и верских, преко друштвено-политичких, културно-уметничких и спортских, до медија на матерњем језику. Исто тако, српска национална мањина представљена је и с једним послаником у Парламенту Румуније. На тај начин, мањинска заједница Срба у Темишвару веома је активна и на градском и на државном нивоу, па је Темишвар све до данас очувао улогу културног, религијског и политичког центра српске националне мањине у Банату и Румунији.

Темишвар је централно насеље Баната, регије југоисточне Европе која је у политичко-административном погледу, од средњег века па до краја Првог светског рата, представљала јединствено подручје, иако под политичком доминацијом и културним утицајем различитих држава (средњовековне Мађарске, Отоманске империје, Аустроугарске монархије). Тријанонским споразумом, Банат је подељен

¹ Љубомир Степанов, *Статистички подаци о Србима у Румунији*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2005, 30. (даље: Љ. Степанов, *Статистички подаци*).

између краљевина Румуније, СХС и Мађарске, а Темишвар је припао Румунији. После Другог светског рата Румунија постаје социјалистичка земља, а након 1989. године и пада Чаушесковог режима – чије је револуционарно свргавање и започело управо у Темишвару – румунско друштво се налазило у периоду свеобухватне економске, политичке, па и културне транзиције. Почетком 2007. године Румунија је примљена у Европску унију, мада многи транзициони процеси још увек трају.

Те велике историјске турбуленције одразиле су се на националну структуру, друштвено-политички положај, начин живота и културне одлике становништва града, па и српске заједнице у њему. Ипак, Темишвар је одувек био претежно вишенационална и мултикултурна средина, о чему сведочи и његов назив који је имао четири фонетска / творбена лика – *Timișoara*, *Temisvár*, *Temesburg*, Темишвар.² Поред већинских Румуна, у граду и данас живе многе мањинске заједнице: Мађари, Немци, Срби, Роми, Бугари, Јевреји и други.

На мултиетничком / мултикултурном простору Баната Срби опстају већ вековима. Тачно време њиховог насељавања у област Темишвара није поуздано утврђено, мада их у граду историјски извори први пут помињу у време угарског краља Матије Корвина (1443–1490.).³

Књига је посвећена начину живота, обичајима и култури Срба у Темишвару, с посебним акцентом на стратегијама, конструкцији и реализацији заједништва и вишеслојног идентитета (национални / етнички, двојни, регионални, локални). Циљ је да се расветли и протумачи на који начин и зашто Срби у Темишвару обликују, чувају и

² Victor Nojman, *Grădanska cultura u Transilvaniji i Banatu: Uloga Temišvara u političkim promenama iz 1989*, *Habitus* 1, Centar za multikulturalnost, Beograd 2000, 3.

³ Virgil Popovici, *Ortodoxismul și biserica națională românească din Timișoara*, *Timișoara* 1933, 22.

испољавају своје заједништво, као и које су форме и фактори његове манифестације у прошлости и данас, у мултиетничком окружењу. Примењен је савремени концепт етничитета, чији је акценат на ситуационом приступу, субјективној и објективној димензији, симболичком карактеру, али и на комбинацији културних и друштвених аспеката етничког заједништва и различитости. Фокус истраживања је на индикаторима и симболима стварног или замишљеног заједништва и различитости на релацији *ми–они*, као и на етничким границама.

Мени су као истраживачу који се више година бави изучавањем српске дијаспоре, изазов за проучавање Срба у Темишвару представљале две чињенице. Темишвар је центар српске мањинске заједнице у Румунији, заједнице која живи на простору најближем матици, али одвојено од ње већ више векова. Иако у прошлим вековима значајна заједница, данас је она у великој мери захваћена процесима асимилације и депопулације, али са очуваном свешћу о властитим културним и националним особеностима, препознатим и од стране већинског окружења, као и са врло развијеним одликама онога што се у науци најчешће означава као *community life*. Изучавање очувања идентитета припадника ове заједнице изгледало је као значајан и довољан изазов за истраживање. Истовремено, такво становиште је условило и то да је, у извесном смислу, већи део рада посвећен историјском развоју различитих облика и одлика заједништва Срба у Темишвару – као дела ширег окружења Срба у Банату, али и разматрању националног идентитета у дијахронијској и синхронијској перспективи, како је то у претходном пасусу и дефинисано.

Међутим, већ почетна теренска истраживања, а посебно прва сумирања резултата у виду објављених радова, указала су на још нека питања значајна за разумевање заједништва и националног идентитета Срба у Темишвару. Њихово уочавање утицало је и на проширење, па донекле и на преформулацију коначних циљева истраживања, али и на

интерпретацију истраживачких резултата у овом раду. На почетку мојих истраживања, српска заједница се налазила у већ поодмаклој фази друштвених престројавања и прилагођавања транзиционим процесима у Румунији, која је била на самом прагу интеграције у европску заједницу. Тај период је за српску заједницу представљао веома динамично време, у којем су се истовремено јављали, преплитали и сучељавали бројни различити, па често и контрадикторни процеси (политичко препознавање и нормативно признавање националне заједнице, политичка демократизација и економско осиромашење њених чланова, тзв. *обичних грађана*, али не увек и заједнице као такве; традиционализација, оживљавање религиозности или етничности, али и слављење мултикултурализма; тежња ка европској заједници као *рајском* окружењу и доживљај истог окружења као простора изразите националне острашћености према неким заједницама, и низ других које је тешко и набројити), што српска заједница – и да је хтела – није могла игнорисати, па ове процесе нису могла занемарити ни моја истраживања.

Нагласак на овим процесима јасно указује на то да је у раду прихваћено ситуационо схватање етничности, односно – да сматрам да друштвена ситуација одлучујуће утиче на етничност, што пак никако не значи да занемарујем, а посебно не да одбацујем културне аспекте заједништва, и то такође у историјском дискурсу. Слика је, ипак, сложенија, и – поред друштвене – она има и културну компоненту. Занемаривање културе и традиције заправо би нас ограничило само на проучавање социјалних стратума. Мада су етничке заједнице, па и Срби у Темишвару, током своје историје у појединим периодима представљали социјалну класу, они то нису били увек и стално, а посебно нису били искључиво социјална класа. Као и друге националне заједнице, они су инспирацију за оживљавање и учвршћивање свог заједништва проналазили у историји и традицији, па – зашто не – и у митовима. Стога историја и традиција током овог истраживања не само да нису занемарени, већ су проучавања

различитих типова организовања и групних идентитета код Срба у Темишвару дата у историјској димензији.

Како је Темишвар мултикултурна средина, посебна пажња је посвећена и конструкцији регионалног и локалног идентитета, као и њиховим међусобним односима. Дакле, разматрања су усмерена и на вишеслојни идентитет, који је посебно актуелизован данас, у условима транзиције, односно – глобализације и регионализације, те стварања јединствене мултикултурне или интеркултурне Европе.

Поред увода, књига обухвата неколико целина. У првом поглављу је изложен теоријско-методолошки оквир проучавања, односно анализа најважнијих појмова који се у разматрању користе, као и концепција и метод истраживања. У другом поглављу дат је само краћи географски, историјски и демографски развој Румуније, Баната и Темишвара – као ширег оквира проучавања. Следеће поглавље посвећено је Србима у Банату. Најпре су изложене основне одлике миграције Срба у Банат и Темишвар, а затим је размотрен вишевековни развој друштвено-политичког и правног положаја Срба у Банату. Четврто поглавље директно се односи на Србе у Темишвару, и оно садржи неколико целина. У првом одељку дат је преглед демографског развоја Срба у граду, а затим је пажња посвећена обликовању и развоју њихове мањинске заједнице. Мрежа мањинских, световних и верских, организација у историјском контексту разматра се у трећем делу четвртог поглавља овог рада.

Посебно су, са становишта важности за етнитет Срба у Темишвару у четвртог и петом делу четвртог поглавља разматрани различити типови окупљања и манифестација, као и друштвени и религиозни обичаји и празници у различитим временским периодима. Издвојени су и одређени процеси који су захватили српску заједницу у периоду транзиције, као што су ревитализација обичаја, увођење нових обичаја с *ореолом* етничких и сл. Следећи део посве-

ћен је матерњем језику као једном од најважнијих симбола етничког / националног идентитета Срба у Темишвару.

Пето поглавље рада посвећено је анализи вишеслојног идентитета у мултикултурном друштву. Разматрани су регионални, национални, двојни и локални идентитет, као и њихови међусобни односи. Посебна пажња посвећена је регионалном – банатском идентитету, који је у одређеним друштвено-историјским условима био врло развијен, а под повољним условима лако може доћи и до његове реафирмације, за шта назнаке већ постоје. С друге стране, пажња је поклоњена и локалним идентитетима у оквиру саме заједнице што доприноси њеној сегментираности – за сада само на културном нивоу, али није немогуће да се у будућности успостави и на институционалном нивоу.

Од 1990. године румунско друштво је захваћено процесима транзиције, глобализације и европских интеграција, па се у последњем поглављу анализира њихов утицај на српску заједницу у Темишвару (реафирмација институционалног живота, пораст религиозности, обнављање обичаја и сл.)

Рад има и два историјска додатка. У првом су дати краћи подаци о важнијим историјским личностима, а у другом су описани важнији историјски догађаји за српску заједницу у Темишвару. На овакав начин излагања података одлучила сам се јер су наведене личности и догађаји значајни за разумевање живота наше заједнице у Темишвару, у историјском контексту, али би њихово детаљно разматрање у одговарајућим поглављима оптеретило основни текст обилем дигресија, изазваних дугим периодом живота Срба на тим просторима, па на тај начин и замаглило његову суштину. Трећи додаток, пак, обухвата речник мање познатих речи и израза – претежно турцизама.

Сматрам да на овај начин систематизован материјал и његова анализа омогућавају сагледавање сложене проблематике етничности Срба у Темишвару, њеног испољавања у

различитим сферама живота – у мери и на начин који највише одговара самој групи и тренутку у којем живи, као и уочавање и анализу етничких процеса и односа, али и друштвено-историјских фактора, који су утицали на етницитет Срба у Темишвару. Осим тога, рад у целини доприноси бољем сагледавању проблема етничких заједница у дијаспори, као и познавању феномена мултикултурализма, односно – интеркултурализма или очувања културних посебности у процесима европских интеграција.

Мирјана Павловић

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ПРОУЧАВАЊА

Етнички проблеми већ годинама привлаче пажњу научника различитих опредељења, што је за последицу имало умножавање вишезначних термина (етнос, етницитет, етнички идентитет, етничке границе и сл.) и настанак многих теорија о асимилацији, акултурацији, или резистенцији етничких група. Сложености проблема доприноси и то што се и у различитим међународно правним документима користи широк спектар термина: расна, етничка или верска група; национална, етничка или језичка мањина, и томе слично.⁴ Стога је неопходно већ на почетку дати макар оквирно одређење најзначајнијих феномена о којима се у овом раду исправља.

ДЕФИНИЦИЈЕ ПОЈМОВА

а) Интеграција, акултурација, асимилација

Интеграција је сложен процес укључивања мањинских заједница у шира друштва. Да би се означили њени различити облици и нивои, у науци се често користи неколико термина: адаптација, акултурација, асимилација. Осим тога, неки аутори, не користећи термин интеграција, разли-

⁴ Обрад Рачић, *Мањине: Између позитивног међународног права и прокламованих опредељења (Нека спорна питања)*, Положај мањина у СРЈ, САНУ, Одељење друштвених наука 19, Београд 1996, 530–535.

кују више типова асимилације. Тако, на пример, *економска асимилација* обухвата укључење припадника мањинске заједнице у разне сфере привредног живота ширег друштва,⁵ *друштвена* подразумева непостојање посебног подсистема друштвених институција мањинске заједнице,⁶ а *физичка* – постигнуће *modus vivendi* између етничке групе и ширег друштва.⁷

У књизи је прихваћено схватање по којем *акултурација* подразумева усвајање основних културних вредности ширег друштва, уз задржавање свести о посебности мањинске заједнице.⁸ Осим тога, треба истаћи да се у процесу акултурације јавља интерактиван однос две социокултурне појаве, а да би се он истакао све чешће се користи термин *транскултурација*.⁹ Исто тако, при проучавању акултурацијских процеса треба водити рачуна о томе да није свако усвајање новог културног модела – акултурација.

Асимилација је, пак, ужи појам од акултурације и често представља једну њену фазу. То је културни процес током кога се одређена социокултурна појава у контакту с другом појавом утапа и нестаје у њој на тај начин што губи сопствену особеност и идентитет.¹⁰

⁵ Vesna Mikačić, *Adaptacija, integracija i asimilacija naših iseljenika u prekomorskim zemljama*, Teme o iseljеништву 6, Centar za istraživanje migracija, Zagreb 1976, 8.

⁶ Nikola Lovrić, *Asimilacija i očuvanje etniciteta u SAD*, Sociološki pregled 2, Sociološko društvo Srbije, Beograd 1974, 290.

⁷ V. Mikačić, н. д., 8.

⁸ Tamotsu Shibutani i Kian Kwan (ed.), *Ethnic stratification, A comparative Approach*, USA, 1965, 470–480, 504–515.

⁹ Nikola Božilović, *Akulturnacija kao prenos kulturne dinamike*, Teme, Časopis za društvene nauke XXII, br. 1–2, Univerzitet u Nišu, Niš 1998, 88.

¹⁰ Исто, 88.

б) Глобализација, регионализација и транзиција

Глобализација се може одредити као нови облик модернизације и акултурације, који трансформише готово све подсистеме светског друштва, стварајући јединствени економски, политички, друштвени и културни простор.¹¹ Радикалнији критичари глобализацију обично схватају као униполарни процес и изједначавају је са американизацијом или империјалном вестернизацијом, наглашавајући да се она у пракси често манифестује као унификација света по једном економском, политичком и културном моделу, који је карактеристичан за економски најразвијеније земље Америке и Западне Европе.¹² Међутим, глобализацију не треба схватати као униформност, односно глобализам, већ као мултидимензионални и полицентрични процес, чији је саставни део и регионализација – као форма њеног изражавања и брана против глобализма.¹³

Регионализација подразумева регионално повезивање и интеграцију географски суседних земаља по принципу и у функцији глобализације, али уз уважавање специфичности земаља које приступају регионалној повезаности и сарадњи.¹⁴

Као планетарни процеси, глобализација и регионализација обухватају целокупну друштвену стварност, установљавају нове друштвене и политичке односе, и изазивају

¹¹ Ljubiša Mitrović, *Sudbina kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije na Balkanu*, Kulturni i etnički identitet u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Centar za balkanske studije i Junir IX, Niš 2002, 28.

¹² Види о томе: *Šta je globalizacija*, <http://www.scg.org.yu/globalizacija-sta.htm>.

¹³ L.J. Mitrović, н. д., 16.

¹⁴ Milorad Božić, *Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana*, Kulturni i etnički identitet u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Centar za balkanske studije i Junir IX, Niš 2002, 92.

промене у културној и друштвеној свести. Стога оне редефинишу и схватање суверенитета, чиме мењају и положај и улогу националних држава. У савременим европским интеграцијама изражене су тенденције ка детериторијализацији националног суверенитета и стварању мултикултуралног и грађанског друштва, што утиче и на концепцију етничких и националних идентитета.¹⁵

Транзиција подразумева демократизацију и радикалне структуралне промене затворених, ауторитарних друштвених система социјалистичких земаља у модерна и плуралистичка друштва, те њихову интеграцију у глобални свет.¹⁶ Међутим, чак и у земљама у транзицији, у којима је изражена тежња према европским интеграцијама и процесима глобализације, стара схватања суверенитета – о водећој улози националне државе – нису нестала, већ и даље опстају, а моћ националног је још увек изнад суверенитета грађанина и мултикултурализма.

в) Мултикултурализам и интеркултурализам

Мултикултурализам је равноправно неговање различитих култура и националних припадности, као и њихова заштита, односно – позитивна дискриминација. Савремена становишта, пак, посебно наглашавају и то да се мултикултурализам на сме схватити само као нормативно поштовање одређених права националних мањина, већ да у њему долази до стварног прожимања различитих етничких и националних култура, као и да је он заснован на суверенитету грађанина. Мултикултурализам је, дакле, симбиоза различитих националних култура, а не њихов паралелни живот. Да би се то нагласило, у стручној литератури се све чешће јавља термин *интеркултурализам*.

¹⁵ Lj. Mitrović, н. д., 29.

¹⁶ Исто, 16

2) Етничка / национална група / мањина / заједница

Већ летимичан поглед на разнолику терминологију у литератури и правним актима упућује на то да се тип ентитета попут Срба у Темишвару најчешће означава сложеницама састављеним од именица – група, мањина или заједница, и различитих придева – расна, језичка, верска или национална. С друге стране, у повељама, конвенцијама и сличним документима, који се проблемом мањина баве са становишта њихове међународно-правне заштите, обично се посебно не помиње ниједан тип мањине, већ се сви они штите *недискриминационим клаузулама* у оквиру људских права. Зато се у документима овог типа врло ретко јављају дефиниције самог појма.

Тако се, на пример, у предлогу конвенције за заштиту мањина Европске комисије за демократију из 1990. године, као радна користи дефиниција по којој мањина означава *мање бројну групу људи од осталог становништва неке државе, чија се етничка, верска и језичка обележја разликују од оних осталог становништва и коју води жеља за очувањем своје културе, традиције, вере и језика*.¹⁷ У раду на заштити и унапређењу мањинског положаја, у оквиру Уједињених нација дуго је коришћена и Капоторијева дефиниција, која – поред броја, објективних и субјективних особности мањина – као најбитније њихове карактеристике истиче статус и моћ. Дакле, по тој дефиницији, етничке мањине нису само групе са особеним објективним и субјективним карактеристикама, које чине бројчану мањину, или су у најмању руку изједначене са околним становништвом, већ су то, што је много важније, недоминантне групе које и у погледу друштвене моћи имају мањински положај, па им је

¹⁷ European Commission for Democracy through Law, *Proposal for a European Convention for the Protection of Minorities*, Strasbourg: Council of Europe documents, CDL – MIN (93) 6, 22 February 1993, Article 27, www.ecmi.de.

зато и потребна међународна правна заштита, као и групе чији су чланови држављани државе у којој живе.¹⁸

Ипак, може се констатовати да већина досадашњих дефиниција етничких мањина, као основне карактеристике таквог вида заједништва, наводи да оне живе у држави у којој је доминантан други народ, култура, религија и / или језик, а различитом законском регулативом им се омогућава да очувају своју посебну културу и традицију, веру и језик.

С друге стране, има и мишљења да термин мањина треба избегавати управо зато што априори означава подређен положај одређеног ентитета, као и да је онпреузак или *политички експлозиван*. Да би се такви приговори избегли, често се замењује изразима *група* или *заједница*. Тако се, на пример, у америчкој литератури најчешће говори о етничким групама. У бившим социјалистичким земљама, па и у Румунији, исту врсту покушаја представљало је и увођење термина *народност*. Нови термин је требало да изрази квалитативно побољшање положаја националних мањина, односно, непостојање већине и мањина, те једнакост свих грађана у њиховим правима. Међутим, иако је у ширем друштву био прихваћен, а у свакодневној комуникацији се и данас понекад користи, појам народности је у међународним односима, посебно у онима са западним земљама, изазивао недоумице и збуњеност, па многи аутори сматрају оправданим враћање на ранији термин *национална мањина*. С друге стране, израз *етничка група* се у неким европским законодавствима, као нпр. у претходном Уставу Југославије, користио само за групе које нису део већих нација,¹⁹ што му је у извесном смислу придавало пејоративну конотацију, па такође није

¹⁸ Budislav Vukas, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Školska knjiga, Zagreb 1978, 12–14.

¹⁹ Драгољуб Ацковић, *Прилог анализи уставног положаја Рома у европским земљама и у Југославији*, Положај мањина у СРЈ, САНУ, Одељење друштвених наука 19, Београд 1996, 819–828.

био подесан. Осим тога, како се Срби у Темишвару као организован и посебан ентитет јављају пре више векова, за њихово обележавање најпогоднији је израз *заједница*, и он је у књизи најчешће коришћен. Међутим, као синоним често употребљавам и израз *мањина*, управо зато што га још увек користе многа међународна документа значајна за њихову правну заштиту.

Семантичку конфузију повећава и то што бројни придеви који се користе при именовању заједница у дијаспори нису без мањкавости. Тако атрибути *расне*, *језичке* *верске* истичу само једну особеност мањинске групе, па је подеснији атрибут *етничка*, којим су обухваћени сви претходни, или пак *национална*, јер се њиме наглашава и то да су те заједнице делови нације чија је матица – нека друга држава. Дакле, за Србе у Темишвару можемо користити термин *национална мањина*. Он је последњих година поново у употреби, и у нас и у Румунији.²⁰ Ипак, најподеснији је термин *етничка* или *национална заједница*.

У литератури се често јављају и термини *етник* или *етнија*, али се њима обично одређују само пренационалне заједнице, па су за ово проучавање они неадекватни.

Међутим, ни избором термина *етничка заједница* проблем није решен, јер у науци није једнозначно одређено која су то својства која одређују и разликују такве заједнице од других типова груписања у друштву (религиозне групе, класе и др). Стога је и дефинисање појмова као што су *етничка група*, *етнос*, *етнија*, *етничност* и слични њима изазвало дуготрајне и бројне расправе. Старије дефиниције првенствено су наглашавале, у различитим комбинацијама, културне карактеристике тих заједница: име, језик,

²⁰ Термин *национална мањина* користи и Устав Румуније у члановима 6, 23 и др. *Constituția României*, Publicată in M. Of. Nr. 233 din 21 noiembrie 1991.

територија, религија, боја коже, култура и др.²¹ Таквим, већином антрополошким дефиницијама обично је приговорано да занемарују друштвене аспекте етничности.²² Да би избегли сличне замерке, неки научници етничке заједнице дефинишу као интересне групе,²³ субгрупе већинског друштва,²⁴ или у њима виде политички феномен.²⁵ Међутим, временом, интерес једне заједнице може да се промени, а да она и даље опстане. То је довело неке научнике до становишта да све наведене и многе друге особине могу представљати карактеристике етничких заједница, али и не морају, па у њиховом одређењу наглашавају субјективну димензију. Тако је Макс Вебер основ етноса видео у осећају припадности групи,²⁶ а Де Вос је сматрао да су етничке групе оно што њихови чланови мисле да оне јесу.²⁷ Истовремено, све више је уочаван и симболички карактер етничког заједништва.²⁸

²¹ О дефиницијама које наглашавају културне одлике етничких заједница видети у: Wsevolod Isajiw, *Definitions of Ethnicity*, Ethnicity 1, New York and London 1974, 117–119; R. Naroll, *Ethnic Unit Classification*, Current Anthropology 5, Chicago 1964, 10; Oscar Handlin, *Race and Nationality in American Life*, Boston 1957, 23.

²² Arnold Epstein, *Ethnos and Identity*, Three Studies in Ethnicity, Chicago 1978, 92.

²³ Nathan Glazer and Daniel Patrick Moynihan, *Beyond the Melting Pot*, The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City, Cambridge 1970, 17.

²⁴ George Theodorson and Achilles Theodorson, *A Modern Dictionary of Sociology*, New York 1969, s.v. Ethnic group.

²⁵ Abner Cohen, *The Lesson of Ethnicity*, A. Cohen (ed.), Urban Ethnicity, London 1974, 54.

²⁶ Макс Вебер, Привреда и друштво, том I, Београд 1976, 321.

²⁷ G. De Vos, L. Rommanucci-Ross (ed), *Ethnic Identity: Cultural Continuities and Change*, Polo Alto 1975, 16.

²⁸ Dušan Bandić, *Etnos*, Etnološke sveske 4, Београд 1982, 48–51.

Велику прекретницу у поимању етноса представља становиште Фредерика Барта, за кога етнос не само да није културна категорија, већ он није ни природно или примордијално стање, нити је пак *непроменљива генетска, друштвена, културна или језичка заједница*.²⁹

На крају да би себе дефинисала једна заједница поред обележја свог заједништва, одабира и атрибуте који уједно представљају и њену специфичност, односно разликују је од других заједница у окружењу.

Дакле, имајући у виду сву сложеност етничких заједница, сматрам да се у њиховом дефинисању морају имати у виду како културни и друштвени тако и објективни и субјективни, али и симболички аспекти заједништва и различитости.³⁰

д) *Етнички / национални, културни и регионални идентитет*

Етнички / национални идентитет је групни идентитет који чланови етничке заједнице имају као њени припадници. Различите контроверзе у дефинисању етничке заједнице одразиле су се и на поимање идентитета. Тако се, с једне стране, сматрало да основ етничког / националног идентитета лежи у културним аспектима, односно – у садржају етничке групе. С друге стране, наглашаван је друштвено-социјални аспект заједништва. Међутим, као што је наведено, већ је Макс Вебер у поимање идентитета увео субјективну димензију, с нагласком на самоидентификацији.³¹ Фредерик Барт,

²⁹ Frederic Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, The Social Organization of Culture Difference, Bergen-Oslo, London 1970, 24.

³⁰ Мирјана Павловић, *Срби у Чикагу: Проблеми етничког идентитета*, Етнографски Институт САНУ и Издавачка задруга Идеа, Београд 1990, 83–86. (даље: М. Павловић, Срби у Чикагу).

³¹ Макс Вебер, н. д, 321.

пак, идентитет сматра процесом који зависи од друштвене интеракције. Наиме, заједништво се дефинише у истицању специфичности и разлика у односу на неког другог, па опозиција *ми – они* чини саму срж етничке идентификације и својствена је самој конструкцији етничког идентитета.³²

Дакле, под *етничким / националним идентитетом* обично се подразумева групни идентитет, односно свест о припадности одређеној етничкој / националној заједници, који њени припадници изграђују и изражавају преко низа симболичких представа – било објективних било субјективних, културних или социјалних – о свом етничком / националном заједништву и различитости, и / или их пак други на основу њих идентификују као припаднике дате заједнице.³³

Иако се у различитим дефиницијама националног / етничког идентитета као објективне карактеристике обично наводе заједничке културне одлике, културни и национални / етнички идентитет не морају се подударати, а често се и не подударају.

Културни идентитет се може схватити као "образац заједничког начина живота, мишљења и искуства, на којем су утемељени облици и садржаји сазнања, а који као вредносни оквир указује индивидуама на то шта је пожељно, а шта није пожељно са становиштва дате културе".³⁴

У складу са наведеним одређењима националног и културног идентитета, *регионални идентитет* се дефинише као културни идентитет, односно – као свест о заједничким цртама и заједничком културном наслеђу становника одређе-

³² F. Barth, н, д., 24.

³³ Мирјана Павловић, *Појмовно-методолошки оквир проучавања етничког идентитета Срба у Батањи*, Гласник Етнографског института САНУ XL, Београд 1991, 134.

³⁴ Zagorka Golubović, *Ja i Drugi – antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, "Republika", Beograd 1999, 34.

ног региона, без обзира на њихову националну припадност. Међутим, по неким мишљењима, регионални идентитет се не темељи толико на заједничком наслеђу колико на заједничким проблемима, и још више – на сличним структуралним реакцијама на нове изазове.³⁵ У савременим друштвима, ти нови изазови су глобализација и регионализација, а у постсоцијалистичкој Румунији – и транзиција.

ђ) Символи идентитета

Заједнице међусобом комуницирају унутар ширег друштвеног контекста, одређујући границе, и то на тај начин да из низа различитих карактеристика њихови припадници одабирају одлике своје културе које сматрају специфичним, односно – за које верују да их у датом тренутку најбоље обележавају и издвајају од не-чланова. Те карактеристике делују као дијакритичке ознаке, тј. као симболи идентитета. У зависности од тога који тип заједништва и различитости се изграђује и испољава, користе се и одговарајући симболи етничког, регионалног и / или локалног идентитета.

Самоидентификација и идентификација од стране других одвија се на основу низа таквих симбола. То могу бити, а најчешће и јесу, оне културне особености групе за које се верује да су заједничке карактеристике свих њених чланова. На њиховој основи чланови групе изграђују свест о свом заједништву. Али, осим означавајуће, симболи идентитета имају и диференцирајућу функцију, односно – мора постојати и уверење, макар и погрешно, да та особина групе представља особеност само њених чланова и тако их издваја од припадника свих других етничких група. Дакле, за симболе идентитета групе битно је постојање конвенције. Истинитост тврђења у овом случају нема посебну улогу, већ је одлучујуће веровање.

³⁵ LJ. Mitrović, н. д., 26.

На пример, једном успостављени симболи етничког / националног идентитета, али и других групних идентитета – регионалног, локалног, тешко се губе. Ипак, како је култура подложна променама, а ни етничка заједница није стална категорија, исто тако и етнички симболи нису дати једном за свагда. Током времена, они се могу прилагођавати, дотеривати, па и нестати, а функцију обележавања заједништва могу преузети неке друге карактеристике, као што се и већ давно заборављени симболи могу извући из прошлости и изнова освежити.³⁶

КОНЦЕПЦИЈА ПРОУЧАВАЊА

Срби у Темишвару посматрају се у синхронијској и дијахронијској перспективи, а њихов етнички идентитет биће анализиран у односима интеракције и одређеним, јасно детерминисаним условима, што захтева савремено ситуационо схватање етничког идентитета. Наиме, неприхватљиви су супстанционални приступи, по којима је етничност непроменљива, још мање урођена, а етничке заједнице – такоређи *закопане* у традиционалној култури. Напротив, као што је већ речено, етнички идентитет и његова обележја зависе од друштвене ситуације и представљају развојни процес. С друге стране, у књизи су прихваћена и нека ограничења ситуационог приступа, посебно – новије тенденције после Барта, које одбацују неке његове поставке, као што је потпуно занемаривање културних атрибута и неограничена слобода у избору симбола, тј. у креирању етничке посебности. У најновијим теоријама дошло се до сазнања да етнички идентитет није потпуно произвољан и лишен садржаја, чиме је у проучавању дошло до извесне реafirмације културних одлика и традиције у процесу селекције

³⁶ Опширније о етничким симболима видети у: М. Павловић, *Срби у Чикагу*, 91–99, као и у тамо наведеној литератури.

симбола,³⁷ јер заједнице, обично, постојећим погодним карактеристикама приписују етничко значење и улогу етничких симбола. Стога, у истраживањима Срба у Темишвару акценат није на списку емпиријски уочљивих традиционалних и / или нових, културних и / или друштвених атрибута (разлика), већ на анализи друштвено-историјских услова под којима они постају симболи разликовања припадника од не – припадника, као и на међугрупним и унутаргрупним односима који се у процесу идентификације успостављају и на етничким границама.

Разматрани приступ проучавању етничког идентитета поставља у жижу истраживања српске заједнице у Темишвару, поред ње саме, и појединце – њене припаднике, чиме се омогућава проучавање идентитета на два начина: на **индивидуалном нивоу** – као осећање и изјашњавање појединца, и на **колективном нивоу** – као посебан, друштвено признат колективитет, који поседује културне и социјалне специфичности. Исто тако, овим се приступом отвара могућност уочавања и анализирања вишеструког идентитета (двојног, регионалног, локалног), као и различитих диференцијација у оквиру етничке заједнице Срба у Темишвару. Уочавање и анализа вишеструког идентитета веома су значајни за саме мањинске заједнице, јер се оне тада својим деловањем окрећу стварним потребама својих чланова, и то свих чланова, па и оних потенцијалних. Осим тога, анализом вишеструког идентитета, у фокусу проучавања нису само етничке мањинске заједнице, већ и појединци, односно – њихове потребе и одлике. На крају, схватањем етничког идентитета као процеса и конструкције омогућава се не само заштита, већ и развој српске заједнице у Темишвару. То је веома важно за мањинске етничке заједнице, које кроз отварање према различитим потребама својих чланова

³⁷ Детаљније о различитим приступима проучавања етничког идентитета видети у: Filip Putinja, Žoslin Stref-Fener, *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.

добијају и могућност не само очувања, него и развоја свог посебног етничког идентитета.

Срби у Темишвару су вековима живели под политичким, верским и културним утицајем других народа, пре свега Мађара, Турака, Немаца и Румуна. Честу промену власти и националног састава становништва пратила је и промена односа према мањинама, тј. мењао се њихов статус. Исто тако, та бурна историја довела је до тога да је њихова заједница у дугом временском периоду била подложна различитим асимилационим процесима, али је утицала и на формирање различитих схватања (концепција) националног / етничког идентитета, као и различитих стратегија заједнице и појединца за његово испољавање и очување.

Још је Фредерик Барт нагласио да тежиште етничких проучавања треба пренети са садржаја етничких група на етничке границе, које нису последица просторне или друштвене изолације, већ управо резултат интеракције између група, чиме је одвојио *етнички идентитет* од *објективног садржаја културе* и ставио га у контекст друштвене интеракције. Одржавање граница, као процес, не укидају ни акултурација, ни миграције, ни уклапање мањих заједница у веће и развијене облике друштвене организације.³⁸

Дакле, етничка идентификација се у раду посматра као процес, и то као двосмеран процес, јер подразумева и *унутрашњу перцепцију* – како чланови заједнице виде себе, и *спољну перцепцију* – виђење оних изван групе.³⁹ Без обзира на то што се оне не морају подударати, а најчешће се и не подударају, управо однос између ендogene и екзогенe дефиниције етничке припадности чини етнички идентитет динамичким процесом који је увек подложен редефинисању и прекомпоновању. Стога се схватање етничког идентитета,

³⁸ F. Barth, н. д., 24.

³⁹ F. W. Riggs, *Modes of Ethnicity*, Europa Ethnica 4, 1988, 161.

његове функције, значаја и значења, које има за припаднике, али и за не-припаднике, током времена може се мењати, па је неопходно посматрати га у синхронијској равни. То је веома значајна одлика приступа, посебно за проучавање заједница које, као и Срби у Темишвару, имају дугу традицију живота у дијаспори, током које су биле захваћене различитим друштвеним процесима, чиме се ставља акценат и на проучавање различитих етничких стратегија групе у тим периодима, о чему ће у одговарајућем поглављу бити више речи.

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

О Србима у Румунији постоји релативно обимна историјска литература, али је зато сразмерно мало података који се директно односе на њихову заједницу у Темишвару. Стога сам у разматрањима вишевековног живота Срба у граду првенствено користила историјске монографије о Србима у Банату (Душан Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века*, Јован Пејин, *Преглед прошлости Срба у Банату*, Феликс Милекер, *Банатске историје*), затим комплексну монографију Љубивоја Церовића, *Срби у Румунији*, као и капитално дело *Историја Срба*. За разматрање друштвеног живота Срба у Румунији и српско-румунских политичких односа у прошлости нарочито су значајне књиге Миодрага Милина, *Вековима заједно* и *Срби из Румуније и румунско-југословенски односи*, као и монографија Мирослава Тимотијевића – *Црква светог Георгија у Темишвару*.

О прошлости Темишвара такође постоји неколико старијих монографија, али на румунском језику. Препреку његовог непознавања донекле сам успела да превазиђем уз преводилачку помоћ самих Срба у Румунији, па сам у овој књизи користила и бројне податке из следећих монографија: Virgil Popovici, *Ortodoxismul si Biserica națională românească din Timișoara*, Timișoara 1933, J. N. Preyer, *Monographie der Königliche Freistadt Temesvár. Monografia orașului liber crăiesc Timișoara* [The Monography of the Free Princely Town

of Timișoara], re-edited by Adam Mager, Eleonora Pascu and Ioan Hațegan (Timișoara: Amarcord Publishing House, 1996), и Mihail Guboglu, *Călătoria lui Evliya Çelbi Efendi în Banat* (1660).

За реконструкцију прошлости српске заједнице у Темишвару могу се наћи и бројни подаци у неколико монографија различите вредности чији јесу аутори припадници српске заједнице у Темишвару. Најстарије, али и најзначајније су монографије Слободана Костића, затим књига Стевана Бугарског, *Српско православље у Румунији*, као и неколико споменица о српским организацијама у Темишвару, аутора Љубомира Степанова.

У разматрању статуса и друштвеног положаја српске заједнице у прошлости и данас коришћена су и бројна законска акта – од Првог мађарског закона о мањинама до данашњег Устава Републике Румуније.

Како су Банат и Темишвар мултикултурни простори, треба имати у виду да у таквим ситуацијама најчешће не постоји јединствена историја, па интерпретација историјске грађе често зависи како од времена настанка тако, у великој мери, и од верске припадности, етничитета и друштвеног положаја проучавање заједнице, али и од истраживача. Тако Сима Ћирковић, на пример, наводи да старију изворну историјску грађу о насељавању Срба у Банат карактеришу једностраност и социјална условљеност, јер је настала у црквеним и феудалним срединама, па се у њој далеко више података може наћи о кнежевима и господи, моћницима и владарима него о такозваном *малом свету* и његовом животу.⁴⁰

⁴⁰ Сима Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 38 (даље: С. Ћирковић, *Сеобе српског народа*).

Дакле, историјска грађа увек је имала, а данас је то посебно уочљиво, политичку актуелност. Оно што појединци и заједнице преносе следећим генерацијама садржи и слику пожељног развоја друштва. Тако се ревалоризација и тумачење прошлости одвија према захтевима садашњости и с погледом у будућност. Стога сам у књизи, поред домаћих, у већој мери користила и стране ауторе, због различитог тумачења истих историјских чињеница. Такве карактеристике још су уочљивије у казивањима информатора, њиховим животним причама и предањима, као и у другим видовима усмене историје, која је код Срба у Темишвару веома богата и у великој мери је такође коришћена у овом раду.

Етнолошка литература о Србима у Румунији, а посебно у Темишвару, врло је оскудна. Поред књиге Борислава Крстића о обичајима Срба у Клисурској и Пољадији, као и зборника групе аутора о Свињици, нешто релевантних података о Србима из околине Темишвара могуће је наћи и у каталогу Етнографског музеја, чији су аутори своја истраживања обавили крајем осамдесетих година XX века.

Најмање стручних радова ипак је о етницитету Срба у Темишвару. У овој књизи сам зато у великој мери користила теоријске радове и публикације о етницитету уопште, као на пример: Филип Путиња и Жослин Стреф-Фенер, *Теорије о етницитету*, Антони Д. Смит, *Национални идентитет*, Ричард Џенкинс, *Етницитет у новом кључу* и други, као и научне радове и публикације Виктора Нојмана, Џуди Бат и Кетрин Вердери, те радове других аутора о мултикултурализму и интеркултурализму, али су коришћени и радови о одређеним мањинским заједницама (Мађари, Немци, Јевреји) у граду или региону. Исто тако, од немалог значаја били су ми радови тима Етнографског института САНУ (Душан Дрљача, Мирослава Лукић-Крстановић, Младена Прелић и други), као и сопствена искуства и радови вzsани за проучавање српских мањинских заједница у прекоокеанским и суседним земљама.

Архивски материјал, такође, представља значајан извор за проучавање Срба у Темишвару, а пре свега – црквени протоколи. Прегледала сам следеће документе: Протокол венчаних цркве у Мехали 1896–1925, Протокол крштених православ. Срп. Парох. звања Т. Мехала, у две књиге, од 1916–1921 и од 1967. године до данас, Протокол венчаних Саборне цркве у Темишвару, Протокол крштених Саборне цркве у Темишвару, Протокол умрлих Саборне цркве у Темишвару, као и Протоколе крштених, венчаних и умрлих цркве у Фабрици од 1972. године, и најстарији протокол исте цркве – К.В.У. 1768–1778. Архивски материјал обухвата и бројна правна акта различитих српских организација (акти о оснивању, финансијски извештаји, билтени, брошуре, календари, позивнице и програми светковина различитих организација, и сл.). Нека од њих коришћена су и у овом раду, као нпр. Правила темишварске добротворне задруге Српкиња из 1900. године. У Викаријату Срба у Темишвару постоји богата библиотека и архива која се првенствено односи на црквену заједницу Срба у Темишвару, али нажалост, материјал није у потпуности евидентиран и обрађен, што умногоме отежава његово коришћење, посебно када се, као у мом случају, ради о краћим боравцима у граду.

Још један тип извора коришћених у књизи јесу статистички подаци из старијих мађарских и новијих румунских републичких и градских пописа становништва, као и посебне публикације базиране на њима, па тако на пример: Љубомир Степанов, *Статистички подаци о Србима у Румунији*, *Romanian Statistical Yearbook*, и Varga е. Árpád, *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája* (1850–1992).

Користан извор за проучавање Срба у Темишвару представља и релативно богат материјал који се може наћи у различитим српским и румунским медијима. Прегледала сам штампу на матерњем језику – како старију, која је излазила пре Првог светског рата, на пример *Гласник – црквени, школски и друштвени лист*, покренут 1821. године, тако и

листове објављиване између два светска рата, пре свега *Темишварски весник*, али и оне штампане после Другог светског рата, као што су *Банатске новине* и *Црквени часопис Билтен српског православног викаријата у Темишвару*. Банатске новине 1990. године мењају име у *Наша реч*, и под тим називом излазе и данас. Веома детаљно сам анализирао годишта у периоду 2000–2007, па је и у раду тај материјал најчешће коришћен.

Проучавање Срба у Темишвару започела сам 2002. године теренским истраживањима која су се одвијала у неколико краћих етапних боравака у граду, у току 2002. и 2003, а затим и 2005. године.

Поред обраде релевантне литературе и другог писаног материјала, најважнији подаци прикупљени су комбинованом техником посматрања с партиципацијом, свакодневног и празничног, породичног и друштвеног живота Срба у Темишвару. Током целе године Срби у Темишвару приређују бројне светковине религиозног и световног типа. Најзначајније су *Маратон српске песме* и *Светосавски бал*. Присутствовала сам многим литургијама, венчањима, крштењима, хорским и фолклорним пробама и приредбама, породичним и друштвеним прославама, спортским такмичењима.

Интервјуи, анкете и слободни разговори обављени су са припадницима заједницекоји су били различитог пола, старости, друштвеног статуса, политичких и верских опредељења. Међу казивачима било је оних чије везе са црквом нису јаке, као и оних из мешовитих бракова. Осим тога, покушала сам да нешто више података о животу Срба између два светска рата или раније, добијем и посредним путем – на основу казивања њихових потомака.

Спроведене су и две анкете. Прва, анонимна, обухватила је 12 ученика Српске гимназије *Доситеј Обрадовић*, а друга – 14 припадника српске заједнице у Темишвару, различитог пола, старости и нивоа образовања. Према детаљном упитнику интервјуисано је око 40 припадника

заједнице различитих генерација. Слободан разговор вођен је са виђенијим припадницима српских мањинских организација, као и са представницима заједнице у државним и градским органима власти.

Анкете и упитник обухватили су следеће тематске целине: општи подаци о испитанику, националност и састав породице, ниво знања и употреба матерњег језика, ангажованост у српским организацијама и њиховим активностима, као и учешће на културним манифестацијама на нивоу града, однос према вери и цркви, обичајни живот, одлике менталитета – стереотипи, међуетнички односи, материјална култура и исхрана. Посебан акценат стављен је на питања о схватању и конструкцији националног, регионалног, односно вишеслојног идентитета припадника српске заједнице.

Током истраживања формирана је и обимна фотодокументација, која поред мојих снимака обухвата и слике из породичних албума припадника српске заједнице, као и снимке из фототеке *Наше речи* и Српске гимназије.

ГЕОГРАФСКИ, ИСТОРИЈСКИ И ДЕМОГРАФСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

РУМУНИЈА

Румунија је држава југоисточне Европе, која се на североистоку граничи са Украјином и Молдавијом, на западу са – Мађарском и Србијом, а на југу – са Бугарском. Велики део румунске границе са Србијом и Бугарском чини река Дунав, а са Молдавијом – река Прут. Румунија једним делом излази на Црно море, док Карпати доминирају њеним западним подручјем. Поред Букурешта, највећи градови су: Брашов, Темишвар, Клуж, Констанца, Крајова, Јаши итд.⁴¹ Своје име Румунија (рум. România) је добила или по граду Риму (Roma) или по називу Источног римског царства, које је у касној антици било Romania.⁴²

Простор данашње Румуније насељавале су различите етничке групе још у праисторији. Трачка племена Гети и Дачани помињу се од 513. године пре н. е., да би највећи степен развоја њихова цивилизација достигла у време краљева Буребисте (80–44. г. пре н.е.) и Децебела (краљ Дачана од 80. до 106.). После два рата с Римљанима, Гетодачане је покорио римски император Трајан (53–117.),

⁴¹ *Populație / Population*, Añuarul statistical Romānie 2 / Romanian statistical Yearbook 2, Romanian National Institute of Statistic, Buchurest 2007, <http://www.insse.ro/cms/files/pdf/en/cp2.pdf>, 5,12.

⁴² *Bienvenue en Roumanie*, Department des Informations Publiques Bucarest 1995, 4.

установивши римску провинцију Дакију. Након Римљана, Дакијом владају Готи, па Хуни, Гепиди и, на крају, Авари.⁴³

У средњем веку Румуни су живели у три одвојене државе – Влашкој, Молдавији и Трансилванији. Кнежевина Трансилванија основана је у XII веку, док су кнежевине Влашка и Молдавија формиране између 1330. и 1350. године. Касније све три државе постају део Отоманског царства, али са одређеним степеном аутономије. Међутим, крајем XVII века Трансилванија улази у састав Хабзбуршке монархије, да би 1867. године њена аутономија била укинута и она припојена Угарској.⁴⁴

Савремена Румунија настаје уједињавањем Влашке и Молдавије 1859. године, а независност стиче 1877/1878. године. Наиме, одлукама Париске конференције, 1858. године, савезници претварају Молдавију и Влашку у две одвојене државе, али под заједничким именом – *Уједињене кнежевине*. Институције двеју кнежевина постепено се обједињавају све до 1862. године и настанка модерне румунске државе. Уставом из 1866. године Румунија је успостављена као уставна монархија, а становништву су гарантована грађанска права и слободе.⁴⁵

После Првог светског рата Румунија је проширена припајањем Трансилваније, Баната, Буковине и Бесарабије, чиме је створена *Велика Румунија*. Од 1990. године се дан уједињења слави као официјелни национални празник (Национални дан) Румуније.⁴⁶ Међутим, 1940. године

⁴³ *Skoro sve o Rumuniji*, Radio Romania International, <http://www.rri.ro/art.shtml?lang=10&sec=74&art=52>. 10. 2. 2007.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Мирела-Луминица Мургеску (ур), *Нације и државе југоисточне Европе*, Просветни преглед, Београд 2005, 13.

⁴⁶ *Romania*, National Institute for Research and Development in Informatics <http://www.ici.ro/Romania/en/generalitati/index.html>.

Румунија губи Молдавију,⁴⁷ која улази у састав тадашњег Совјетског Савеза, а након Другог светског рата постаје социјалистичка држава под његовим надзором.

Друштвене прилике у Румунији је током XX века у великој мери обележио тоталитаризам. Тридесетих и четрдесетих година, као и у време владе Јона Антонескуа, Румунијом је доминирао фашизам, а после Другог светског рата – комунистичка диктатура. Фашизам и, посебно, комунизам донели су депортације и ликвидације неколико стотина хиљада људи, што није мимоишло ни српску заједницу у Румунији. Устанком крајем 1989. године завршава се вишедеценијска диктаторска власт председника Николаја Чаушескуа (1918–1989). Од тада се румунско друштво налази у периоду свеобухватне друштвене и економске транзиције, изградње демократије и тржишне привреде. Румунија је јануара 2007. године примљена у Европску унију, мада су многи транзициони процеси настављени.

Данас је Румунија демократска република, подељена на 41 округ (*judete*) и територију главног града Букурешта. Према последњим проценама од 1. јула 2006. године има око 21,6 милиона становника.⁴⁸ Већину становништва чине Румуни, али државна администрација препознаје и 19 националних заједница, које су представљене и у румунском

⁴⁷ Молдавија је данас континентална држава у источној Европи, која се на западу граничи са Румунијом, а на истоку – са Украјином. У периоду од 1945. до 1991. године Молдавија је била у саставу Совјетског Савеза. Своју независност прогласила је 27. августа 1991. године.

⁴⁸ *Populație / Population*, Añuarul statistical Românie 2 /Romanian statistical Yearbook 2, Romanian National Institute of Statistic, Bucharest 2007, <http://www.insse.ro/cms/files/pdf/en/cp2.pdf>, 5,12.

Парламенту.⁴⁹ Структура становништва Румуније према националној припадности, према попису из 2002. године, приказана је у *Табели 1*.

Табела 1. Структура становништва Румуније по националном опредељењу

Укупан број становника 2002. године – 21.680.974				
Националност	Румуни	Мађари	Немци	Јевреји
Број становника	19.399.997	1.431.807	59.764	5.785
% укупног броја ст.	89,47	6,60	0,27	0,02
Националност	Роми	Срби	Остали	
Број становника	535.140	22.561	226.320	
% укупног броја ст.	2,46	0,10	1,08	

Извор: *Ethnocultural Diversity Resource Center*⁵⁰

Званични језик је румунски, а од мањинских језика претежно су у Трансилванији заступљени мађарски и немачки језик, као и ромски, док у Банату мањи број становника говори и српски језик. Национална структура становништва Румуније према матерњем језику, према попису из 2002. године, приказана је у *Табели 2*.

Табела 2. Структура становништва Румуније по матерњем језику

Укупан број становника 2002. године – 21.680.974				
Језик	румунски	мађарски	немачки	хебрејски
Број становника	19.736.517	1.443.970	44.888	951

⁴⁹ *Department for Intrethnic Relation*, Romanian Government, http://www.dri.gov.ro/index.html?page=minorities_politics.

⁵⁰ http://www.edrc.ro/recensamant.jsp?regiune_id=0&judet_id=2057&localitate_id=0.

% укуп. броја ст.	91,03	6,66	0,20	0,0
Језик	ромски	српски	остали	
Број становника	237.570	20.411	196.667	
% укуп. броја ст.	1,09	0,09	0,93	

Извор: *Ethnocultural Diversity Resource Center*⁵¹

Већина становника Румуније изјашњава се као верници, и у највећем проценту су припадници Румунске православне цркве. У општинама са мађарским и немачким становништвом најчешће вероисповести су католичка и протестантска, а у Добруци, области на обали Црног мора, живи мала муслиманска заједница, претежно турског порекла, која представља остатак отоманске колонизације. Интересантно је навести да се, према попису из 2002. године, само 0,03%, становника Румуније изјаснило као атеисти, а 0,05% – као особе без вере (no religion).⁵²

БАНАТ

Банат заузима југоисточни део Панонске низије, на граници између средње и југоисточне Европе. На западу је ограничен рекама Тисом и Дунавом, на северу – реком Мориш, док се на истоку граница протеже долином река Черне и Тамиша, као и обронцима Банатских планина. На југу, границу чини река Дунав.⁵³

Термин *Банат* је означавао граничну провинцију којом управља бан. У средњовековној Краљевини Мађарској

⁵¹ Исто.

⁵² Ethnocultural Diversity Resource Center
http://www.edrc.ro/recensamant.jsp?regiuneid=0&judet_id=2057&localitate_id=0.

⁵³ Јован М. Пејин, *Преглед прошлости Срба у Банату*, Вездес, Београд-Зрењанин-Кијинда-Панчево 2003, 3.

било је неколико баната (Далматински, Босански, Хрватски...), али су они нестали током ратова са Отоманском империјом. Регион о коме говоримо стиче титулу Тамишки Банат након Пожаревачког мира 1718. године, иако никада није био под управом бана.⁵⁴

Слика 1. Савремена мапа Баната⁵⁵

Банат је од средњег века до краја Првог светског рата представљао јединствени историјски, политички и културни

⁵⁴ Д. Поповић, *Банат*, Ст. Станојевић, Народна енциклопедија СХС I, Библиографски завод Д. Д, Загреб 1924, 114. (даље: Д. Поповић, *Банат*)

⁵⁵ <http://www.banat22.net/eng/otherinfo.html>.

простор, али под политичком доминацијом различитих држава.

У II веку је Банат био део римске провинције Дакије, а у IX веку облашћу је још увек владао бугарски војвода Глад, чији је потомак Ахтум био последњи владар који се супротстављао успостављању мађарског краљевства.⁵⁶ Ипак, оснивањем средњовековне Краљевине Угарске, Банат око 1028. године пада под њену власт, а Темишвар постаје центар старе Темишварске жупаније.⁵⁷ Од 1552. до 1717. године Банат се налазио под турском влашћу као Темишварски вилајет (покрајина).⁵⁸

Након завршетка аустријско-турских ратова (1683–1699.), када је граница између угарског и турског царства успостављена на Тиси и Моришу, Банат је, одлуком Карловачког мира (1669.), ипак остао турска провинција. Поморишје је, пак, припало Аустрији, и ту је нешто касније, 1701. године, аустријска администрација формирала Поморишку границу, са центром у Араду, као део система војне одбране. Ипак, Пожаревачким миром 1718. године, и Банат дефинитивно припада Аустрији, као посебна крунска земља под војном управом и под називом *Тамишки Банат*,⁵⁹ да би већ 1778. године банатска провинција била укинута и прикључена Хабзбуршком краљевству Мађарске.⁶⁰ Након Мађарске револуције (1848–1849.), Банат је заједно са Сремом и Бачком припојен новоформираној, посебној

⁵⁶ *Banat*, Wikipedia, the free encyclopedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/Banat>.

⁵⁷ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена*, Мисао, Београд 1992, 7–8. (даље: Љ. Церовић, Срби у Румунији).

⁵⁸ Д. Поповић, *Банат*, 114.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Феликс Милекер, *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Градски музеј, Вршац 2003, 43.

аустријској крунској покрајини, познатој под називом *Војводство Србија и Тамишки Банат*. Та творевина је укинута 1860. године, а Банат је поново инкорпориран у угарску Краљевину Мађарску.⁶¹

Октобра 1918. године у Темишвару је прокламована Банатска република чију независност је признала и мађарска влада. Она је, међутим, трајала само две недеље, јер је српска војска заузела Банат.⁶²

Због аспирација различитих држава према региону, Банат је после Првог светског рата први пут подељен, и то на три дела. Највећи и најзначајнији део, заједно са Темишваром, припао је Румунији, затим мањи део – тадашњој Краљевини СХС, а најмањи – Мађарској. Нове границе у региону потврђене су Версајским мировним уговором из 1919. године и Тријанонским споразумом из 1920. године.⁶³

Данас се територија Баната која је припала Србији налази највећим делом у саставу Покрајине Војводине, а делом припада и области града Београда. Мађарски део Баната је у саставу покрајине Чонград, а румунско подручје Баната, које је предмет разматрања у овој књизи, припада покрајинама Тимиш, Караш-Северин, Арад и Мехедин. Његове суседне области су румунске провинције: Трансилванија (мађарски Ердељ) на истоку, Влашка на југу, према Бугарској, Молдавија на североистоку.

Први познати становници територије данашњег Баната били су Сармати, који су чинили већину становништва и за време римске владавине, јер се Римљани нису насељавали у регион. Касније су у то подручје долазили

⁶¹ Д. Поповић, *Банат*, 114.

⁶² Ј. М. Пејин, н. д., 193.

⁶³ *Banat*, Wikipedia, the free encyclopedia,
<http://en.wikipedia.org/wiki/Banat>.

многи народи: Готи, Хуни, Гепиди, Авари, Словени, па Бугари, и на крају Мађари, који су у X веку завладали великим делом Панонске низије.⁶⁴ Како је пред налетима турских освајања Банат био поприште многих ратова, број становника је знатно смањен. Мађари су већином страдали у ратовима, или су се иселили на север Угарске, а на њихово место досељавају се Срби и Румуни.

Срби су у већем броју живели у Банату још у 14. веку, па хроничари Банат уочи турских надирања називају Рашком. Према наводима мађарског историчара Сенткларија, заснованим на белешци из 1542. године, *од Липове и Темишвара, па до Дунава простире се Рашка (Rácság)*.⁶⁵ Према другом документу из 1543. године, Темишвар и Арад су се налазили *усред Рашадије (in medio Rascianorum)*.⁶⁶

Према подацима турског путописца Евлије Челебије (1611–1682.), Банат је око 1655. године био мочварно и ретко настањено подручје. Средином турског периода, 1660. и 1666. године Банат су обилазили пећки калуђери сакупљајући милостињу. По њиховом запису – Катастиг, Срби су живели у западном делу Баната, док су Румуни насељавали његов источни – планински део.⁶⁷ Сличан распоред остао је и средином следећег века (1743–1753.), па су три западна дистрикта – Бечкеречки, Панчевачки и

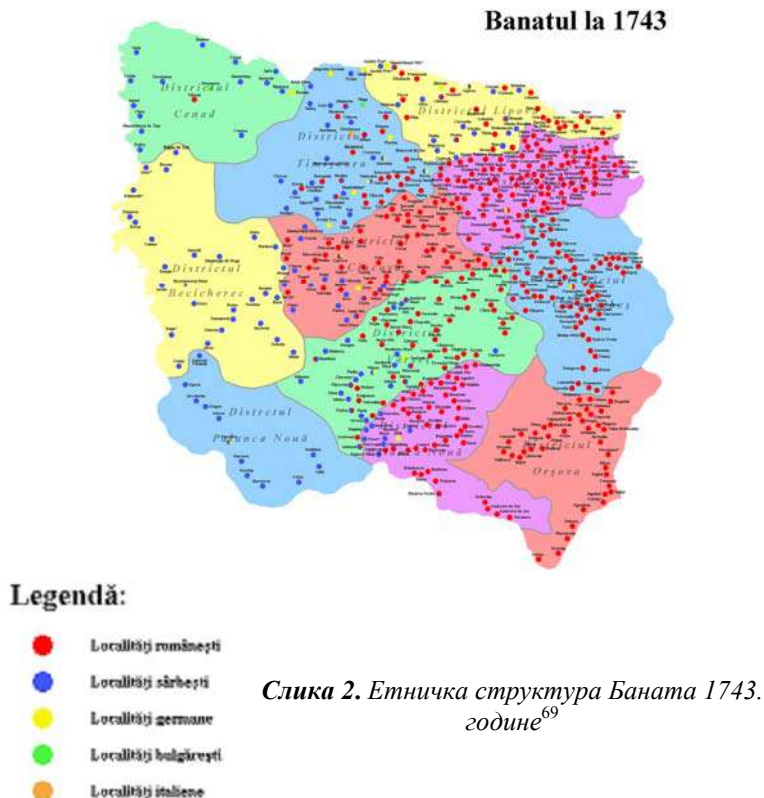
⁶⁴ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 7–8.

⁶⁵ Слободан Костић, *Срби у румунском Банату, историјски, бројни, економски, привредни преглед*, Штампарија Дојна, Темишвар 1940, 4. (даље: С. Костић, *Срби у румунском Банату*).

⁶⁶ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 23. Душан Поповић каже: у *сред Србадије*; Душан Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века – историја насеља и становништва*, САНУ, Посебна издања књ. ССXXXII, Етнографски институт књ. 6, Београд 1955, 32 (даље: Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*).

⁶⁷ Свет. Матић, *Катастиг пећки из 1660 – 1666*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. V, св. 1, Сремски Карловци 1932, 76–77.

Великокикиндски – насељавали Срби, а три источна – Лугојски, Карашебешки и Орошавски – Румуни, док је у шест централних округа – Темишварском, Липовском, Вршачком, Новопаланачком, Чаковачком и Чанадском – становништво било измешано.⁶⁸

Слика 2. Етничка структура Баната 1743. године⁶⁹

⁶⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, н. д., 79.

⁶⁹ Bujor Surdu, *Aspecte privitoare la situația Banatului în 1743*, articol apărut în Anuarul Institutului de istorie din Cluj, nr. XIII/1970, према: http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C5%9Fier:_Ardeal_si_Bucovina.JPG.

У турском Банату, поред Срба и Румуна, јављају се и Јермени, који се у те крајеве насељавају и касније, у време аустријске владавине. Они су били искључиво градско становништво и најчешће су се бавили трговином, а све до појаве епидемије куге, 1738. године, у Темишвару су имали свој посебан кварт – *Armenische Stadt*.⁷⁰

У XVIII веку Банат доживљава демографску експлозију која мења његову етничку структуру. Поред систематске колонизације, коју аустријске власти предузимају, већ двадесетих година XVIII века Банат је био изложен и спонтаном насељавању различитих народа. Организована колонизација је на првом месту обухватила Немце, тзв. Швабе,⁷¹ али и Французе из Алзаса и Лорене, затим Чехе, Италијане и Каталонце. Први талас досељавања Немаца, познат под називом *каролинска сеоба* – трајао је од 1722. до 1726. године, за време владе Карла IV (1685–1740.), други талас – од 1763. до 1772. године, за време царице Марије Терезије (1717–1780.), и трећи талас – од 1781. до 1786. године, под царом Јосифом II (1741–1790.).⁷²

Аустријске власти су дуже време биле врло неповерљиве према поновном насељавању Мађара у Банат, и то због аспирација Угарске према том подручју. Зато тек у другој половини XVIII века, посебно након укључења Баната у Угарску, долази до њиховог интензивнијег досељавања. У Банат су се са Мађарима досељавали и Словаци.⁷³

⁷⁰ Graf Paolo Wallis, према Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat*, Atlas, Buchurești 1999, <http://en.wikipedia.org/wiki/Timi%C5%9Foara>.

⁷¹ Шваба је генеричко име за досељенике различитих националности, посебно Немце који су дошли из садашњег предела Baden Württemberg, *Timișoara*, Timiș ghid, Ghidurile române, 14.

⁷² Sue Clarkson, *History of German Settlements in Southern Hungary*, <http://www.banaters.com/banat/clarkson.asp?category=history>.

⁷³ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 80.

Иако су Румуни били већинско становништво у источном делу Баната, аустријске власти су планирале да их раселе или групишу на строго омеђеним територијама. Зато су издале и већи број наредби, патената и одлука о забрани њиховог досељавања, али то није битније утицало на њихово ширење према средњем и равном Банату. Посебно велики број Румуна доселио се у Банат, па и у његове западне крајеве, за време рата 1788–1790. године.⁷⁴

Јеврејима је, такође, дуже време било забрањено насељавање у Банат, али се то изменило када је аустријска администрација 1776. године издала Јеврејски закон. Били су искључиво градско становништво и највише су се бавили трговином.⁷⁵

Тако је планским и спонтаним насељавањима у Банату током XVIII века створено велико национално шаренило, и његове основне карактеристике су постале мултикултурна и мултиконфесионална стварност и заједнички живот различитих етничких група. Међу бројнијим нацијама, поред Срба и Румуна, били су Немци и Мађари.

Фискална статистика у Банату из 1743. године бележи 380 румунских села, 121 српско, 19 српско-румунских, 15 немачких, 2 немачко-румунска, 1 италијанско и 1 бугарско село. Према подацима из следеће (1774.) године, у Темишварском Банату је било 375.740 становника, и то: Румуна 220.000 (58.55%), Срба и Грка 100.000 (26.61%), Немаца 53.000 (14.11%), Мађара и Бугара 2.400 (0,64%), Јевреја 340 (0,09).⁷⁶

⁷⁴ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 79.

⁷⁵ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 80.

⁷⁶ Johann Jakob Ehrler, *Bannatul de la Origini pînă acum (1774)*, Facla, Timișoara 1982, 12–13.

Према званичном попису становништва из 1910. године, последњем пре деобе Баната, жупаније Торонтал, Тамиш и Караш-Северин заједно су имале укупно 1.582.133 становника. Најбројнији су били Румуни са 592.049 становника, или 37,42%, затим Немци са 387.545 становника, или 25,5%, па Срби са 284.329 становника, или 17,97%, и на крају Мађари са 242.152 становника, или 15,31%. У региону је живео и мањи број Чеха, Словака, Хрвата, Русина, Бугара и осталих.⁷⁷ Међутим, већ 1930. године у румунском Банату етничка структура је значајније измењена, посебно на штету Срба, јер попис становништва из те године бележи 55% Румуна, 25% Немца, 10% Мађара и само 6% Срба.⁷⁸ Смањивање српске, али и уопште мањинске популације региона у следећим деценијама још је интензивније, па је према попису становништва из 2002. године у румунском Банату живело 85% Румуна, 5,6% Мађара, 2% Немаца и 1,9% Срба.⁷⁹

Приказ броја и етничке структуре становништва у неподељеном, румунском и српском делу Баната од 1717. до 2002. године синтетички је дат у *Табели 3*.

⁷⁷ Попис жупаније Торонтал, <http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Torontel>; Попис жупаније Тамиш: www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Temes и Попис жупаније Караш – Северин: <http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Krass%F3-Sz%F6r%E9ny>.

⁷⁸ С. Костић, Срби у румунском Банату, 102.

⁷⁹ <http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Krass%F3-Sz%F6r%E9ny>.

Табела 3. Етничка структура становништва Баната

Година	Цео Банат					
	Укупно станов.	Румуни %	Мађари %	Немци %	Срби %	Остали %
1717 ^{а)}	85.166					
1743 ^{а)}	125.000					
1753 ^{а)}	210.992					
1774 ^{б)}	375.740 ^{в)}	58,55	0,64	14,11	26,61	0,09
1797 ^{а)}	667.912					
1880 ^{б)}						
1890 ^{б)}						
1900 ^{б)}	1.431.329	40,4	11,9	25,3	17,6	4,8
1910 ^{б)}	1.582.133	37,42	15,31	24,50	17,97	4,8
1920 ^{з)}						
1921 ^{д)}						
1930 ^{з)}						
1931 ^{д)}						
1941 ^{з)}						
1948 ^{д)}						
1953 ^{д)}						
1956 ^{з)}						
1961 ^{д)}						
1966 ^{з)}						
1971 ^{д)}						
1977 ^{з)}						
Година	Румунски Банат					
	Укупно станов.	Румуни %	Мађари %	Немци %	Срби %	Остали %
1717 ^{а)}						

Географски, историјски и демографски оквир истраживања

1743 ^{a)}						
1753 ^{a)}						
1774 ^{b)}						
1797 ^{a)}						
1880 ^{e)}	744.367	57,3	5,0	27,2	6,3	4,2
1890 ^{e)}	812.799	55,0	6,3	29,9	5,1	3,7
1900 ^{e)}	871.598	53,8	9,0	27,9	4,8	4,5
1910 ^{e)}	902.210	52,6	12,2	25,6	4,9	4,7
1920 ^{z)}	822.639	54,8	9,7	25,4		10,1
1921 ^{o)}						
1930 ^{z)}	878.877	53,9	10,4	24,5	4,2	7,0
1931 ^{o)}						
1941 ^{z)}	898.262	56,3	9,0	23,8		10,9
1948 ^{o)}						
1953 ^{o)}						
1956 ^{z)}	896.668	65,7	9,6	15,4	4,5	4,8
1961 ^{o)}						
1966 ^{z)}	966.322	69,8	8,8	13,8	4,0	3,6
1971 ^{o)}						
1977 ^{z)}	1.082.461	73,5	8,0	11,1	2,7	4,7
1981 ^{o)}						
1991 ^{o)}						
1992 ^{z)}	1.076.380	82,4	6,6	3,6	2,3	5,1
2002 ^{z, o)}	1.011.145	85,0	5,6	2,0	1,9	5,5
Година	Српски Банат					
	Укупно станов.	Румуни %	Мађари %	Немци %	Срби %	Остали %
1717 ^{a)}						
1743 ^{a)}						

1753 ^{а)}						
1774 ^{б)}						
1797 ^{а)}						
1880 ^{в)}						
1890 ^{в)}						
1900 ^{в)}						
1910 ^{в)}	566.400	12,9	19,2	22,1	40,5	5,3
1920 ^{з)}						
1921 ^{д)}	559.096	11,9	17,6	22,6	42,1	5,8
1930 ^{з)}						
1931 ^{д)}	585.579	10,7	16,4	20,6	44,6	7,5
1941 ^{з)}						
1948 ^{д)}	601.626	9,3	18,4	2,9	59,6	9,8
1953 ^{д)}	617.163	8,9	18,4		60,6	12,1
1956 ^{з)}						
1961 ^{д)}	655.868	8,3	17,1		64,6	10,0
1966 ^{з)}						
1971 ^{д)}	666.559	7,4	15,5		65,2	12,4
1977 ^{з)}						
1981 ^{д)}	672.884	6,7	14,0		65,7	13,6
1991 ^{д)}	648.390	5,5	11,7		65,1	17,7
1992 ^{з)}						
2002 ^{д)}	665.397	4,1	9,5	0,1	71,8	14,5

а) – Миодраг Милин, *Вековима заједно*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1995, 49.

б) – Johann Jakob Ehrler, *Bannatul de la Origini pînă acum (1774)*, Facla, Timișoara 1982, 39.

в) – Пописи становништва Краљевине Мађарске.

з) Збирни пописи округа Торонталског, Темишварског и Караш-Северинског:

<http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Toront%E11>.

- д) Пописи становништва Краљевине СХС и Југославије, ФНРЈ и СФРЈ.
 ђ) Ј. Ј. Ерлер, *Банат*, Историјски архив у Панчеву, Панчево 2003, 12.

Структура становништва жупаније Темиш према националној припадности и матерњем језику, према попису из 2002. године, приказана је у *Табелама 4 и 5*.

Табела 4. Структура становника жупаније Темиш по националном опредељењу (попис 2002. год.)

Укупно становника	677.926			
Националност	Румуни	Мађари	Немци	Јевреји
Број становника	565.639	50.556	14.174	441
% укупног броја ст.	83,43	7,45	2,09	0,06
Националност	Роми	Срби	Остали	
Број становника	16.084	13.273	17.759	
% укупног броја ст.	2,37	1,95	2,65	

Извор: *Ethnocultural Diversity Resource Center*⁸⁰

Табела 5. Структура становника жупаније Темиш према матерњем језику (попис 2002. год.)

Укупно становника	677.926			
Језик	румунски	мађарски	немачки	хебрејски
Број становника	579.663	47.707	12.197	54
% укупног бр. ст.	85,50	7,03	1,79	0,0
Језик	ромски	српски	остали	

⁸⁰ http://www.edrc.ro/recensamant.jsp?regiune_id=0&judet_id=2057&localitate_id=0.

Број становника	10.433	12.159	15.713	
% укупног бр. ст.	1,53	1,79	2,36	

Извор: *Ethnocultural Diversity Resource Center*⁸¹

ТЕМИШВАР

Темишвар је град на југозападу Румуније, на реци Бегеј, и историјска је престоница Баната. Заузима површину од 129,2 км² и, према последњим подацима из 2006. године, има 303.796 становника.⁸²

У историјским изворима Темишвар се први пут помиње као тврђава – *kastro Temensiensis* у дипломи мађарског краља Андрије II (1205–1235.) из 1212. године.⁸³ Око утврђења се временом развијало и насеље, па се као варош Темишвар јавља 1474. године.⁸⁴ Тако се све доскора насеље делило на тврђаву или град и варош.

Темишвар је добио име по реци на чијим је обалама изграђен. Стари назив реке – Мали Тамиш (румунски *Timisoara*) – промењен је после регулације у XVIII веку у Бега. Ново име потиче од немачке речи *böge* чије значење је „део канала између крака“.⁸⁵

У минулим вековима Темишвар је често мењао господара и свој административни положај, а био је изложен и већим демографским променама. На месту данашње Хуњади

⁸¹ Исто.

⁸² *Population*, Romanian Statistical Yearbook, Romanian National Institute of Statistic 2007, <http://www.insse.ro/cms/files/pdf/en/cp2.pdf>, 16.

⁸³ Здравко Фенлачки, *Темишвар – из прошлости и садашњости града*, Глобус XXXI, бр. 24–25, Српско географско друштво, Београд 2000, 138.

⁸⁴ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 198.

⁸⁵ *Timișoara*, н. д., 10.

тврђаве, једине очуване грађевине средњовековног Темишвара, краљ Карло Роберт Анжујски (1308–1342) подигао је палату у коју је 1315. године преселио и своју резиденцију, а због конфликта који је владао међу мађарском властелом око избора новог владара. Тако је, по средњовековном праву да се престоница налази тамо где борави владар, Темишвар постао главни град Угарске. То је уједно и почетак његовог процвата, јер *постаје позорница сјајних свечаности, витешких надметања* и испуњен је *отменим животом*.⁸⁶

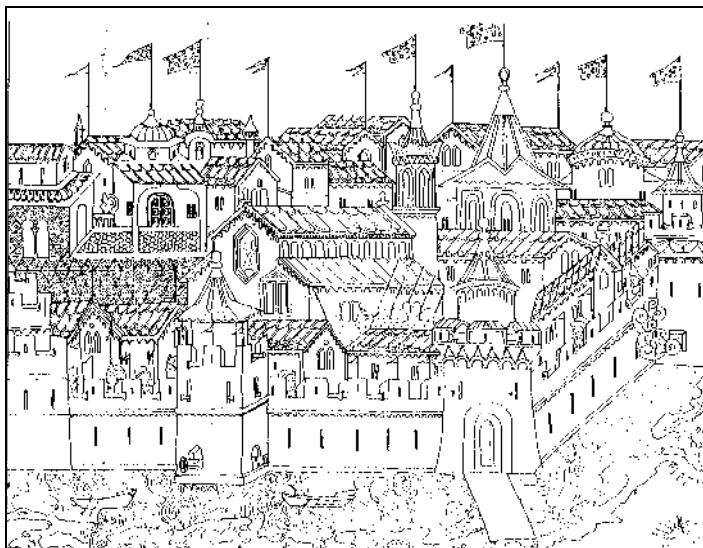
*Слика 3. Данашњи изглед тврђаве Хуњади*⁸⁷

Тврђава је, затим (1455–1490.), припала породици Хуњади, па су у њој привремено боравили Јанош Хуњади (1387–1456.), код нас познатији као Сибињанин Јанко, и његов син Матија Корвин, који је 1458. године изабран за краља Мађарске. У Корвиново време је тврђава реновирана,

⁸⁶ Ф. Милекер, н. д., 23–24.

⁸⁷ <http://sr.wikipedia.org/>.

па се тим поводом у историјским изворима први пут помињу и Срби у граду.⁸⁸

Слика 4. Изглед Темишвара из 1552. године⁸⁹

С обзиром на то да су крајем XV и почетком XVI века турска освајања све више угрожавала мађарску средњовековну државу, Темишвар је постао витална тачка њеног јужног одбрамбеног система и мета учесталих турских напада. Осим тога, под његовим зидинама је 1514. године вођена и завршна битка *рата сељака*, где су после почетних успеха, устаници у борби за слободу, под руководством Ђерђа Дожа, сломљени и сурово кажњени.⁹⁰

⁸⁸ V. Popovici, н. д., 22.

⁸⁹ Dinko Davidov, *Veduten und pläne von Temesvar*, Balcanica XXIV, Institut des etudes Balkaniques, ASSA, Belgrade 1993, 183.

⁹⁰ Сима Ћирковић, *Последњи Бранковићи*, Историја Срба II, друго издање, Београд 1994, 462–464.

У турском периоду (1552–1716.) Темишвар постаје седиште темишварског вилајета или санца-ката и развија се у значајан војни, административни и привредни центар, пре свега у области трговине и занатства.⁹¹ Ипак, турски Темишвар је био само неугледна паланка, ограђена палисадама са свим спољашњим карактеристикама оријенталног насеља. О изгледу града и његовог становништва из тог периода податке је оставио познати турски путописац Евлија Челебија.⁹²

Темишвар је имао пентагонални облик и подсећао је 'на корњачу смештену у мочварама реке Тамиш'. Био је окружен баштама и парковима ружа. Делио се на утврђење – део града који данас Румуни називају 'cetate', а Срби – 'Темишвар-град' у оквиру којег је постојала још једна тврђава – замак, и на – варош.

Утврђење је потпуно било саграђено од дебеле храстовине, 'нема на њему ни цигаља, ни камена...Ограда је... од дивље лозе и обложена је гипсом и кречом, па подсећа на танак сјајан зид. Вешти неимар је тако начинио сасвим белу тврђаву.

Унутрашње утврђење изграђено је од два реда високих колаца, а простор између њих мајстор је испунио набојем од црвеног креча и гипса, тако да ако и падну топовска ђулад не праве штету као код камених утврђења. Утврђење је са свих страна окружено дубоким шанцем.

⁹¹ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 89.

⁹² Путопис Е. Челебије о румунском Банату није преведен на српски језик, већ постоји прилично непрецизан превод с коментарима на румунском језику: Mihail Guboglu, *Călătoria lui Evliya Çelebi Efendi în Banat (1660)*, Studii de istorie a Banatului, Universitatea din Timișoara, 1970, 23–60. Поред њега, у тексту су коришћени и фрагментарни преводи у којима се говори о изгледу града, Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199, и Исти, *Срби у Војводини II*, Матица српска, Нови Сад 1990, 252–254.

Слика 5. План Темшивара из 1770. године⁹³

У део утврђења или град улази се на пет капија испред којих се налазе покретни мостови. У њему постоје четири махале са 1200 кућа са спратом или без... четири џамије, четири текије, седам дечијих школа, три гостионице, четири лепа купатила. У утврђењу је и луксузна чаршија са 40 дућана; све су улице поплочане даскама. Кроз унутрашњост утврђења, са две стране, протиче река Тамиш и сво становништво из ње узима воду. Чесме уопште не постоје. Сво ђубре се баца у Тамиш и на њему плови.

Варош чине десет махала са (...)1500 пространих кућа са спратом или не, покривених шиндром и са дворишта преграђена даскама, са виноградима и баиштама. Свака од кућа има по две капије: на једну пролазе коњаници и запрега,

⁹³ <http://www.dvhh.org/banat/maps/index.htm>.

а на другу пешаци. У вароши има десет богомоља. Нема безистана, али ипак може се наћи разна роба, а улице ове вароши су такође поплочане даскама...

Варош је на гласу по својим лепињама са маслацем, гибаницом са медом, црном чорбом, купусом, пуњеним тиквицама. Од пића надалеко је чувена вишњевача и медовина. У овим областима велика је срамота пити вино. Они обично пију медовину.

Дакле, као и друга турска насеља, Темишвар се делио на махале, па се тако и данас зове један кварт града. У другим историјским изворима, пак, поред утврђења (**A**), помињу се Велика (**B**) и Мала паланка (**D**), као на слици 5.

У периоду хабзбуршке владавине, захваљујући убрзаном развоју индустрије и трговине, Темишвар је доживео велики економски и друштвени процват, и за неколико деценија се од турске касабе претворио у средњоевропски град, са широким и урбанизованим улицама и монументалним здањима, што је представљало праву цивилизацијску трансформацију.⁹⁴ Још при повлачењу из града, Турци су спалили Велику паланку, а њено становништво – Срби, Румуни, Грци и Цинцари – преселило се у Румунску малу, јужни део кварта који ће 1744. године, након што је у северном делу аустријска администрација населила немачко становништво и основала неколико индустријских јединица, добити назив Фабрика.⁹⁵ Тако се Фабрика првобитно делила на северни, немачки део и на јужни део – румунску или Влашку малу.

Град је 1738–1739. године захватила епидемија куге, која је однела око шестину градске популације. У спомен на

⁹⁴ Доминик Телеки, *Путовање кроз Угарску и неке суседне земље* (Треће путовање кроз јужне приједеле Угарске), Зборник за друштвене науке 23, Матица српска, Нови Сад 1959, 85.

⁹⁵ V. Popovici, н. д., 53.

то страдање постављен је споменик Свето тројство на централном тргу аустроугарског Темишвара – на *Unirii*.

Већ следеће године град је погодио и јак земљотрес, а у ватри која га је пратила изгорео је остатак Велике паланке, па предграђе у којем су живели Срби и Румуни од 1739. године више не постоји. Део Срба и Румуна се сели у Велику малу, а други део одлази у предграђе – кварт Мехалу, која је почела да се формира око 1723. године, када добија назив Нови град.

Аустројска администрација 1742. године отпочиње с новом систематизацијом града. *Уништене су све нездраве куће од дрвета и непечене опеке и направљене су нове од цигала*. Сазидано је и неколико монументалних грађевина, међу којима су се својом лепотом истицале војне и административне зграде, као и здања која су припадала српској заједници. Немачка градска кућа, данашња стара општина, изграђена је у периоду од 1731. до 1734. године. Српски магистрат је подигнут 1730. године, а Српски саборни храм и Епископски двор – 1748. године. Осим тога, улице су урађене по новом плану, заснованом на утилитаристичким и естетским нормама. Ипак, ни пред крај XVIII века оне нису имале своје име, већ су називане по значајнијим зградама које су се у њима налазиле, или по најугледнијим личностима које су у њима живеле.⁹⁶

Већ поменута планска колонизација Баната донела је Темишвару и формирање нових квартова, па се 1774. године јављају и следећа предграђа: Фаворит (Фабрика), Жозефин, Стари Мајер (Елизабетин) и Мехала, која и данас постоје. У граду је тада било седам католичких цркава, једна унијатска и три православне цркве, као и једна синагога.⁹⁷

⁹⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 200.

⁹⁷ J. J. Ehrler, н. д., 81–82.

Слика 6. Данашњи изглед трга Unirii, са спомеником Свето тројство и српским Викаријатом, Саборном црквом и зградом црквене општине Саборне цркве у позадини

После припајања Баната угарским жупанијама 1775. године, у Темишвару је формирана јединствена општина од до тада одвојене градске администрације – српског и немачког магистрата. Упоредо с тим вођена је акција да Темишвар постане слободан краљевски град. Тај статус, који је подразумевао економску аутономију и представника у парламенту у Будиму, Темишвар је стекао 16. септембра 1782. године, на основу Дипломе коју је издао Јосиф II. Диплому је потврдио (обновио) цар Леополд II (1747–1792.), а 1790. године она је прерасла у закон.⁹⁸

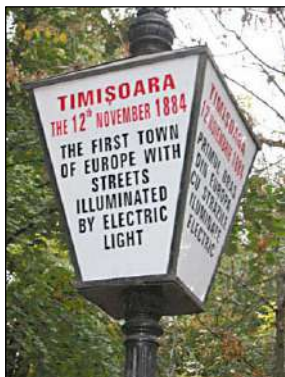
Опис града с краја XVIII века оставио је мађарски гроф Доминик Телеки:

Изграђен је лијепо и правилно, има широке, равне и оплочане улице, велике и уједначене куће, уопће је он најлепши иза (...) града Пеште, којег сам видео у Угарској.

⁹⁸ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 91.

(...) Он је краљевски слободан град и становници су највећим дијелом Илири (Срби) и Нијемци, а тек мало Маџара, наиме неки од жупанијских чиновника и племића. Трговина је главно занимање Темишвараца. (...) Темишвар има два предграђа, једно се зове фабричко предграђе, одавно је настањено произвођачима свиле те осталим обртницима и занатлијама. Друго је Јосипово предграђе, које је изграђено тек недавно на Бегеј-каналу.⁹⁹

У марту 1848. године, када се сазнало за револуцију у Пешти, организован је скуп испред Градске куће у Темишвару, на скверу који се од тада зове Трг слободе. Већ следеће године мађарски револуционари опседали су град 107 дана, али су их аустријске трупе поразиле. Темишвар је тада, као што је наглашено, постао седиште Војводства Србије и Темишког Баната, а након аустријско-мађарске нагодбе (1867.) град пада под мађарску административну власт, иако остаје у територијалном саставу Аустроугарске.

Слика 7.

Током XIX века у Темишвару су установљене бројне институције: Библиотека (1815.), Факултет за филозофију и право при Католичком семинару (1845.), банка (1846.), прве новине – *Јужна пчела* – штампане на српском језику (1851.), телеграф (1854), железничка станица (1857.). Темишвар је и први град у Европи чије су улице осветљене електричним сијалицама 1884. године.

Почетком XX века (1907.), у граду

⁹⁹ Путовање грофа Телекија кроз Банат, Бачку, Славонију и Сријем у 1794 години, Зборник за друштвене науке 23, Матица српска, Нови Сад 1959, 85.

су срушене зидине средњо-вековне тврђаве, јер су спречавале његово даље ширење, а изграђене су палате на западној страни Корзоа или Трга слободе, које и данас постоје. Од 1910. године у саставу Темишвара је и квартал Мехала, који је до тада био самостална општина у непосредној близини града.¹⁰⁰

Пред крај Првог светског рата, 1918. године у град улази српска војска, која је желела припајање Баната Краљевини Србији. Међутим, како је Банат подељен 28. јула 1919. године, у град је уведена румунска администрација, а 3. августа исте године становништво је свечано дочекало румунску армију.¹⁰¹

После Другог светског рата Румунија постаје социјалистичка земља, а Темишвар – седиште Тимиш-торонталске жупаније. Град је изложен сталном порасту румунског становништва, као и континуираној миграцији на релацији село – град. С друге стране, у послератном периоду долази до исељавања и драстичног смањивања броја припадника мањинских заједница у граду, посебно Јевреја и Немаца.

Од 1953. године Темишвар је једини румунски град са три национална позоришта, у којима се представе изводе на три различита језика – румунском, мађарском и немачком. Већ следеће године град добија и радио-станицу, а од 1980. године – и међународни аеродром.

Дана 16. децембра 1989. године у граду почињу демонстрације против Чаушескуовог режима, а након његовог свргавања Темишвар постаје први слободан град у Румунији.

¹⁰⁰ V. Porovici, н. д., 23.

¹⁰¹ Јован Пејин, *Поглед на прошлост Срба у румунском Банату 1918–1931*, Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну политику и привреду и Матица Срба и исељеника Србије, Београд 1990, 261–262.

*Слика 8. Демонстрације испред зграде Опере,
22. децембар 1989. године*

У периоду транзиције улагани су велики напори и материјална средства у увођење тржишне економије, сређивање инфраструктуре, као и у развој мултикултурализма и заштиту мањина. Тако је, и поред свих историјских турбуленција, Темишвар и данас мултикултурна средина у којој без већих проблема живе бројне мањине.

Велике историјске промене, које су у прошлости захватале Темишвар, значајно су утицале на број становника и честе промене етничке слике града. Статистички извори показују да је Темишвар, иако се етничка структура становништва више пута коренито мењала, у већем делу своје историје ипак представљао мултиетнички град.

Егзактнији подаци о становништву Темишвара јављају се тек у угарским пописима становништва из друге половине XIX века. Ипак, у литератури се могу наћи и неки подаци за раније периоде, мада су они мање поуздани, а често и веома различити.

Већинско становништво у средњовековном угарском Темишвару чинили су Мађари. Ту превласт су они задржали и у првим деценијама под турском влашћу, па је тада, на пример, и главни судија у граду био Мађар (1582.).¹⁰² Касније, међутим, Мађари се под притиском Турака повлаче на север земље, а у Темишвару превлађује турско становништво, насељено из различитих крајева Отоманског царства, али највише из јужнословенских земаља. Поред Турака, у том периоду су у граду живели и Срби, Јевреји и Роми.¹⁰³ Евлија Челебија на следећи начин описује његово становништво око 1655. године: *Питомо становништво чине скромни и милостиви људи. Има овде војника, трговаца и учених људи. Грађанство облачи одећу од чохе, шалваре од чохе са копчама и коленима постављеним сафијаном. На глави носе зелене капе од чохе, а обувају дебеле папуче. Захваљујући води и клими, која је блага, житељи су весели и сталожени.*¹⁰⁴

Након што су Аустријанци заузели Темишвар, турско становништво се иселило. Тада је град имао само 600 до 700 становника, и то 446 Срба, 144 Јевреја и 35 Јермена.¹⁰⁵ До осетног пораста броја становника, међутим, долази након поменуте епидемије куге, па је 1774. године, са предграђима Фаворит (Фабрика), Жозефин, Стари Мајер (Елизабетин) и Мехала, Темишвар имао 1.579 кућа и 5.600 становника, изузевши војна лица. Тада су у граду већином становали Срби и Немци, док је Мехала била румунско село.¹⁰⁶ Када је Банат припојен мађарским жупанијама, и Темишвар бележи већи прилив мађарског становништва, а после насељавања

¹⁰² Johann N. Preyer, *Monographie der koniglichen Freistadt Temesvar* – 1853, 210.

¹⁰³ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини* II, 252.

¹⁰⁴ M. Guboglu, н. д., 23–60.

¹⁰⁵ Graf Paolo Wallis, према: V. Neumann, *Istoria*.

¹⁰⁶ J. J. Ehrler, н. д., 82.

Немаца у Банат они и у Темишвару постају највећа етничка група. Тако је 1835. године град имао 14.652 становника, и то: 7.492 католика, 5.748 православних, 372 евангелиста, 120 реформатора и 884 Јевреја. У унутрашњем граду је било највише Немаца, а затим Срба, Грка и Мађара, док су у Јозефштату становали само Немци, а у Фабрици – Немци, Румуни и Срби.¹⁰⁷ Већ 1851. године попис бележи следећу структуру становништва: 8.775 Немаца, 3.807 Румуна, 2.346 Мађара, 1.770 Срба, 1.551 Јевреја, 712 Словена, 179 Цигана и 2.810 осталих.¹⁰⁸

Прецизније податке о броју становника Темишвара дају, као што је већ наведено, мађарски пописи из 1880. године. Њихови резултати за период 1880–1992. година приказани су у *Табелама 6 и 7.*

Табела 6. Становништво Темишвара

Година	Укупно		Румуни		Мађари	
	Број	%	Број	%	Број	%
1880.	33694	100	3279	9,7	7289	21,6
1890.	39884	100	3613	9,1	10657	26,7
1900.	53033	100	4014	7,6	18624	35,1
1910.	72555	100	7566	10,4	28552	39,4
1920.	82689	100	15892	19,2	26185	31,7
1930.	91580	100	24088	26,3	32513	35,5
1941.	110840	100	44349	40,0	20090	18,1
1948.	111987	100	58456	51,2	30630	22,3

¹⁰⁷ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 200.

¹⁰⁸ J. N. Preyer, н. д., 230.

Географски, историјски и демографски оквир истраживања

1956.	142257	100	76173	53,5	36459	25,6
1966.	174243	100	109806	63,0	33502	19,2
1977.	269353	100	191742	71,2	36724	13,6
1992.	334115	100	274511	82,7	31785	9,5
Година	Немци		Срби		Остали	
	Број	%	Број	%	Број	%
1880.	18539	55,0	1719	5,1	2868	8,6
1890.	22301	55,9	1545	3,9	1768	4,4
1900.	27051	51,0	1973	3,7	1371	2,6
1910.	31644	43,6	3482	4,8	1311	1,8
1920.	29188	35,3	-	-	11424	13,8
1930.	30670	33,5	1820	2,0	2489	2,7
1941.	30940	27,9	-	-	15416	14,0
1948.	16139	14,4	-	-	6762	6,1
1956.	25494	17,9	2509	1,8	1622	1,2
1966.	25564	14,7	3784	2,2	1587	0,9
1977.	28429	10,6	6776	2,5	5682	2,1
1992.	13206	4,0	7748	2,3	6852	2,1

Извор: Основни подаци из пописа становништва, дати према Varga E.
 Arpad, *Erdely etnikai es felekezeti statisztikaja*
 (1850–1992)¹⁰⁹

¹⁰⁹ <http://varga.adatbank/transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=3602>.

Табела 7. Становништво Мехале

Година	Укупно		Румуни		Мађари	
	Број	%	Број	%	Број	%
1880.	4121	100	1739	42,2	235	5,7
1890.	4965	100	1972	39,7	431	8,7
1900.	6196	100	2284	36,9	512	8,3
1910.	8797	100	2419	27,5	2275	25,9
Година	Немци		Срби		Остали	
	Број	%	Број	%	Број	%
1880.	-	-	696	16,9	1451	35,2
1890.	1595	32,1	818	16,5	149	3,0
1900.	2563	41,3	757	12,2	80	1,3
1910.	3149	35,8	832	9,4	1311	1,4

Извор: Основни подаци из пописа становништва, дати према Varga E.

Arpad, *Erdely etnikai es felekezeti statisztikaja*

(1850–1992)¹¹⁰

Ипак, треба напоменути да се подаци у различитим изворима не слажу, иако сви аутори наводе да су преузети из званичних државних пописа становништва. Када је реч о броју Срба, разлике се јављају и зато што се за поједине године наводи сумаран број Срба, Хрвата и Словенаца.

Према попису из 1905. године, у Темишвару је живело 53.033 становника, и то Немаца 27.051, Мађара 18.624, Румуна 4.014, Срба 1.973, Словака 288, Хрвата 121, Рушњака 13, и осталих 957. Исте године је у Мехали живело

¹¹⁰ Исто.

7.300 становника, и то Немаца 3.288, Румуна 2.300, Мађара 800 и 912 Срба.¹¹¹

После Другог светског рата, међутим, захваљујући расту града и миграцијама становништва из румунских села, како из Баната тако и из других региона, Румуни постају водећа група у граду. Истовремено, многи Немци се исељавају у Немачку, а Јевреји – у Израел. Према попису становништва из 2002. године, у Темишвару су живели 270.487 Румуна, 25.131 Мађар, 3.114 Рома, 7.142 Немца и 6.271 Србин, од укупно 317.660 становника.¹¹² Румунски попис становништва по националности из 2002. године даје, ипак, за нијансу друкчије податке, и они су приказани у *Табели 8*.

Табела 8. Структура становништва Темишвара по националности (попис из 2002. год.)

Укупно становника	317.660			
Националност	Румуни	Мађари	Немци	Јевреји
Број становника	271.677	24.287	7.157	367
% укупног броја ст.	85,52	7,64	2,25	0,11
Националност	Роми	Срби	Остали	
Број становника	3.062	6.311	4.799	
% укупног броја ст.	0,96	1,98	1,54	

Извор: Ethnocultural Diversity Resource Center¹¹³

¹¹¹ Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, Српска манастирска штампарија у Карловцима 1910, 744, 754.

¹¹² http://www.primariatm.ro/timisoara/index.php?_meniulId=2&viewCat=111.

¹¹³ http://www.edrc.ro/recensamant.jsp?regiune_id=0&judet_id=2057&localitate_id=0.

Етничка структура становништва према истом попису, а по матерњем језику, приказана је у *Табели 9*.

Табела 9. Структура становништва Темишвара по матерњем језику (попис из 2002. год.)

Укупно становника	317.660			
Језик	румунски	мађарски	немачки	хебрејски
Број становника	277.061	23.036	6.088	46
% укупног броја ст	87,21	7,25	1,91	0,0
Језик	ромски	српски	остали	
Број становника	1.916	5.618	3.895	
% укупног броја ст	0,60	1,76	1,26	

Извор: Ethnocultural Diversity Resource Center¹¹⁴

¹¹⁴ http://www.edrc.ro/recensamant.jsp?regiune_id=0&judet_id=2057&localitate_id=0.

СРБИ У БАНАТУ

НАСЕЉАВАЊЕ СРБА У БАНАТ И ТЕМИШВАР

Насељавање Срба у румунски Банат, чији је центар Темишвар, одвијало се пре више векова, што отежава његову реконструкцију. Ипак, историјски извори разликују неколико миграционих етапа које се међусобно разликују по времену, броју, мотиву и пределу исељавања, као и по ужој области насељавања.

Иако већина Срба, данашњих становника региона, представља потомке досељеника који су бежали из Србије пред најездом Турака у дугом периоду од XV до XIX века, присуство становништва словенског порекла на простору Баната јавља се знатно раније. Алекса Ивић сматра да су Словени у Банат долазили заједно са Аварима у VI веку,¹¹⁵ Љубодраг Церовић их уочава још у IV веку,¹¹⁶ док Јован Ердѣљановић присуство Словена у Подунављу датира у IV и V век.¹¹⁷ У последње време, пак, све је више мишљења, заснованих на старијим писаним изворима и новијим археолошким налазима, која појаву словенских племена у Банату померају у антички период.¹¹⁸

¹¹⁵ Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Књиге Матице српске бр. 50, Матица српска, Нови Сад 1929, 45. (даље: А. Ивић, *Историја Срба*)

¹¹⁶ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 7.

¹¹⁷ Јован Ердѣљановић, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*, Нидерлеов зборник, Прага 1925, 275. (сепарат)

¹¹⁸ Станко Трифуновић, *Словени у Панонији*, Књижевна реч, 474–476, Београд, б. г., 32.

Сигурно је, међутим, да су – долазећи из прапостојбине (подручје иза Карпата) на Балканско полуострво – Словени пролазили долином Тисе, преко Кереша, Мориша, Бегеја и Тамиша. Када се њихова главнина спустила јужно од Саве и Дунава почетком VII века, мањи део је остао на подручју Баната, Кришне и Ердеља,¹¹⁹ формирајући тако најстарији слој о чијој етничкој припадности постоје различита мишљења. Док их Јован Цвијић назива *Србо-Хрватима*,¹²⁰ Душан Поповић их сматра Србима.¹²¹

Бројни подаци, међутим, показују да су Срби живели на простору Баната неколико векова пре масовнијег досељавања из данашње Србије. Мађарски извори, на пример, помињу учешће Срба у биткама на страни Угарске, а против Византије, у XI и XIII веку,¹²² или описују положај православног становништва у XII, XIII и XIV веку.¹²³ Поред тога, иако нема поузданих историјских података о томе да су Немањићи насељавали Србе у Банат, предање сачувано у селу Станчеву, у Банатској Црној Гори, источно од Темишвара, говори о томе да је управо Свети Сава у то село населио Србе.¹²⁴ Стога неки истраживачи сматрају да становнике оних српских насеља у Банату која су забележена пре 1400. године (36 насеља) треба сматрати старинцима.¹²⁵

¹¹⁹ Јб. Церовић, *Срби у Румунији*, 7–8.

¹²⁰ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1922, 131.

¹²¹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 17.

¹²² Ј. Ердељановић, н. д., 276.

¹²³ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 23–24.

¹²⁴ Јагода Перинац, Стеван Перинац, Јован Поповић, *Банатска Црна Гора, Из села у село*, Критерион, Букурешт 1984, 500, напомена 27.

¹²⁵ Миле Н. Томић, *Сеобе без сеоба*, Миља 1065, Зборник књижевног кружока *Жарко Деспотовић* у Белобрешки, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2001, 76.

Није сигурно да је у то време било Срба и у Темишвару, мада Миле Томић сматра да јесте, *јер су живели у суседним селима*.¹²⁶

Насељавање Баната становништвом с територије данашње Србије, међутим, јавило се много касније, крајем XIV и почетком XV века, и представљало је последицу великих промена на Балкану, односно – ширења Турске на рачун балканских држава после Маричке и Косовске битке. До пада српске средњовековне државе, сеобе њеног становништва већином су биле локалне – из јужних у средишње делове земље. Међутим, како се под све јачим ударима Турске сужавала територија Деспотовине, повећавало се и исељавање Срба преко Саве и Дунава, па је већ почетком XV века њихов миграциони талас захватио и јужне делове Угарске – Банат, Кришну и Ердељ.¹²⁷

Миграције Срба у Угарску, па и у Банат, историчари најчешће уопштено деле у два различита периода. Први период – између пада Смедерева 1459. године и битке на Мохачу 1526. године – био је повезан са надирањем Турака у Угарску. Други период обухвата време Бечког или Великог рата (1683–1699.), и јавио се као последица слабења Турске царевине и протеривања Турака из Угарске.¹²⁸

Иако током целог XV века Срби у таласима насељавају Банат, тим је сеобама у научној литератури посвећено релативно мало пажње. Сима Ћирковић сматра да је интересовање за те сеобе изостало, с једне стране, јер су историјски извори малобројни, фрагментарни, распршени по тешко доступним едицијама и претешки за интерпретацију, а

¹²⁶ Исто, 77.

¹²⁷ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 21.

¹²⁸ Алекса Ивић, *Досељавање Срба у Угарску, Хрватску и Славонију*, Летопис Матице српске, година CXIV, књ. 354, св. 3–4, Матица српска, Нови Сад 1940, 188. (даље: А. Ивић, *Досељавање Срба*)

опет, с друге стране, зато што је привлачност и надмоћност Велике сеобе под патријархом Арсенијем Чарнојевићем (1633–1706.) засенила сва претходна насељавања. Због тога је велики број српских насеља и српских породица у целој Угарској управо из те сеобе изводио своје порекло, а сва друга насељавања су падала у заборав.¹²⁹ То је посебно уочљиво у популарним представама народа, а и данас многе куће, већином куће старијих Срба у Темишвару, кресе репродукције познате слике Паје Јовановића (1859–1957.) – *Сеоба Србаља*.

У првом, предмохачком периоду Сима Ћирковић разликује два тока исељавања. Један је тих, постепен, једва приметан кроз расположиве изворе, али континуиран, и захвата "мале" људе у великим масама. Други је ток, пак, динамичан, испрекидан и обухвата, појединачно или у малим групама, великаше и феудалну господу. Те две струје се крећу одвојено, а укрштају се само када је српска властела на своје нове поседе у Угарској доводила сународнике из старог краја.¹³⁰

По тој подели, први велики талас предмохачког периода јавио се за време привременог пада Деспотовине под турску власт (1439–1459.), и већином је обухватао становништво Шумадије. Ипак, насељавање Срба у Липу забележено је нешто раније, још 1421. године,¹³¹ а касније, после пада Борача у Грузи 1444. године, Срби прво насељавају Поморишје, па потом и двадесет и четири села Банатске Црне Горе.¹³² Годину дана раније забележен је и први талас Срба у Темишвару. Угарски краљ Матија Корвин

¹²⁹ С. Ћирковић, *Сеобе српског народа*, 37.

¹³⁰ Исто, 40.

¹³¹ Љубивоје Церовић, *Липа на Моришу*, Темишварски зборник, Матица српска, Нови Сад 2000, 52.

¹³² Исти, *Банатска Црна Гора између мита и стварности*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Нови Сад 2000, 21.

довео је у Темишвар већи број румунских и неколико српских породица, јер му је била неопходна радна снага за обимне радове на реконструкцији и доградњи тврђаве.¹³³

Интензивније насељавање Срба у Банат, међутим, јавља се тек после дефинитивног пада Смедерева и Деспотовине под турску власт – 1459. године. Поред становништва Србије, сеоба је обухватала и Србе из Црне Горе, Босне, Херцеговине и других крајева.¹³⁴ Уједно, то је и период када је Угарском владао краљ Матија Корвин. Он је позивао угледније Србе да се преселе у Угарску, додељујући им поседе и достојанства, а предузимао је и војне походе у унутрашњост Турске, чији је главни циљ био да обезбеди досељавање што више становништва у Банат и Поморишје. Корвинове војне акције према окупираним територијама Србије биле су, зато, праћене правим егзодусом становништва. Обим пресељавања Срба види се и из једног Корвиновог писма (1483.), у којем он наводи да се у последњих четири године у Угарску доселило преко 200.000 становника, што су и неки историчари прихватили.¹³⁵ Иако је та цифра претерана,¹³⁶ ипак је у походима под вођством српских великаша – Јакшића, деспота Вука (Вук Гргуревић 1471–1485.) и Владислава Заполија, који су 1480. и 1481.

¹³³ V. Popović, н. д., 22.

¹³⁴ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 23.

¹³⁵ Радован Самарџић, *Сеобе у српској историји*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеобе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 24.

¹³⁶ Сима Ћирковић сматра да заблуда потиче од погрешне интерпретације једног мађарског документа, и јавља се у историјама Алексе Ивића (*Срби у Војводини*, 25), као и Константина Јиречека (Константин Јиречек, *Историја Срба II*, Слово љубве, Београд 1978, 420) и безброј пута је поновљена у делима која се баве Србима у Угарској; Сима Ћирковић, *Српски живаљ на новим огњиштима*, Историја српског народа II, друго издање, Београд 1994, 341. и напомена 1 (даље: С. Ћирковић, *Српски живаљ*).

године допрли до Крушевца, из Србије одведено око 50.000 људи.¹³⁷ Извештаји из тог времена помињу веома дугу поворку кола са породицама и њиховим стварима, тешкоће на путу због лоших временских прилика, као и техничке проблеме због пребацивања преко Дунава.¹³⁸ Велики број српских породица тада долази и у темишварску Велику паланку.¹³⁹

Појачано насељавање Срба у Банат наставља се и у првој половини XVI века, када је Банат претворен у највеће европско ратиште услед сукоба Турака и Угарске. У самој структури миграција, међутим, није дошло до промена. Хиљаде породица селило се с ратишта на ратиште и померало се на обе стране границе према северу и северозападу, упоредо са ширењем Турског царства. С једне на другу страну прелазили су великаши и народ, у потрази за бољим животом или привучени обећањима и повластицама.¹⁴⁰ Тако је 1502. године велики број Срба из околине Храма, Кладова и Видина насељен на простор од Београда до Темишвара, а већ следеће године је и неколико хиљада Срба из данашње северне Србије прешло у Банат. Значајан повод за сеобе из Шумадије било је и исељавање знаменитог великана Павла Бакића (?–1537), заједно са браћом, 1525. године. Срби из Северне Србије насељавали су Банат у већем броју и после пада Будима 1541. године.¹⁴¹

Досељавање Срба на подручје Баната и Темишвара наставило се и за време турске владавине регионом (1552–1716.).

¹³⁷ Тома Поповић, *Сеобе Срба у XVI и XVII веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеобе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 47.

¹³⁸ С. Ћирковић, *Сеобе српског народа*, 44–45.

¹³⁹ V. Popović, н. д., 23.

¹⁴⁰ Т. Поповић, *Сеобе Срба у XVI и XVII веку*, 47.

¹⁴¹ Ј. Ердџановић, н. д., 289.

У другом периоду насељавања Срба у Угарску (време турско-аустријског рата 1683–1699.) најпознатија је Велика сеоба Срба под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића из 1690. године. Исељавање је било изазвано поразом аустријске војске и неуспехом српског устанка у Турској. Миграциони талас је формиран на Косову и Метохији, али му се прикључило и становништво других српских области под турском влашћу. Срби су тада у огромном броју прешли Саву и Дунав и населили се у Панонију, али не и у Банат. Напротив, за време Велике сеобе су се многи Срби иселили из Баната и населили у друге области Угарске, посебно у Бачку. Нешто раније, када је аустријска војска 1686. године освојила Будим, у ослобођене крајеве иселило се доста становништва из темишварске области.¹⁴² Сматра се да се тада иселила и већина становништва из темишварске Мале.¹⁴³ Ипак, током целог Бечког или Великог рата преселило се из Србије у Аустроугарску око 70.000 становника, док је само 1690. године тамо прешло око 30.000 становника.¹⁴⁴

До насељавања Баната ипак долази, али миграциони талас – неочекивано – није био с југа, како су до тада ишли путеви српских сеоба, већ са удаљног севера Угарске. Срби тек касније, од 1718. године и након учвршћења Војне границе прелазе у Банат. У XVIII веку се нешто више Срба преселило преко Саве и Дунава, и то после аустро-турских ратова 1737–1739. године и 1788–1791. године. Већина је била из Северне Србије, а неки су сигурно населили и Банат.¹⁴⁵

¹⁴² Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 46.

¹⁴³ Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата 1683–1699*, Нолит, Београд 1976, 53.

¹⁴⁴ Исто, 35–53.

¹⁴⁵ Ј. Ердељановић, н. д., 290.

Значајнијег насељавања Срба у Аустроугарску касније није било, али након завршетка Првог светског рата и поделе Баната забележена је реверзибилна миграција. Многи Срби из Румуније, посебно они који нису имали земље (трговци, учитељи, чиновници, адвокати, лекари и интелектуалци), дакле, већином градско становништво, иселили су се у новоформирану Краљевину СХС. Истовремено, Банат је све више насељавало румунско становништво.

У периоду после Другог светског рата, а посебно шездесетих и седамдесетих година XX века, српско становништво у Румунији у великом проценту напушта села и насељава се у градове. Њихова миграција била је изазвана различитим процесима (аграрна реформа, урбанизација и сл.), које овом приликом није значајно детаљније разматрати. Ипак, она је довела, с једне стране, до депопулације српских села у Румунији, у којима остају да живе већином само стари и немоћни, а с друге стране – до великог прилива српског становништва у градове, посебно у Темишвар, где је данас његова највећа концентрација. Зато, за данашњи Темишвар припадници српске заједнице сликовито кажу да је *највеће српско село у Румунији*.

ДРУШТВЕНО – ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У БАНАТУ

Положај Срба у Темишвару немогуће је сагледати без претходног краћег осврта на њихов положај у окружењу, пре свега – у Банату. Током вишевековног живота под различитим друштвено-политичким системима и културним утицајима, српска заједница у Банату, па и у Темишвару, стално је била изложена различитим облицима акултурације и асимилације, истовремено покушавајући да се у процесу интеграције у већинско друштво избори за мањинске привилегије, односно за неки облик верске, културне и / или политичке аутономије.

У средњовековној Краљевини Угарској, на положај Срба у Банату одлучујуће је утицала верска припадност. Још у IX веку Срби, тадашње већинско становништво Баната, примају хришћанство од Византије, док Мађари 1001. године постају хришћани у сфери утицаја Рима. Разлика посебно добија на значају после раскола у Хришћанској цркви 1054. године, што у следећим вековима доводи до честих сукоба између припадника грчког и латинског обреда.¹⁴⁶

У политички живот средњовековне Угарске Срби се, ипак, укључују још у IX веку, па су чак и поједини српски великаши у неколико махова учествовали у династичким борбама око угарског престола.¹⁴⁷ Њихов положај, међутим, из основа се мења када Бела III (1148–1196.), да би ојачао централну државну власт, дотадашње словенско уређење по жупама и кнежинама замењује мађарским жупанијским организацијама, и у Банату формира Карашевску, Северинску, Ковинску, Тамишку, Торонтелску, а делом и Арадску и Чанадску жупанију. Увођењу новог система Срби су се жестоко супротстављали, а неки историчари сматрају да је тај поступак и представљао јасну и планску политику против њих.¹⁴⁸ Поред тога, Бела III је у Банат и Поморишје довео *припаднике тевтонског реда Јовановаца*, да *милом или силом, православне Србе преведу у католике*.¹⁴⁹

Након проглашења Србије за краљевину и установљења аутокефалности Српске православне цркве, Сава Немањић (1174–1235.) је 1220. године својом дипломатском акцијом успоставља добросуседске односе између Србије и Угарске, па је у настојању да ублажи притисак католичке цркве на Србе успева да од угарског

¹⁴⁶ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 8.

¹⁴⁷ Исто, 9.

¹⁴⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 22–23.

¹⁴⁹ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 10.

краља Андрије II издејствује проширење ингеренција Српске цркве и на православно становништво Поморишја и Баната.¹⁵⁰ Тиме, међутим, положај Срба у Банату није био трајно решен, па су се и у наредним периодима смењивали притисци везани за покатоличавање и различите повластице.

О благонаклоном односу угарских власти према Србима сведоче подаци из XIV века, по којима православна вера не само да се *трпела*, већ је била и знатно проширена, па су чак и католички епископи сматрали да *пастви православне цркве требају исправни свештеници те цркве да врше обред на њихову језику и по њиховим обичајима*.¹⁵¹ Верској толеранцији у то време допринео је страх од турске експанзије и потреба Угарске за стварањем снажног одбрамбеног бедема према турском надирању, а Срби су за то сматрани најподеснијим.¹⁵²

Насупрот претходним интенцијама, 1366. године је у липовском и темишварском крају, по налогу краља, спроведена акција у којој су фрањевци присиљавали Србе да напусте *шизматичку* и прихвате католичку веру. Православни свештеници који су се томе опирали хапшени су, или им је прећено протеривањем из државе, а из Далмације су довођени глагољашки да Србима *врше службу на њиховом језику, али по католичком обреду*. Ипак, успех акције није био велики, јер – по једном спису из тог времена (1366–1368.) – Срби су *у толикој мери упорни у својој вери да су чим су прешли у католичанство, одједном се побунили и вратили се својим ранијим заблудама и постали гори него што су били*.¹⁵³

¹⁵⁰ Љубивоје Церовић, *Банатска Црна Гора између мита и стварности*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Нови Сад 2000, 22.

¹⁵¹ Ј. Ердељановић, н. д., 277.

¹⁵² Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 13.

¹⁵³ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 25.

Међутим, надирање Турске према Угарској и освајања крајем XIV и током XV века претварају Банат у највеће европско ратиште, а Срби постају важан војни и политички чинилац на тим просторима, па добијају и прве повластице. Да би привукао нове досељенике, као и да би задржао на окупу већ раније досељене Србе, Матија Корвин је за њихове вође у Банату постављао исте оне особе које су то биле и у матици (Вук Гргуревић, Ђорђе и Јован Бранковић, браћа Јакшић и други), додељујући им и деспотске титуле.¹⁵⁴ Звање је последњи добио Павле Бакић, па се његовом погибијом (1485.) завршава дуга историја српског деспотског достојанства у Угарској. Треба нагласити да према тадашњим угарским законима титула племића није подразумевала само част и повластице, већ су искључиво племићи имали право да буду власници земље. У то време су Срби у Угарској уживали још једну привилегију, јер их је Угарски сабор својим законским члановима из 1481. и 1495. године ослободио плаћања десетине католичком свештенству, али је и та повластица убрзо укинута.¹⁵⁵

Друштвени статус Срба досељених у предмоћачком периоду у Угарску, ипак, није обухватао посебна права или привилегије. Положај појединаца или породица зависио је од социјалне средине у коју су се укључивали. Земљорадници су обрађивали земљу по истим правима са другим сељацима. Многи од њих, међутим, успевали су, захваљујући личној слободи и бројности породица, да прихвате неку плаћену војну дужност, као хусари или шајкаши.¹⁵⁶

Након што се учврстила на тлу Угарске, победом у бици код Мохача 1526. године, Турска је у Банату успоставила сопствени систем државне организације,

¹⁵⁴ А. Ивић, *Досељавање Срба*, 186.

¹⁵⁵ С. Ћирковић, *Српски живаљ*, 442.

¹⁵⁶ С. Ћирковић, *Сеобе српског народа*, 45–46.

поделивши га на више нахија: Темишварску, Чанадску, Липовску, Јенопољску, Ђулинску, Фенлачку, Чаковску, Молдавску и Оршавску, које су биле у саставу Темишварског санџака или вилајета, са седиштем у Темишвару.¹⁵⁷

Српско становништво Баната, међутим, није се мирило са турском владавином. Поред више буна, на пример: Покрет Јована Нанада из 1527. године¹⁵⁸, Срби су се укључили и у устанак који је 1594. године захватио цео Банат. Удружене српске и ердељске снаге успеле су да под вођством Саве Темишварца дођу до Темишвара, који су опседали 40 дана. Иако је освојен српски део вароши, турска одбрана није попустила, па су устаници морали да се повуку.¹⁵⁹ Након што је устанак угушен августа 1594. године, уследила је страшна освета Турака. Ситуација у Банату била је изузетно тешка, па је, према сведочењу попа Вука – *глад толико завладала да је отац чедо за хлеб продавао*.¹⁶⁰

Прилике у поробљеној Србији нагло се мењају крајем XVII века, што је имало значајније последице и за Србе у Угарској, па и у Банату. Наиме, Астрија 1683. године предузима опсежну акцију за протеривање Турака с територије Угарске, чиме започиње Велики аустријско-турски или Бечки рат, који је трајао до 1699. године. Продору аустријске војске дубоко на југ Србије придружују се и балкански народи. Међутим, крајем 1689. године ситуација на ратишту мења се из основа и Турска враћа изгубљене територије, а над побуњеним становништвом Србије спроводи сурову одмазду. Зато априла 1690. године аустријски цар Леополд I (1640–1705.) упућује *Позивно*

¹⁵⁷ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 32.

¹⁵⁸ Покрет је представљао покушај да се на тлу Угарске створи посебна српска државна творевина.

¹⁵⁹ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 32–34, 90.

¹⁶⁰ Љубивоје Церовић, *Срби у Араду*, Музеј града Новог Сада и Савез Срба у Румунији – Огранак у Араду, Нови Сад – Арад 2007, 32.

писмо (Litterae invitatoriae) патријарху и српском народу да се преселе у Аустрију, обећавајући им слободу исповедања вере и право на избор војводе.¹⁶¹ На тај начин је Хабзбуршка монархија препознала Србе као посебан политички ентитет под вођством Српске православне цркве.¹⁶²

Бежећи од турског терора, Срби се „сливају” према Дунаву, па патријарх Арсеније III Чарнојевић јуна 1690. године у Београду сазива црквени и мирски сабор, на којем духовне и световне старешине Срба одлучују да се преселе у Угарску и аустријском цару упућују *Веровно писмо* (Credentional), у којем траже аутономију српске цркве под јурисдикцијом патријарха и у обиму у коме су је имали и у домовини.¹⁶³

Бечки рат је завршен Карловачким миром 1699. године, а граница између два царства успостављена је на Тиси и Моришу. Нешто касније (1701.), на доњим токовима ових река аустријска администрација формирала је Поморишку границу – као део система војне одбране.¹⁶⁴ Банат је, пак, и даље остао турска провинција.

У време Велике сеобе Темишварски Банат је био у специфичном положају јер је на том подручју уместо насељавања дошло до расељавања српског становништва. На тај начин, сматрају неки аутори, област је била одвојена и од главних привредних и друштвених збивања, која су тада битно изменила општу слику угарских вароши. Темишварски Банат је остао *без српских трговаца и занатлија, највитаљнијег дела насељеног живља, а та родољубива и напредна грађанска класа једино је могла обезбедити неопходне услове за друштвене промене ширих размера*. Зато

¹⁶¹ Исти, Срби у Румунији, 49.

¹⁶² Исто, 49.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Д. Поповић, *Банат*, 127–128.

је у односу на остале архидијецезе Карловачке митрополије – посебно у поређењу са сремском, бечком и будимском – темишварска епархија после одласка Турака *била привредно и духовно заостала област*.¹⁶⁵

Ипак, Аустрија је Пожаревачким миром из 1718. године дефинитивно завладала и Банатом. Најважнији политички чинилац тог тренутка, са далекосежним последицама по српско становништво, било је то што бечки двор, за разлику од других ослобођених територија средњовековне Угарске, Банат није предао Угарској. Сматрајући *право мача* јачим од *историјског права*, на које се позивало угарско племство, Беч је на тој територији успоставио посебну крунску област, прво под директном управом *Дворског ратног савета*, а затим до 1779. године под ингеренцијом земаљске администрације – војно грађанске управе са седиштем у Темишвару. У том периоду (1718–1779.), у Банату нису владали феудални односи, већ су задржани облици српске народне самоуправе, с коренима још из турског периода, који су се остваривали преко кнежина, сеоских оберкнезова и кнезова. Становништво, дакле, није имало статус кметова, већ слободних сељака, коморских поданика, који су дажбине плаћали Дворској комори, а преко пореске инстанце – тзв. *кнежевског дуката* испуњавали су и материјалне обавезе према Српској православној цркви, односно – Карловачкој митрополији.¹⁶⁶

Одмах након установљења коморске управе у Банату, на њено чело је постављен гроф Клаудије Флоримунд Мерци (1666–1734.), који био иницијатор и креатор његове економске обнове, па је за само две деценије подручје мочвара, тршчара и песковитих предела претворено у најнапреднију област на југу Хабзбуршке монархије. На тај

¹⁶⁵ Динко Давидов, *У темишварској и арадској епархији* у Љубисав Андрић (прир.), Велика сеоба 1690 – 1990, БИГЗ, Београд 1990, 114.

¹⁶⁶ Д. Поповић, *Банат*, 127–128.

начин ударени су темељи снажној пољопривреди, мануфактури и занатској производњи, што је представљало и солидну основу за развој трговине коју је држао православни живаљ, пре свега – Срби и Цинцари.¹⁶⁷

Нову прекретницу у животу Срба у Хабзбуршкој монархији, па и у Банату, представља долазак Марије Терезије на аустријски престо 1740. године. Њена владавина, као и владавина њеног наследника Јосифа II, у историји су познате као период бечког апсолутизма, јер су обележене низом реформи усмерених ка јачању централних власти, као и систематским сужавањем српских привилегија, изборених од стране А. Чарнојевића. Непоштовање привилегија посебно је било карактеристично за угарске власти, па је и то питање представљало један од трајних извора несугласица између аустријских владара и угарског племства.

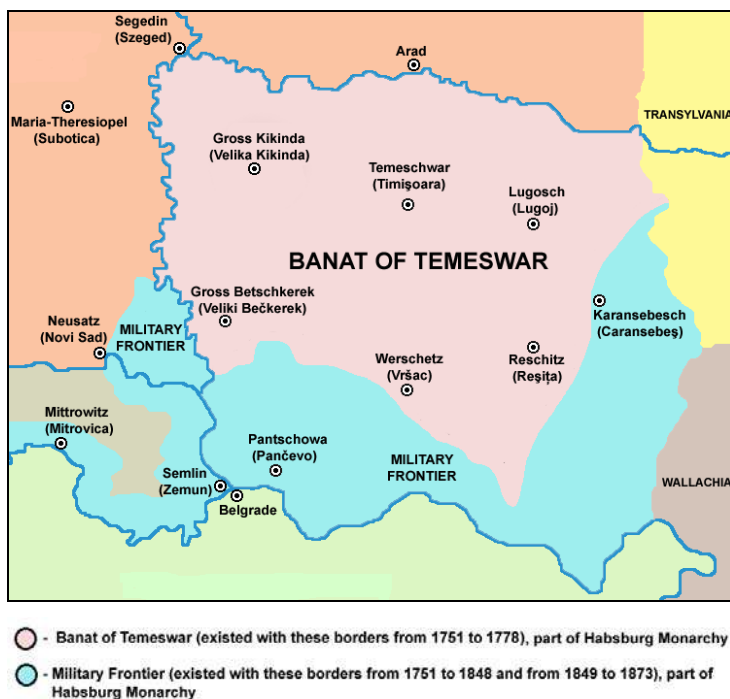
Тако је, на пример, 1745. године формирана Илирска дворска комисија да се *бави српским питањем*, а 1747. године она прераста у Илирску дворску депутацију, која се изједначава са осталим депутацијама, па и Угарском. Као својеврсно министарство за српска питања, Депутација је и у наредне три деценије извршила низ реформи у црквеном, просветном и политичком погледу, али је због промена везаних за развој школства код Срба стекла репутацију установе која сужава привилегије.¹⁶⁸

Ипак, највећи револт српског становништва у Угарској изазвало је укидање Потиске и Поморишке границе и њихово припајање жупанијама. На томе је посебно инсистирало угарско племство, очекујући, с једне стране, да стекне нове поседе, а да, с друге стране, граничаре претвори

¹⁶⁷ Миодраг Милин, *Вековима заједно*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1995, 54.

¹⁶⁸ Александар Форишковић, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој монархији*, Историја српског народа IV-1, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 280–281.

у своје кметове, док је католичка црква желела до добије нове вернике. Срби су се жестоко супротставили уласку у жупанијски систем, јер су жупаније биле основне територијално-управне јединице Краљевине Угарске, из којих су проистицале све остале установе, укључујући и Угарски сабор. Како су у њима све службе припадале племству других вера и језика, Срби су њихову надлежност поистовећивали с класном, верском и етничком неједнакошћу и потчињеношћу.¹⁶⁹

Слика 9. Мапа Баната с Војном границом 1751–1778. године

¹⁶⁹ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 22.

Не уважавајући неслагање и отворене протесте Срба, аустријске власти су неколико пута (1741, 1747, 1751. године) предузимале одлучне акције да граничаре преселе преко Мориша у Банат, где је одређено да се формира Земаљска милиција, док су, с друге стране, *милитари*, то упорно одбијали. Не желећи да дођу под власт угарског племства и изложени прогонима сваке врсте, пре свега – однарођавању, Срби половином XVIII века све више упућују поглед ка Русији, у којој виде *обећану земљу*. Након бројних перипетија, један део Срба из Поморишја одлази у Русију и у њој формира своје оазе – *Нову Србију* и *Славено Србију*. Други део, пак, се исељава у Банат и касније се прикључује новоформираној војној граници на Дунаву.¹⁷⁰

После припајања Баната угарским жупанијама, осамдесетих година XVIII века, ситуација се драстично мења за српско становништво у региону, па и у Темишвару. У то време, званични правни систем Хабзбуршке монархије признавао је само три привилеговане нације (Мађаре, Секелијанце¹⁷¹ и Саксонце) и четири привилеговане религије (католичку, калвинистичку, лутеранску и унијатску). Ипак, исповедање православне вере било је легализовано, а Срби су *имали право поседовања земље и обављања чиновничких функција*.¹⁷²

Јосиф II, наследник Марије Терезије, био је велики реформатор. Његове реформе просвећеног апсолутизма биле су под снажним утицајем рационализма западне Европе и

¹⁷⁰ Исто, 61–62.

¹⁷¹ Секељи или Секлери су посебна група Мађара која живи у Румунији, у источном делу Ердеља (Мала енциклопедија, Просвета, Београд 1959, s.v. Секлери.

¹⁷² Момир Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну политику и привреду и Матица Срба и исељеника Србије, Београд 1990, 234, (даље: М. Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*).

означиле су ступање грађанске класе на историјску сцену. Талас великих промена морао је да прихвати и Угарски сабор, који је био жестоки противник равноправности српског и православног становништва на подручју Угарске. Треба напоменути да статус Срба у Хабзбуршкој монархији није био сасвим јасан. По једном тумачењу, Срби су сматрани трајним добром хабзбуршког двора (*patrimonium domus Austricea*), а по другом – њихов статус је био унутрашња ствар Угарске (*provinciales et politicum Hungariae*).¹⁷³

Наследника Јосифа II, краља Леополда II, Угарски сабор је одбио да призна, чиме је био прекинут државно-правни однос између Мађара и владара. У новонасталој запаљивој политичкој атмосфери, мађарско племство је отказало послушност цару претећи отвореном побуну, а његово признавање условљавало је бројним концесијама. Под притиском, Бечки двор је морао да изврши рестаурацију жупанија, а Мађари су успели да анулирају и највећи део јозефинских реформи.

Иначе, 1790. година је за Банат представљала историјску прекретницу, јер је у Хабзбуршкој монархији завршен период јозефинизма, познат по реформама, а отпочела је епоха национализма. Мађарско племство креће у отворенију борбу против централизације државне администрације, али и за укидање старих аутономија.¹⁷⁴ Супротстављајући се германизацији, они траже и да мађарски буде званичан језик, али истовремено не показују разумевања за не-мађарске народе и њихова права и захтеве.¹⁷⁵

¹⁷³ А. Форешковић, н. д., 280.

¹⁷⁴ Француска револуција 1789. године узима се као граница од које почиње европска епоха национализма (Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, том I, Просвета, Београд 1989, 46–49).

¹⁷⁵ М. Стојковић, *Српска национална мађина у Румунији*, 234.

Тада и за Србе у Угарској почиње епоха национализма, јер је 1790. године одржан Сабор у Темишвару. Свесни да представљају посебан народ, и у етничком и у политичком смислу, а свесни и свог положаја и националног интереса, Срби у Угарској, на том Сабору, први пут у историји излажу свој национални програм (*Gravamina et postulate* – Дело и план) на политичком, културном и просветном плану, и захтевају посебну територијално-административну аутономију у Хабзбуршкој монархији, као и право да се стварају све званичне класе у друштву што је био неопходан предуслов да држава српској заједници додели статус признате заједнице.¹⁷⁶ Одмах након темишварског сабора 1791. године, и Румуни су обелоданили свој национални програм (*Supplex libellus Valachorum*).¹⁷⁷

Царски двор у Бечу, је имао интерес да помогне снагама које су биле усмерене против мађарске опозиције, а то су, пре свега, национални захтеви народа у царству који немају своје племство, па ни институције преко којих би утицали на вођење државе. Тако су цео XVIII век Срби провели у борби за разрешење свог националног статуса у Хабзбуршкој монархији.

У XVIII се веку Срби у Банату јављају као племство и велепоседници. Иначе, у Хабзбуршкој монархији су Срби стицали племство на више начина и под различитим околностима. Непосредно после сеоба, племићко звање због ратних заслуга добија само неколико особа (Ђорђе Бранковић – 1688, и Јован Рашковић – 1691.), да би се током

¹⁷⁶ М. Екмечић, н. д., 60–62.

¹⁷⁷ Миодраг Милин, *О темишварском сабору (1790) из историјске перспективе: трајање, прожимање, обнова*, Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну политику и привреду и Матица Срба и исељеника Србије, Београд 1990, 259. (даље: М. Милин, *О темишварском сабору 1790*).

прве деценије XVIII века појавило чак десетак племићких породица (Чарнојевићи – 1704, Текелије – 1706, и други, а Јакшићима је 1717. потврђено старо племство). Услови за стицање племства постали су још повољнији након преуређења Војне границе и регулисања статуса граничарских официра, па је само 1751. године додељено педесетак племићких титула – двоструко више од дотадашњег броја. Разлози су били политичке природе, јер се сматрало да ће племићка звања и поседи одвратити бар део Срба с тих простора од исељавања у Русију. Већи број српских породица добио је племство и након укључивања Баната у угарске жупаније. У Бечу и Темишвару одржано је неколико лицитација на којима је распродата земља која је до тада била власништво цара, а уз њену куповину додељена су и племићка звања. Многи Срби носили су титулу места које су купили, а живели су у Темишвару (Јосип и Петар Маленица од Стаморе, Јован Николић од Рудне и сл.). У то време је и већи број чиновника у Темишвару постао племство, (Ђорђе Калиновић, судија у Темишвару – 1773, Георгије Јован Тиганити, саветник Српског магистрата у Темишвару, Јосиф Маленица, председник Српског магистрата у Темишвару, Теодор Јанковић Миријевски (1741–1814.), директор српских школа у темишварском Банату – 1774, као и темишварски епископ Петар Петровић, 1739–1800.). Коначно, крајем 1779. године, када Банат без Војне границе доспева у надлежност угарских жупанија, нових тридесетак породица проглашено је племством, и то већином с подручја Арада и Темишвара.¹⁷⁸

Грађански слој српског становништва Темишвара временом је јачао и све више је желео да се и у јавном животу Темишвара, али и Баната, искаже и као посебна социјална групација, па је у складу с тим захтевао већа права и одговорност – најпре у непосредном, а затим и у ширем окружењу. На тај начин грађански сталеж постаје носилац не

¹⁷⁸ А. Форешковић, н. д., 283–293, и Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 70–71.

само економског просперитета српског друштва у Банату, већ и политичког, односно – основ будућег народног покрета за националну равноправност Срба у Аустроугарској.

Револуција из 1848. године уздрмала је из основа Аустријско царство. Угњетени народи широм монархије тражили су право на самоопредељење и често су се међусобно сукобљавали. Супротстављајући се мађарским претензијама, представници српског народа су на Мајској скупштини, одржаној 1848. године у Карловцима, прогласили аутономну српску државност – Српско Војводство, изабрали патријарха, војводу и Главни одбор. Те одлуке је мађарска влада, међутим, одбила прогласивши их неуставним.¹⁷⁹

Против Мајске скупштине били су и Румуни, који су истакли да су њом *јасно погажена права румунског народа*, који жели да њиме управља *од својих синова образована власт*. На румунској скупштини од 3. јуна 1848. године закључено је да Румуни *изражавају братске осећаје према Мађарима и гаје симпатије и пуно поверење према Мађарској влади*. Они су захтевали одвајање од Срба, свог посебног митрополита за све Румуне, и одржавање свог сопственог Народно-црквеног сабора.¹⁸⁰

У јужном Банату је 1848. године дошло и до оружаних сукоба између Срба и мађарске војске.¹⁸¹ Након угушења *Мађарске буне*, пошто су Срби пружили велику помоћ Бечком двору, Банат је поново одвојен од Мађарске и стављен под аустријску доминацију, односно – царевом одлуком је формирано *Војводство Србија и Тамишки Банат*, као посебна аутономна административно-политичка област

¹⁷⁹ Славко Гавриловић, *Срби у Хабсбуршкој монархији (1792–1849)*, Матица српска, Нови Сад 1994, 75.

¹⁸⁰ Исто, 80–81.

¹⁸¹ М. Милин, *Вековима заједно*, 62–63.

са седиштем у Темишвару, потпуно независна од Угарске и непосредно подређена Дворском ратном савету. Носиоци званичних функција (звања у централној управи) у Војводству били су Немци и германизовани Словени, посебно Чеси.¹⁸²

Иако је, уместо мађарског, од 1854. године немачки у Војводству био службени језик, а број Срба – државних чиновника се удесетостручио, Срби нису могли битније утицати на збивања у Војводству, јер је Беч аутономију само формално признавао, док су је Мађари игнорисали.¹⁸³

Осим тога, Србима није одговарала шира територија аутономне јединице, јер је на њој живело много Немаца и Румуна. Беч је, напротив, управо за такву аутономију био заинтересован, а не за стварање уже, претежно српске територије, истовремено одбијајући и да је заснује на старим привилегијама Срба.¹⁸⁴ На крају, под притиском мађарског племства, аустријски цар је решењем од 27. децембра 1860. године распустио Српску Војводину, а 1871. године престала је да постоји и Војна граница у јужном Банату, да би 1876. године био укинут и кикиндски округ. На тај начин је цео Банат подређен централној државној управи Угарске и подељен на три жупаније – Торонталску, Тамишку и Крашовску.¹⁸⁵

Још један значајан догађај одиграо се у овом периоду. Наиме, после више покушаја 1864. године долази до коначног издвајања Румуна из Карловачке митрополије и успостављања посебне румунске Митрополије у Сибију.¹⁸⁶

¹⁸² Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 137–140.

¹⁸³ Исто, 137–140.

¹⁸⁴ М. Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, 234.

¹⁸⁵ Д. Поповић, *Банат*, 114.

¹⁸⁶ М. Милин, *Вековима заједно*, 65.

У Хабзбуршкој монархији 1867. године долази до реорганизације и успостављања двојне Аустроугарске краљевине. Мађарска постаје полусуверена држава, а у региону Баната долази до успостављања двоструке – аустријске и мађарске владавине.¹⁸⁷ Иако су Мађари представљали само нешто више од половине становништва, они су тврдили да је Угарска – држава мађарске нације, чији је језик мађарски. Међутим, не-Мађари нису били само језичке групе, већ су још од почетка XIX века имали национално свесну елиту, а национална свест се постепено ширила и на ниже слојеве друштва.

Аустроугарском нагодбом, у Банату почиње други талас планске мађаризације, који се убрзано развија и траје све до почетка Првог светског рата. Отворена, па и присилна мађаризација других народа остваривана је проглашењем мађарског језика за званични језик 1874. године, бројним законским прописима о школству (увођењем општинских и државних школа и укидањем тзв. вероисповедних школа српског и румунског народа), о грађанском браку и грађанским матичним књигама, о промени имена лица и места, као и политиком против православне цркве, која је довела до формирања самосталне мађарске православне цркве.¹⁸⁸

Тријанонским споразумом, Банат је први пут подељен тако што је његов највећи и најзначајнији део, заједно са Темишваром, припао Румунији, затим, мањи део је припао Југославији, а најмањи део добила је Мађарска. Како су новоуспостављене државе после Првог светског рата биле дефинисане као унитарне националне државе, иако је већи проценат становништва мађарског, српског и румунског порекла остао изван матичне земље, нове границе у региону довеле су до драстичног прекида вишевековне, интензивне

¹⁸⁷ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 155.

¹⁸⁸ М. Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, 235.

економске, политичке, друштвене и културне повезаности, као и рођачких, пријатељских и личних контаката у оквиру тих заједница.

Основна карактеристика јединственог Баната била је мултикултурна и мултирелигиозна стварност. У њему су увек заједно живели припадници различитих етничких група, од којих су најбројнији били Немци, Мађари, Румуни, Срби. Али после Првог светског рата и стварања Велике Румуније у румунском Банату, који је предмет овог разматрања, долази до повећаног досељавања румунског становништва и изразите румунизације.

У прве две деценије по успостављању румунске државе, цела банатска област била је у пуном урбанистичком развоју и индустријском замаху, а развијан је и осећај заједништва. Касније, међутим, Банат постаје политички подређен Букурешту и пада под утицај другачијег политичког и културног мишљења. Ранију тежњу ка интеграцији са савременим и бољим угушила је политика усмерена ка конзервативизму и подржавању балкански оријентисаних принципа, што је представљало потпуно другачији модел. У годинама после Првог и посебно Другог светског рата, најблаже речено, спровођен је претерани надзор над особама које припадају нерумунским етничким заједницама. Осим тога, положај националних мањина се нагло погоршао када на власт у Румунији долази *Гвоздена гарда* 1939. године.¹⁸⁹

Централистичке тенденције нове државе настављене су и после Другог светског рата.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Џуди Бат, 'Порозна' државност versus тврде границе: утицај источноевропског проширења ЕУ на Румунију и Југославију, Социолошки преглед Vol. XXXVI, No. 1–2, Социолошко друштво Србије, Београд 2002, 23–24.

¹⁹⁰ Опширније о централизованом неостаљинистичкој држави и чаушесковој диктатури, као и о њиховом разорном утицају на

Положај српске мањине у Румунији, од Другог светског рата до револуције 1989. године, прошао је кроз пет фаза: од укидања дискриминације и окупљања у јединствену културну заједницу свих словенских мањина, преко прогањања и максималне дискриминације, што на посебан начин обележава депортација у Бараган,¹⁹¹ до треће фазе коју обележава нормализација односа између Југославије и СССР-а. Четврта фаза обухвата период од доношења Устава из 1965. године до пада социјализма у Румунији 1989. године.¹⁹²

Након Резолуције Информбироа, румунске власти вршиле су огроман притисак на припаднике српске националне мањине у Румунији и на њихове организације. Долази до гашења националних друштава, укинуте су вероисповедне школе с једновековном традицијом, забрањени су национални медији (нпр. штампа – *Правда*), као и све манифестације мањина на матерњем језику, а 11 чланова Извршног одбора Савеза словенских друштава је ухапшено. Српски посланик Тодоров најпре је био у кућном притвору, а затим је осуђен на монтираном процесу. Почело је затварање припадника српске мањине. Кулминацију прогона и прави егзодус Срба у Румунији представља њихово масовно хапшење и депортација у радне логоре. На крају 1951. године долази до масовног насилног пресељења

целокупно друштво, економију, па и политику према мањинама, у Румунији видети: Ketrin Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, Fabrika knjiga, Beograd 2005.

¹⁹¹ Опширније о прогону у Бараганску пустару видети: Миодраг Милин и Љубомир Степапов, *Бараганска голгота Срба у Румунији 1951–1956*, Посебна издања, Монографије, књ. 8, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1996.

¹⁹² Момир Стојковић, *Међународноправни и међународнополитички развој заштите и положаја српске националне мањине у Румунији*, Темишварски зборник 1, Матица српска, Нови Сад 1994, 247. (даље: М. Стојковић, *Међународноправни и међународнополитички*).

југословенског становништва из пограничних крајева према Југославији, где је била његова највећа концентрација, у Бараган – пешчару у делти Дунава. Депортација је обухватала сва села дуж државне границе са Југославијом у дубину 20–25 километара, и трајала је до 1955. године. Када су пуштени, Србима је речено: *Ви се пуштате из затвора да бисте радили у слободи, али нећете уживати права слободних грађана Румуније.*¹⁹³

Период након Барагана, пак, карактерише *финија* асимилација, чији је један од облика била промена личних имена и назива места. С једне стране, српска лична имена су превођена на румунски језик, па је Жива или Живојин постајао Трајан, Милијана је постајала Емилија, Цвета – Флорин итд. С друге стране, румунизација је увођена и у транскрипцију речи, па је у једном периоду у Банатским новинама назив града, на пример, морао бити написан ћириличним писмом – *Тимисоара*.¹⁹⁴

Затим, асимилација је спровођена и сталним смањивањем броја школа на српском језику, јер оне наводно нису имале довољан број ученика, а истовремено су родитеље пропагандном политиком присиљавали на изјаве да желе да им деца уче на румунском језику због лакшег даљег школовања или запошљавања. Осим тога, рад мањинских институција је пригушиван, или се бар на њих није благонаклоно гледало.

Иако је нови Устав из 1965. године гарантовао равноправност свих грађана СР Румуније у привредном, политичком, друштвеном и културном животу, без обзира на националност, расу или вероисповест, та права у пракси била

¹⁹³ Исти, *Српска национална мањина у Румунији*, 242.

¹⁹⁴ Исто, 246.

су у много чему ограничена¹⁹⁵. Уопштено, може се рећи да мађине нису негиране, односно, поштован је минимум њихових права, али је истовремено вођена стална политика њихове асимилације.¹⁹⁶

Након промена 1989. године донето је неколико закона о питању мађина. Тако, Устав из 1991. године признаје национална, етничка, језичка и религијска права мађина, а лицима која им припадају гарантује право на чување, развој и испољавање националних, културних, језичких и религијских особености. Осим тога, законски акт из следеће године обезбеђује и заступљеност мађина у Парламенту.¹⁹⁷ Србе у румунском Парламенту у Букурешту представља један посланик.

¹⁹⁵ Владимир Гречић и Марко Лопушина, *Сви Срби света*, ИП Принцип, Београд 1994, 149.

¹⁹⁶ М. Стојковић, *Међународноправни и међународнополитички*, 247.

¹⁹⁷ Low No. 68, <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwerom.htm>

Мирјана Павловић

СРБИ У ТЕМИШВАРУ

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ

Иако су Срби своју заједницу имали у граду и пре доласка Турака, о њиховом броју из тог периода нема података. Тек турски пописи из 1590–1591. и 1624–1627. године бележе мартолозе, међу којима је било и Срба.¹⁹⁸ У граду су 1660. године и 1666. године боравили пећки калуђери прикупљајући милостињу, и том приликом оставили су запис о бројности и економској снази Срба средином турског периода у граду – Пећки катастиг.¹⁹⁹ Тако је 1660. године забележено 13, а 1666. године – 63 приложника. Већини особа није забележено презиме, већ само име и, евентуално, занимање. Тако се помиње неколико занатлија, ћурчија, екмеџија, ковач, кундаџија, Пеја ћурчибаша и више носилаца ниже војне власти – више одабаша, један буљубаша и неколико хација.²⁰⁰ Док је 1660. године забележен само поп Драгојло, Темишвар је већ 1666. године имао два свештеника.

Почетком следећег века, пред сам крај турске владавине (1712.) у граду је већ *писало милостињу* 40 мајстора ћурчијског, 30 абацијског и 9 мајстора тачацијског

¹⁹⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 383.

¹⁹⁹ С. Матић, *Опис катастига*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 2, Нови Сад 1931, 208–209.

²⁰⁰ Свет. Матић, *Катастиг пећки*, 76–77; Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199.

руфета. Устабаша абадијског руфета био је тада некичовек по имену Стојан.²⁰¹

Након ослобођења од Турака, према неким подацима из 1720. године, поред Срба, који су били највећа етничка група, у граду су живели и Румуни и 12 породица Јевреја, док Мађари и Немци нису забележени.²⁰² Етнички односи у Темишвару од тада се стално мењају на штету Срба.

Поменута епидемија куге, по неким прорачунима, преполовила је и српско становништво, па попис из јануара 1739. године помиње само 54 православне породице, и то 34 српске, 6 грчких и 14 арнаутских.²⁰³ Он, међутим, даје и мало детаљнију слику о српском становништву, јер је у њему поред имена домаћина кућа забележено и чиме се они баве, као и када и одакле су се населили у Темишвар. У то време Срби су већином били трговци и занатлије (сапунџија, ћурџија, сабов, чизмар, гајтанџија и сл.). Међу трговцима је највише било *ситничара*, али и оних који су трговали вином, брашном, воском, увозном немачком робом, као и већих трговаца стоком, а помињу се и две особе које су касније биле председници Српског магистрата.²⁰⁴

Након епидемије куге ширило се и предграђе Фабрика. Током седамдесетих година XVIII века, ту су живееле 336 православне породице, од укупно 450 породица. Поред Румуна и Грка, углавном су то биле српске породице, па је због тога ово предграђе и називано српском Фабриком.²⁰⁵ И према статистичким подацима из 1817. године, Срби су већином живели у том предграђу (1.158

²⁰¹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199.

²⁰² Исто.

²⁰³ Исто, 383–387.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ М. Тимотијевић, н. д., 27–28.

особа, од укупно 1.770 српских становника Темишвара).²⁰⁶ Међутим, већ 1835. године Фабрика губи српско обележје, јер је забележени број Румуна знатно већи од броја Срба.²⁰⁷

У време пред непосредну јерархијску деобу Румунске и Српске православне цркве, 1863–1864 године, у Фабрици је живео 2.331 православни становник, и то 820 Срба, 1.489 Румуна и 11 Грка.²⁰⁸ По подацима за 1867. године градска парохија је имала 766, а фабричка – 975 верника, док мехалска парохија није била регистрована.²⁰⁹ У српској општини Светог великомученика Георгија 1869. године укупно је било 794 становника, а 1882. године – 574 српских православних верника. Опадање српског становништва наставило се и у последњим деценијама XIX века.²¹⁰ Према првом објављеном шематизму Темишварске епархије из 1897. године, у градској општини су била 183 члана, у фабричкој, која је била чисто српска²¹¹ – 641 члан, а у мехалској – 914 особа.²¹²

Прецизније податке о броју Срба у Темишвару могуће је, као и за остале становнике града, наћи у мађарским пописима из 1880. године, и они су изложени у *Табелама 6 и 7*. По шематизму Карловачке митрополије из 1900. године, у градској парохији било је 359 верника, у

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 200–201.

²⁰⁸ М. Тимотијевић, н. д., 28.

²⁰⁹ Слободан Костић, *Шематизам православне српске епархије Темишварске у Краљевини Румунији за 1924 годину*, Темишвар 1925, 90. (даље: С. Костић, *Шематизам*)

²¹⁰ М. Тимотијевић, н. д., 28.

²¹¹ Е. Летица, *Први шематизам Српске православне епархије темишварске за годину 1897*, Сремски Карловци 1897, 141. Наведено према М. Тимотијевић, н. д., 29.

²¹² С. Костић, *Шематизам*, 90.

фабричкој – 1.060, а у мехалској – 839. Према попису из 1905. године, у Темишвару је укупно живело 53.033 особа, а 1.973 Србина, и то 550 Срба и 1.423 грађанска лица. Постојале су две српске парохије – Темишвар Град и Фабрика, па је у Граду било 933, а у Фабрици – 1.040 особа. Исте године је Мехала имала 7.300 становника, а Срби су имали једну парохију са 912 чланова.²¹³

Након Првог светског рата је број верника у српским црквеним општинама града видно смањен, јер се део српског становништва иселио у новоформирану Краљевину СХС, па је 1920. године у градској општини било 333, у фабричкој – 817, а у мехалској – 648 чланова.²¹⁴ Исти тренд наставља се и у наредним годинама, и то у свим парохијама, а једино 1930. године градска црквена општина бележи пораст чланова (Табела 4).

Црквена статистика за 1940. годину наводи нешто више података о Србима у граду. Према том попису, трговином су се у граду бавиле 22 особе, у Фабрици – 8, док у Мехали није било Срба трговаца; занатлија је, пак, у граду било 32, у Фабрици – 71, а у Мехали – 18. Срби су имали и по једну фабрику у Граду (кожара) и у Фабрици (дрндара). У Мехали је само једна породица имала преко 50 јутара, две – од 10 до 30 јутара, седамнаест – од 3 до 10 јутра, и четрнаест породица – испод 3 јутра, док је у Фабрици само једна особа имала између 30 и 50 јутара земље.²¹⁵

Године 2002. у Темишвару је живело 6.271 особа српске националности, или 2,318% од укупног становништва града (270.487).²¹⁶

²¹³ Мата Косовац, н. д., 744, 754.

²¹⁴ С. Костић, *Шематизам*, 90.

²¹⁵ С. Костић, *Срби у румунском Банату*, 130–136.

²¹⁶ Љ. Степанов, *Статистички подаци*, 30.

Табела 10. Распоред Срба по парохијама – према црквеној статистици

Година	Град	Фабрика	Мехала	Укупно	
1854 ^{а)}	-	-	-	1770	
1863 ^{б)}	-	-	-	820	
1867 ^{в)}	766	975	-	1741	
1880 ^{а)}	-	-	-	1752	
1897 ^{в)}	183	641	914	1738	
1898 ^{з)}	-	1051	-	1051	
1900 ^{д)}	359	1060	839	2258	
1905 ^{ђ)}	933	1040	912	1973	
1910 ^{а)}	-	-	-	2482	
1920 ^{в)}	333	817	648	1798	
1924 ^{в)}	331	646	663	1640	
1930 ^{в)}	540	574	667	1781	2156*, а)
1940 ^{ж)}	455	523	537	1515	2498*, а)

а) – Слободан Костић, Шематизам православне српске епархије Темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину, Темишвар 1925, 90.

д) – Д. Руварац, Шематизам источно-православне српске Митрополије карловачке за 1900. год., Сремски Карловци 1900, 280.

ђ) – Мата Косовац, Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год., Српска манастирска штампарија у Карловцима 1910, 744, 754.

в) – Слободан Костић, Српска црква и школа у Румунији 1930. године, Темишвар 1931, 84.

ж) – Слободан Костић, Срби у румунском Банату, Историјски, бројни, економско-привредни преглед 1940. године, 130, 132, 134, 136.

* – пописани и Срби који нису припадници црквених општина

На крају можемо констатовати да проценат српског становништва у укупном броју становника града никада није био значајнији, као и да стално опада, да би се од 1930. године просечно кретао око 2,2%. (Табела 11). Само је

процентуално учешће Срба у становништву Мехале било нешто веће, али се и оно стално смањивало, па је до припајања тог сеоског предграђа граду (1910.) опало од око 17,5% на око 9,5%. Осим тога, поређење података из *Табела 4* и *11* показује да до процентуалног смањења Срба у укупној популацији Темишвара долази упркос сталном порасту броја Срба у граду. Разлог је у томе што је повећање броја настало углавном миграцијом сеоског становништва, а не природним прираштајем, који је у српској заједници изразито негативан. Неки истраживачи стога сматрају да ће остарелост српске популације и даље водити спектакуларним падовима, рачунајући да ће тај пад у наредној генерацији износити чак 75 посто.²¹⁷

Табела 11. Срби у укупном броју становника Темишвара

Година	Темишвар			Мехала	
	% од укупног броја становника			% од укупног броја становника (Б)	
	А	Б			
1854	8,6	-		-	
1880	5,2	5,10	5,24	16,89	17,44
1890	-	3,87		16,47	
1900	-	3,72		12,21	
1910*	4,7	4,8		9,45	
1930	2,4	1,99	2,35		
1940	2,3	-			
1956	2,2	1,76	2,15		
1966	-	2,17	2,40		
1977	2,2	2,51			
1992	2,3	2,3			
2002	2,0	-			

²¹⁷ Исто, 60.

А – Извор: Љубомир Степанов: *Статистички подаци о Србима у Румунији*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2005, 30.

Б – Извор: *Varga E. Arpad, Erdelyi etnikai es felekezeti statisztikaja (1850-1992)*, <http://varga.adatbank/transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=3602>.

* – Од 1910. године је градским пописима Темишвара обухваћено и становништво Мехале.

ФОРМИРАЊЕ, РАЗВОЈ И ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Срби су били становници Темишвара, као што је наведено, још у предтурском периоду, али о њиховом броју или облику њихове заједнице из тог времена нема поузданих података. Забележено је само да је у предграђу Велика Паланка постојала православна црква,²¹⁸ као и да су приликом турске опсаде града Срби под вођством Николе Цреповића били основа његове одбране.²¹⁹

У турском Темишвару (1552–1716), пак, Срби већ имају формирану заједницу, релативно добро интегрисану у економски и социјални живот града. О њиховој друштвеној и економској структури средином тог периода сведочи Пећки катастиг. Како је појединим приложницима поред имена забележено и занимање, може се закључити да су Срби у Темишвару били сељаци, војници – мартолози,²²⁰ занатлије и трговци (мајстори).²²¹ Осим тога, према неким подацима из 1624. године, они су чинили и део посаде која је чувала мост

²¹⁸ V. Popović, н. д., 30.

²¹⁹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 198.

²²⁰ Мартолози су били подељени у тзв. оде. Подофицири одабаше и буљубаше били су православни Срби, а официри аге – јужни Словени исламске вере. У насељима су имали и своје цркве. Опширније: Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 32.

²²¹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини II*, 254.

у граду,²²² а претпоставља се да су имали и посебне струковне организације, јер се у Катастигу помињу вође еснафа са српским именима.²²³ Истовремено, они су у значајној мери развијали и свој верски живот. Поред поменуте цркве из предтурског периода, која се касније везује за Саборни храм,²²⁴ у Темишвару је 1608. године установљено Седиште епархије Српске православне цркве за подручје Баната.²²⁵ Епархија је представљала центар верског живота, а поред Срба је окупљала и друге православце (Румуни, Јермени, Цинцари и др), па се већ 1629. године, при канонској визитацији пећког патријарха Пајсија, у граду помиње неколико свештеника.²²⁶ На крају, по неким подацима, православци су имали и посебан комунални магистрат, са градоначелником на челу, основан због очувања црквених установа и одбране православног становништва, а којем се Турци нису супротстављали сматрајући га организацијом православне вере.²²⁷

Ипак, за Србе су постојала и извесна друштвена ограничења. У граду је владала сегрегација на верској основи; православци су насељавали посебне квартове – *мартолоски крај*, што неки историчари тумаче као *српски*.²²⁸ Исто тако, имали су и одвојену трговачку четврт – *хришћанска чаршија*, чију су већину чинили Срби, затим

²²² Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199 и исти, *Срби у Војводини I*, 207 и 210.

²²³ С. Матић, *Опис катастига*, 208–209 и исти, *Катастиг пећки*, 76–77.

²²⁴ Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији: преглед Православне српске епархије темишварске*, Православна српска епархија темишварска, САНУ и Прометеј, Темишвар – Београд – Нови Сад 1995, 152.

²²⁵ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 90.

²²⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199.

²²⁷ V. Rorović, н. д., 24.

²²⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199.

Цинцари, Грци, Јермени и Јевреји,²²⁹ а нису могли заузимати ни највише војне и административне положаје у граду.

По аустријском освајању Темишвара (1717.), Срби су били готово једини становници града и одмах су основали свој магистрат, на чијем печату је писало *Sigillum genitis Rascianorum graeci ritus*, а у средини се налазио лик светог Георгија, заштитника Темишвара.²³⁰ На челу српске општине у време предаје Темишвара Аустријанцима, 1716. године, био је Никола Мумџија, а затим – Јован Дебели. Председници српског магистрата били су и познати Темишварци: Стојан Варажлија (1718, 1729–30.), Јосип Маленица Стаморац, чак пет пута (1720–1721, 1724, 1727–28, 1736–1739. и 1742–1747.), Сава абација (1722–1723.), па хаџи Недељко (1725–1726.), Јован Рашковић (1731–1732. и 1735.), Јовица Стајић (1748–1749.), Георгије Калиновић, племенити од Дојрана (1768–1773.), и Живан Ђуричко, племенити од Модоша. На његовом челу било је и Румуна, као нпр. Марко Муцул (1740–1741.), али и Цинцара.²³¹

Убрзо по оснивању Српског, установљен је и Немачки магистрат, па је градска управа Темишвара била подељена по етничкој основи све до пред крај XVIII века, и то тако што је Немачки магистрат имао надлежност унутар зидина, а касније и над немачким предграђем Жозефин, док је Српски магистрат водио прво расцијанско предграђе, а потом и Фабрику.²³² Међутим, након припајања Баната угарским жупанијама јавила се иницијатива за формирање јединственог градског магистрата, па Српски магистрат губи своју самосталност 1780. године. Ипак, залагањем

²²⁹ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 89.

²³⁰ С. Костић, *Барјак српског магистрата вароши Темишвара из 1782*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду IV, Нови Сад 1931, 476.

²³¹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 200 и Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 90.

²³² М. Милин, *Вековима заједно*, 51.

темишварског епископа Петра Петровића и уз подршку српских грађана изборено је право да у јединственом магистрату половину чланова чине Срби, а половину – Немци. Истовремено, предузета је и акција да Темишвар постане слободан краљевски град, а свечаности поводом стицања тог статуса, 16. септембра 1782. године, између осталих су присуствовали и епископ Мојсије Путник (1728–1790) и 118 темишварских грађана српске националности.²³³

Поред подвојености у управљању, у Темишвару је владала и сегрегација у просторном распореду становништва. Почетком аустријске владавине православцима (Србима и Румунима) је било забрањено да се насељавају унутар зидина града.²³⁴ Врло брзо, међутим, сегрегацију на верској основи смењује етничка сегрегација, па током целог XVIII и XIX века различите етничке заједнице насељавају одвојене квартове. Како је део вароши Велика Паланка, у којем су Срби живели у турском Темишвару, био разрушен изградњом тврђаве 1723. године, а затим и пожаром који је избио након епидемије куге 1738. године, један део Срба се преселио у село Мехалу, а други део – у предграђе Велика Мала, које касније добија назив Фабрика.²³⁵

Наглим развојем трговине и занатства за време хабзбуршке владавине у Банату, Темишвар постаје снажан привредни и културни центар. Истовремено, повећава се број Срба трговаца и занатлија, и све више се шири и подручје њиховог деловања, па они добијају запажену улогу у привредном животу не само Темишвара и Баната, него и Угарске. Према неким изворима, у то време је трговина у Темишвару била *практично у српским рукама*.

²³³ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 91.

²³⁴ М. Милин, *Вековима заједно*, 51.

²³⁵ V. Popovici, н. д., 53.

Новом начину живота и привређивања у аустријском Темишвару најбрже су се од Срба прилагођавали занатлије и трговци, формирајући заједно са првим представницима народне интелигенције напредан, способан и предузетан грађански сталеж. Најбогатији међу њима слали су своју децу на студије широм Европе – у Беч, Будимпешту, Пожун, Праг, Москву, Кијев, одакле су се она у Темишвар враћала као лекари, професори, правници, теолози. Његови најугледнији представници убрзано су се прилагођавали и новом, западноевропском начину живота, па су се и свим силама трудили да ни у материјалном ни у друштвеном погледу не заостану за католицима. У најбогатијим трговачким кућама, које су биле праве палате, уз учешће угледних представника цркве, војске и грађанства, приређиване су надалеко чувене гозбе и балови, док су се немачки обичаји, језик и бечка мода све више ширили у врховима српског грађанства.²³⁶ Ипак, код већине припадника тог слоја била је и даље очувана свест о етничкој припадности, па се и интеграција јављала само у облику акултурације, а не и асимилације. Врло брзо, међутим, најугледнији представници грађанског сталежа стичу и племићке титуле. На пример, председник Расцијанског магистрата Јосиф Маленица, по обичајима тог времена, купује спахилук и племићку титулу. Када је крајем XVIII века додељено и око тридесет племићких титула, већином породицама с подручја Темишвара и Арада, друштвени односи у српској заједници значајније се мењају и у њој се јавља класно раслојавање, па временом – поред етничке – и социјална сегрегација налази свој одраз у просторном распореду града. Тако су Срби најчешће живели у Мехали, и то као земљорадници, мада је било и нешто ситних занатлија и месне интелигенције (свештеник, учитељ и сл.). Фабрику су у највећем броју насељавале занатлије, мали трговци и баштовани, док су у Граду живели племићи – *благородни*,

²³⁶ М. Милин, *О темишварском сабору (1790)*, 255.

угледни трговци и интелектуалци: свештеници, учитељи, лекари, адвокати, чиновници, виши и нижи официри.²³⁷

Савременик догађаја у граду из друге половине XIX века наводи да су се у граду сретали српски племићи и научници, па је Темишвар *не по броју, него по угледу и занимању својих становника имао српски тип, јер су ту седали многи велепоседници Срби у својим лепим палатама и зимовницима у том средишту Баната. Када су били велики празници као Божић, Богојављење стајало је пред саборном црквом на великој пијаци 50 – 60 парадних кола. Сва је трговина била у српским рукама. Мада он наглашава и да је све то за кратко време нестало.*²³⁸

Међутим, поред завидне интеграције у привредни и друштвени живот града, виши слојеви, посебно *благородни*, показују прве знаке асимилације. Племићки сталеж није прихватио само нове културне утицаје, већ је, временом, начином живота и погледима на свет све више покушавао да се одвоји од своје етничке средине и да се интегрише у мађарско племство.²³⁹ Осим тога, након пада Темишвара (1867) под мађарску административну власт, у граду долази до убрзаног развоја мађаризације, која траје све до почетка Првог светског рата. Она је спровођена пре свега у школама и јавним службама, а све већа искључивост мађарских власти

²³⁷ Stevan Bugarski, *Srbi u Temišvaru*, материјал са међународног научног скупа "Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи ", одржаног новембра 2003. године у организацији Међуоделењског одбора за проучавање националних мањина и људских права САНУ, Етнографског института САНУ и Центра за истраживање етничитета, без стране, (даље: S. Bugarski, *Srbi u Temišvaru*).

²³⁸ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Српска академија наука, Посебна издања књ. СХС, Историјски институт књ. 2, Београд 1952, 209–218.

²³⁹ А. Форишковић, н. д., 294.

огледала се у законима о школама и у обавезном учењу мађарског језика.

Описујући положај Срба у мађарском Темишвару крајем XIX и почетком XX века, Милош Црњански наглашава да се поред мађарског, ипак, очувао и један други Темишвар, којем је његова породица припадала *душом и телом*.

*То је био Темишвар Срба, остатака остатака, варош стара, умирућа, фанатична, верска... Тај Темишвар био је срастао са Темишваром туђина, као два сијамска близанца, али окренута леђима. У том нашем Темишвару бранила се свака српска кућа, као барикада... у оно доба сва је српска сиротиња била за одбрану наших права, наших статута, наших привилегија.*²⁴⁰

У таквој су се ситуацији Срби грчевито борили за очување својих обичаја и институција, а посебно цркве, која је била *центар свега*.

*У том Темишвару, о празнику Духова... сви смо ишли у цркву, која је била засута травом... Плели су се венци, клечећи, а ти венци стављали су се изнад врата, као неки знак завереника. О празнику Ускрса, Темишваром је обилазила, о поноћи, литија(...). Насред цркве, на Велики петак, имали смо гроб Христа, у цвећу, а чувала га је стража војника домаће регименте Темишвара, двадесет и девете, састављена 80% од Срба. Певачка друштва, а сваки дан смо оснивали нова... певала су литургије ванредно, али са страшним акценом... А предграђе Фабрика, црно и чађаво имало је своју читаоницу и књижевне вечери.*²⁴¹

²⁴⁰ Милош Црњански, *Темишвар*, у Љубисав Андрић (прир.), Велика сеоба 1690–1990, БИГЗ, Београд 1990, 457–458.

²⁴¹ Исто, Београд 1990, 457–458.

Ипак, живот у мултиетничком окружењу, тиха и присилна асимилација чинили су своје. Знаци акултурације, а затим и асимилације, врло брзо су се уочавали. *Ренегата је било само међу имућнима. Ubi bene, ibi patria!* – што је доводило до велике осуде српског Темишвара:

*Колико комичних драма у породицама, када се хтелo женити Влаињом или Јеврејком. Гледали су га као робијаша. Настала је општа жалост и глас о томе ширио се далеко.*²⁴²

После Првог светског рата долази до поделе Баната, па његов већи део, заједно са Темишваром, улази у састав Краљевине Румуније. Како је Румунија успостављена као национална, унитарна држава, друштвена ситуација српске мањине у Темишвару поново се драстично мења, мада у њеним очима само мађаризацију само замењује румунизација, тиха, али у појединим периодима и присилна. Када је Темишвар, заједно са српском војском, напустио и један део српског становништва, посебно интелектуалаца, у граду је између два рата остало само два лекара, шест адвоката и један професор.²⁴³ С друге стране, јавио се појачани прилив румунског становништва, које је дотад било изразита мањина, па Темишвар временом постаје румунски град.

Ипак, Србима су призната сва права која су имали за време Мађара. Имали су и даље властиту црквену организацију, а културни живот се одвијао преко културно-уметничких друштава, хорова, читаоница, добротворних и спортских друштава. У Темишвару је било укупно осамнаест таквих организација, а излазио је и *Темишварски весник* на српском језику.²⁴⁴ Од 1934. године до пред Други светски рат

²⁴² Милош Црњански, *О Банату и Банаћанима*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад 1989, 52.

²⁴³ Слободан Костић, *Срби у румунском Банату*, 126.

²⁴⁴ М. Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, 238.

Срби су имали и своју политичку партију – Земаљску српску народну странку, али с ефемерним утицајем – како у оквиру српске заједнице тако и на политичке прилике у граду и држави.

У просторном распореду становништва у граду није дошло до значајнијих промена. Иако су после Првог светског рата законом укинуте привилеговане структуре становништва и практично нестала категорија *благородних*, стари просторни распоред по етничкој и социјалној основи био је и даље уочљив. Тако је све до Другог светског рата у Граду живела *господа*, у Фабрици – занатлије, а у Мехали – паори.²⁴⁵

У периоду после Другог светског рата, када Румунија постаје социјалистичка земља – насупрот очекивањима Срба у Темишвару, они, као и Срби у румунском Банату, бивају изложени различитим облицима и нивоима асимилације, односно – румунизације, па и прогона, који кулминирају после резолуције Информбироа путем политичких притисака, гашења мањинских институција, монтираних политичких процеса, и депортација у Бараган. Поступак гашења српских културно-уметничких друштава обично је ишао тако што су она најпре трансформисана у секције одговарајућих румунских друштава, а затим су те секције гашене. Осим тога, сва друштва су имала обавезу да се придржавају прописаног програма, у којем је однос био 30% према 70% у корист румунског програма. На крају, многи припадници српске заједнице који су завршавали школовање запошљавани су у местима у којима није било Срба, чиме је њихова асимилација била и бржа и лакша.²⁴⁶

²⁴⁵ S. Bugarski, *Srbi u Temišvaru*, без стране.

²⁴⁶ Исто, 246–248 и М. Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, 246–248.

Период после Другог светског рата видно је обележен и променом етничке структуре становништва Темишвара, као и променом социјалне и образовне структуре српске заједнице. Сеоско становништво у великом проценту напушта села и насељава се у градове. Тако је у Темишвару данас највећа концентрација српског становништва, па за данашњи Темишвар припадници српске заједнице сликовито кажу да је *највеће српско село у Румунији*. Истовремено, после Другог светског рата мења се и структура српског становништва у граду. С једне стране, формиран је бројни слој фабричких радника, а с друге стране, је изразито повећан број Срба са средњим и високим образовањем. Поред традиционалних просветних и свештеничких, јављају се и нова занимања – лекари, адвокати, инжењери. Дакле, припадност српској мањини није представљала препреку у напредовању у струци ни у периоду до револуције 1989. године, па им тако нису биле недоступне ни највише привредне функције у граду.²⁴⁷

Ипак, парадоксално, у граду који бележи све већу концентрацију српског становништва истовремено полако долази до гашења српских институција и замирања друштвеног живота.

Живот Срба у Темишвару се после револуције из 1989. године још једном мења. У новонасталој ситуацији, познати процеси постсоцијалистичких друштава мада не и само они, као што су буђење етничности, обнављање традиције, освежавање религиозности – захватају и српску заједницу у Темишвару.

Срби у Темишвару су данас веома добро интегрисани у социоекономски и друштвени живот града. Просторна сегрегација на етничкој основи већ одавно више није уочљива у граду, а припадност српској мањинској

²⁴⁷ S. Bugarski, *Srbi u Temišvaru*, без стране.

заједници сама по себи не изазива проблеме било које природе.

Начин живота, ставови и вредности Срба у Темишвару и данас су обележени бројним специфичним културним елементима, мада су видни и утицаји других етничких група у граду, на пример – Немаца, али пре свега – већинских Румуна, што је последица дуготрајног процеса акултурације. Осим тога, Срби су у последњих петнаест година организовали мањинску заједницу и обновили рад старих или основали низ нових институција, које са својим бројним и различитим активностима представљају центре њиховог друштвеног живота, о чему ћемо детаљније расправљати у следећем поглављу.

ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Срби у Темишвару имају богат и вишевековни институционални живот, током кога су основали и развили широку мрежу организација различитог типа – од религијских и просветних, преко добротворних и политичких, до културних и спортских.

У претходном поглављу је већ напоменуто да извесни подаци упућују на постојање неких српских организација још у предтурском, а затим и у турском Темишвару, као и да је у аустријском Темишвару ударен темељ институционалном животу српске заједнице у граду.

Једна од најстаријих и најважнијих институција Срба у Темишвару сигурно је Српска православна **црква**. По неким историјским изворима претпоставља се да је још у предтурском Темишвару, у Великој Паланци постојала православна црква, коју, истина, неки истраживачи сматрају српском, а други – румунском.²⁴⁸

²⁴⁸ V. Popović, н. д., 23.

*Слика 10. Медаљон на зиду хора Саборне цркве –
могући изглед старе цркве у граду²⁴⁹*

Ако је и постојала, вероватно се налазила у близини данашњег катедралног храма.²⁵⁰ Сигурно је, међутим, да је седиште епархије Српске православне цркве за подручје Баната установљено у Великој Паланци још 1608. године. Епархија је представљала центар верског живота који се све више развијао, а поред Срба окупљала је и друге православце (Румуни, Јермени, Цинцари и др). Тако се већ 1629. године, при канонској визитацији пећког патријарха Пајсија у Темишвару, помиње више свештеника.²⁵¹

Први податак о цркви у Граду оставили су пећки калуђери, сакупљајући милостињу 1660. године. Под неразјашњеним околностима црква је изгорела 1737. године, приликом паљења вароши због епидемије куге.²⁵² У наредних

²⁴⁹ С. Бугарски, *Српско православље*, 152.

²⁵⁰ Исто, 152.

²⁵¹ Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату*, 199.

²⁵² Радослав Грујић, *Из писма Николе Димитријевића, епископа темишварског 1737, 1738 и 1739*, Ситни прилози, Гласник Историјског друштва у Новом Саду књ. III, св. 3, Нови Сад 1930, 470–471.

десетак година Срби у Граду нису имали своју цркву,²⁵³ а данашњи катедрални храм *Вазнесења Господњег* саграђен је 1745–1748. године.²⁵⁴

*Слика 11. Саборна црква*²⁵⁵

У новијој литератури се наводи да је још почетком XVII века у једном од предграђа, Великој или Малој Паланци, постојао и парохијски храм посвећен Светом великомученику Георгију, јер је лик тог светитеља био на

²⁵³ С. Бугарски, *Српско православље*, 152.

²⁵⁴ С. Б. С., н. д., 2.

²⁵⁵ С. Б. С. *Православна српска саборна црква у Темишвару (Граду) 1748–1998*, Православна српска црквена општина при саборној цркви храма Вазнесења Господњег у Темишвару (Граду), Темишвар 1998.

печату Српског магистрата.²⁵⁶ Ако је заиста и постојао, Турци су га уништили приликом повлачења из града.²⁵⁷

*Слика 12. Стари протоколи Фабричке цркве*²⁵⁸

Најстарија писана потврда о њему је – до данас сачувани – Матични протокол крштених, венчаних и умрлих, заведен јануара 1727. године при цркви *Светога Георгија*, који се и данас чува у њему. Зато се и претпоставља да храм није завршен пре 1726. године, те и да је – попут осталих српских богомоља у Банату тога доба – представљао скромну грађевину од дрвета или ћерпича, покривену шиндром.²⁵⁹ Осим тога, после спаљивања цркве у Граду, посећивали су га становници Града, као једину православну богомољу у Темишвару, а у њему је служио и темишварски владика.²⁶⁰

²⁵⁶ М. Тимотијевић, н. д., 33.

²⁵⁷ М. Тимотијевић, н. д., 34.

²⁵⁸ Теренски снимак старих протокола у Фабричкој цркви.

²⁵⁹ Исто, 35.

²⁶⁰ Слободан Костић, *Гробови епископа и грађана темишварских у Православном српском саборном храму темишварском 1757–1838*, Темишвар 1938, 8.

Данашња црква у Фабрици изграђена је између 1746. и 1755. године.²⁶¹

*Слика 13. Српска црква у Фабрици*²⁶²

Почетак живота треће, мехалске црквене општине представља завођење црквених матица 1744. године, али није познато да ли је тада постојала црква.²⁶³ Данашњи храм *Пренос моштију светог Николе* зидан је од 1786. до 1793. године.²⁶⁴

Посебан период у историји српске цркве у Румунији представља издвајање Румуна из Карловачке митрополије 1864. године. После низа проблема, па и судских спорова, Срби су успели да задрже све три парохије у Граду. Поред њих, у Темишвару се и данас налази седиште епархије Српске православне цркве.

²⁶¹ М. Тимотијевић, н. д., 35.

²⁶² http://smotra.savezsrba.ro/o_temisvaru.html.

²⁶³ С. Бугарски, *Српско православље*, 158.

²⁶⁴ Слободан Костић, *Звона православне српске цркве у Темишвару-Мехали*, Темишвар 1924, 3.

Слика 14. Црква у Мехали²⁶⁵

Већ је поменуто да су православци имали свој комунални магистрат у турском Темишвару. Одмах по ослобођењу Темишвара од Турака Српски **магистрат** је био једина градска установа, мада је врло брзо основан и Немачки магистрат, као што је, такође, раније истакнуто.

Магистрати су се старали о безбедности и чистоћи града, имали су фискалне и судске надлежности, преузимали су мере за развој привреде, контролисали су и усмеравали делатност занатлија,²⁶⁶ водили бригу о својим сународницима – занатлијама организованим у цехове, штитећи их од стране конкуренције, и то на тај начин што су на основу њихових жеља предлагали Банатској земаљској администрацији да ли да новим мајсторима у Темишвару призна или оспори право грађанства. На пример, српске казанице су преко свог магистрата упутиле молбу Администрацији 1746. године да се бесправно насељене казанице из Баната истерају, и имали су успеха у томе, док је 1738. године Администрација одбила молбу немачких ранара (народни лекар) да се српским ранарима забрани да отварају дућане, а 1752. године Беч – на молбу Српског магистрата – није дозволио чизмарским калфама Калачију и Ђерфију да раде, јер је град већ имао

²⁶⁵ http://smotra.savezsrba.ro/o_temisvaru.html.

²⁶⁶ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 90.

много мајстора.²⁶⁷ Застава Српског магистрата из 1782. године чува се у Музеју Баната у Темишвару, под инвентарским бројем 4476.

Међу првим организацијама Срба у Темишвару била су и **цеховска удружења**. Поред занатских удружења, која помиње још Катастиг, а када је број трговаца – како у Банату тако и у Темишвару – нарастао, јавила се и потреба за њиховим струковним организацијама. Први помен о постојању *купеческих компанија* потиче из 1723. године, док је Темишварску трговачку компанију основало 1725. године седамдест и шест Срба и Грка који су трговали житом.²⁶⁸ Најчувенија је, ипак, била Рацко-грчка трговачка компанија, основана у Темишвару 1773. године, која је практично држала увозно-извозну трговину Баната, а на њеном челу је био Јован Бабић. Компанија је имала 425 трговаца, који су годишње за привилегију плаћали 10.500 форинти. Поред тога, компанија је добила и неке културне повластице, на пример – да одржава аутономне школе. Имала је и аутономни поротни суд за међусобне трговачке спорове чланова и за заступање удружења пред властима и у јавности.²⁶⁹

У оквиру црквених општина настао је и други тип организација, које су одлучујуће утицале на живот Срба у Темишвару, а то су **школе на матерњем језику**. Прве школе у Темишвару основане су још у XVII веку, али се о њима мало зна. Тако се у једном извору наводи да је прва основна

²⁶⁷ Мита Костић, *Сликарски занат код Срба у XVIII веку*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. III, св. 1, Нови Сад 1930, 47.

²⁶⁸ Рајко Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*, Историја српског народа књ. 4, том 1, Срби у 18. веку, Српска књижевна задруга, друго издање Београд 1994, 119.

²⁶⁹ Васил Поповић, *Привилегије Марије Терезије темишварској Рацко-грчкој трговачкој компанији из 1773*, Гласник Историјског друштва, књ. V, св. 1, Нови Сад 1931, 117.

школа почела са радом 1608. године,²⁷⁰ а у другом – још 1606. године.²⁷¹ Непосредно по ослобођењу од Турака, у граду је основана православна клерикална школа, а Темишвар је током XVIII века постао један од најзначајнијих школских центара Хабзбуршке монархије. У другој половини тог века, у граду су већ биле три православне вероисповедне школе, дакле – по једна при свакој од српских црквених општина. Тако је, на пример, 1757. године школу у Граду похађало 16 ученика, у Мехали – 46, а у Фабрици су постојала два одељења са 68 ученика.²⁷² Осим тога, у доба просвећености – немачког Aufklärung-a и аустријског јозефинизма, улагани су бројни напори да се оснује виша национална, *илирска* школа за едукацију наставника, свештеника и државних чиновника. Међутим, иако је оснивање православне клерикалне семинарије о трошку аустријских власти одобрио 1785. године Јосиф II, она није основана у Темишвару – *центру илирске и влашке нације*, већ нешто касније – у Новом Саду.²⁷³

Српске вероисповедне школе успешно су радиле у дугом периоду до 1948. године, када су укинуте на основу државног закона о реформи наставе у Румунији.²⁷⁴ Ипак, Срби у Темишвару су и даље могли да се школују на матерњем језику, али не више у самосталним школама своје заједнице, већ у посебним секцијама или одељењима државних румунских школа.

²⁷⁰ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, 90.

²⁷¹ М. Тимотијевић, н. д., 19.

²⁷² М. Огњановић, *Стање српских православних народних школа у појединим местима 1716–1793*, ГПСКБ III, 1959, 236.

²⁷³ Никола Гавриловић, *Значај Темишвара за српско-румунску културну сарадњу у 18. веку*, Срби и Румуни, Српско-румунске везе кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства и Прометеј, Београд и Нови Сад 1997, 412–413.

²⁷⁴ С. Бугарски, *Српско православље*, 187.

Слика 15. Зграда у којој се налазила српска вероисповедна школа, коју је похађао и Милош Црњански²⁷⁵

Прва средња школа на српском језику била је Редовна српска државна нижа гимназија, установљена 1934. године. Уз гимназију, неко време су радиле и Српска секција при Учитељској школи, која је 1943. године прерасла у Вишу гимназију,²⁷⁶ Српска педагошка школа (1948–1958.), Српска секција Средњотехничке пољопривредне школе (1950–1956.) и Српска богословија (1953–1961.).²⁷⁷

²⁷⁵ Теренски снимак.

²⁷⁶ Душан Сабљић, *Српска мешовита гимназија у Темишвару*, Темишвар 1993, 3–13.

²⁷⁷ Душан Сабљић, *Српско школство у Румунији*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1996, 121–139.

*Слика 16. Српска гимназија Доситеј Обрадовић*²⁷⁸

Школство на српском језику у Темишвару данас обухвата два забавишта, српско одељење при румунској основној школи бр. 19 у Мехали, у којем се настава изводи симултано за прва четири разреда основне школе, и осмогодишњу основну школу у оквиру гимназије. Једина средњошколска установа Срба у Румунији у којој се учи на матерњем језику јесте Српска теоретска гимназија *Доситеј Обрадовић* (*Liceum Teoretic Dositei Obradovici*), а на Филолошком факултету Западног универзитета постоји и Катедра за србистику.

Како је црква средином XIX века била темељ националне свести Срба у Темишвару, делатност српских парохија у граду све више се шири, па се у њиховом окриљу или под њиховим патронатом, поред школа, развијају и бројне организације које задовољавају различите потребе Срба у Темишвару – од културно-просветних до идеолошко-политичких. Временом, нека од тих друштава се осамостаљују, али тиме не престају брига и материјална

²⁷⁸ Теренски снимак.

помоћ црквених општина за њихов развој. Поред тога што су биле средишта друштвеног живота и очувања културне баштине, српске организације прерастају у центре развоја националне свести и борбе против мађаризације, а затим и – румунизације.

Већ почетком XIX века, фабричка црквена општина почиње да издваја средства за куповину књига и периодике, формирајући тако библиотеку из које се постепено развило **јавно читалаштво** – као одраз романтичарских национално-просветитељских схватања тога времена. Библиотека *Дружества љубитеља литературе у Фабрици* отворена је 1828. године, мада је њено јавно деловање отпочело много касније, 1851. године.²⁷⁹ Фабричко читалаштво обухватало је и издавачку делатност, која је покренута крајем XIX века објављивањем *Темишварског календара* за 1854. годину. Након тога изашла су још само четири броја.²⁸⁰

У другој половини XIX века, у оквиру парохија настају – као нови вид организовања – **певачка друштва**, али најпре као црквени хорови.

Најстарији сачувани подаци о хорском певању у Темишвару потичу из 1836. године, када је *Градско общество* решило да уведе *хармоническо пјеније* на богослужењима, па је ангажовало Александра Нусера, *учитеља црквеног музичког пјенија*, да окупи десетак ученика средњих школа који су вежбали у *соби пјенија*, у *Обштественом дому*.²⁸¹ Нешто касније, и црквено-општински одбор цркве у Фабрици уводи хорско појање, у почетку само приликом великих празника, али је од 1862.

²⁷⁹ М. Тимотијевић, н. д., 23.

²⁸⁰ Исто, 23.

²⁸¹ Љубомир Степанов, *Младост жубори, срцу говори*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1994, 12–17 (даље: Љ. Степанов, *Младост*).

године при цркви постојао и стални хор – *Дружество хоралног пенија*.²⁸²

У темишварском предграђу Мехала је крајем XIX века деловао мешовити хор, који је појао и у цркви,²⁸³ а 1905. године основано је *Ђачко црквено певачко друштво*, чији су чланови били средњошколци. После Првог светског рата, његова активност опада, а обновљена је оснивањем српске секције при Темишварској гимназији *Константин Ђаконовић Лога*, 1934. године.²⁸⁴ На крају, у годинама после Другог светског рата, при катедралном храму у Темишвару развија се црквено певачко друштво, које је појало углавном у темишварским црквама и на верским манифестацијама.²⁸⁵ Хор и данас постоји.

У српској заједници се током XIX века развија друштвени живот, приређују се балови, приредбе, забаве, посела, па се јавља и потреба за **световним хоровима**.

Српска певачка дружина, први световни хор Срба у Темишвару, свој рад започиње 1867. године.²⁸⁶ Први јавни наступ хора забележила је и темишварска штампа: *Српска беседа коју је организовала темишварска омладина средином фебруара месеца 1868. године била је пријатна, искрена, добро посећена и успешна*.²⁸⁷ Хор је имао печат са урезаним гуслама у средини, који се и данас чува у ризници Фабричке цркве, потом статут – *Устав српске певачке дружине*

²⁸² М. Тимотијевић, н. д., 25.

²⁸³ Љубомир Степанов, Српски државни ансамбл песама и игара у Темишвару, Темишвар 2002, 10 (даље: Љ. Степанов, *Српски државни ансамбл*).

²⁸⁴ Љ. Степанов, *Младост*, 36.

²⁸⁵ Љ. Степанов, Српски државни ансамбл, 9–10.

²⁸⁶ М. Тимотијевић, н. д., 26–27.

²⁸⁷ Лист: *Temeswarer Zeitung*, 40/18.02.1868, Документарни фонд, Тимишка жупанијска библиотека, према Љ. Степанов, *Младост*, 21.

темишварске, заставу на којој је био извезен мото друштва (Српска нам је песма што нам зору буди, што нам крај свих зала надом пуни груди. У срет бољих дана што нам време крије, свагда заман песма као српска није.), као и обавезу да недељом, а посебно на јутрењу о Ускрсу, пева и у фабричком храму, иако је, као што је већ наведено, постојао посебан црквени хор.²⁸⁸

Певачко друштво је неговало разноврстан репертоар, од песама с националним обележјем до класичне музике, од народних игара (српских и осталих народности Темишвара) до салонских плесова. Поред тога, било је организатор или је учествовало на бројним концертима, забавама, баловима, игранкама, беседама и излетима. Гостовало је на слетовима других певачких друштава у граду и држави, као и изван граница Румуније.²⁸⁹ На позивницима за прославу 25. годишњице било је истакнуто да је Друштво од оснивања неговало српску народну и црквену песму, *у тој племенитој цели да тиме буди народну свест и уз очување српске народне особине негује и распростире у народу српском патриотско и религиозно чувство.*²⁹⁰ Упркос овоме, активност друштва је у неколико наврата јењавала, али се и поново развијала, док је за време Првог и Другог светског рата у потпуности престајала. Последња, безуспешна обнова покушана је марта 1945. године.²⁹¹

Како су спорови и суревњивост између водећих Срба у Темишвару посебно били изражени између чланова Српске певачке дружине и Фабричког црквеног хора, 1905. године

²⁸⁸ М. Тимотијевић, н. д., 26.

²⁸⁹ Љ. Степанов, *Младост*, 24.

²⁹⁰ Исто, 24.

²⁹¹ Исто, 21–24, 32.

јавила се иницијатива за њиховим спајањем, што је и остварено фебруара 1906. године.²⁹²

*Слика 17. Застава Певачке дружине*²⁹³

По угледу на Српску певачку дружину, омладина темишварског предграђа Мехала оснива маја 1903. године своје певачко друштво *Зора*. Хор је имао статут, а од прославе 25. годишњице деловања – и заставу, израђену такође по узору на фабричко певачко друштво. Поред јавних забава, хор је приређивао и позоришне представе, а успостављао је и блиску сарадњу са осталим темишварским друштвима. Рад овог друштва прекида се током Првог и Другог светског рата.²⁹⁴

С обзиром на тода су, и поред уједињења, несугласице и даље пратиле живот Српске певачке дружине,

²⁹² Љ. Степанов, *Младост*, 30.

²⁹³ Теренски снимак заставе Певачке дружине, која се чува у Општини Фабричке цркве.

²⁹⁴ Исто, 35.

после једног већег сукоба су његови избачени чланови, као и они који су га самостално напустили, јуна 1922. године формирали посебну организацију – Српско добротворно друштво трпезе *Слога*. Друштво је, поред хора, имало и тамбурашки оркестар, а учествовало је на многим концертима, прославама и гостовањима, па је стога било признато и ван граница Румуније.²⁹⁵

Средином XIX века, међу Србима у Темишвару јављају се и покушаји оснивања **писаних медија** на матерњем језику. Како је за време Српске Војводине Темишвар био цивилно и војно средиште, царске власти су у њему издавале *Земаљско-законски и правитељствени лист за Србску Војводину и Тимешики Банат*, као службено гласило на мађарском и српском језику.²⁹⁶ Прве новине на српском језику биле су *Световид*, Александра Андрића, из 1852. године, али исте године пренете су у Беч, па затим у Београд.²⁹⁷ Исто тако, краткотрајни су били и остали покушаји издавања новина у XIX веку, као и почетком XX века.

Новембра 1934. године, пред публиком у Румунији се појавио први број листа Темишварски весник, власника Милутина Манојловића. Истичући да се Срби сматрају на овом тлу као староседеоци чији су дедови и прадедови овде не само живели већ (...) у данашњем Румунском Банату чак и важну улогу играли, као и да је наш опстанак овде у тесној вези са постојањем српске независне штампе,²⁹⁸ власник покреће лист који је излазио једном или два пута недељно до 1967. године, када је цензура забранила последњи број у

²⁹⁵ Исто, 37.

²⁹⁶ Душан Попов, *Српска штампа у Румунији*, Темишварски зборник 1, Матица српска, Нови Сад 1994, 182–183.

²⁹⁷ Исто, 181.

²⁹⁸ Милутин Манојловић, *Прва реч*, Темишварски весник, год. I, бр. 1, 12. новембар 1933, 1.

припреми.²⁹⁹ Лист је био претежно информативног карактера и доносио је вести из друштвеног, културног, верског и спортског живота Срба са ових простора, али и са међународне сцене, као и књижевне прилоге и рекламе.

Слика 18. Српска штампа³⁰⁰

Године 1944. почиње да излази *Правда*, као орган Савеза словенских културно-демократских удружења, а 1969. године она мења име у *Банатске новине*.

Први књижевни часопис Срба у Темишвару почиње да излази 1957. године, под називом *Нови живот* и као орган Савеза писаца Румуније. Часопис мења име у *Књижевни живот* 1968. године, и под тим називом излази и данас.³⁰¹

²⁹⁹ На основу интервјуа са кћерком власника листа, госпођом Манојловић.

³⁰⁰ Фото-документација Српске гимназије.

³⁰¹ Иво Мунђан, *У темељима наше духовности* 10, Наша реч 891, 16. март 2007. године, 18.

Прва **добротворна**, а уједно и **женска** институција јавља се у српској заједници у Темишвару већ 1900. године. *Темишварска добротворна задруга источно православна Српкиња* организовала је различите манифестације и прикупљала средства за помоћ сиромашнима и болеснима, а пре свега – деци. Осим тога, међу њеним циљевима било је и очување културне традиције и стварање услова за образовање, па је помагала и активности других српских организација у граду.³⁰² Својим упорним добротворним радом оставила је упечатљив траг, па је и данас врло често помињу старији припадници заједнице.

Прва организација **омладине** је *Коло младих Срба*, основано 1918. године. Друштво је имало аматерско позориште и културну трибину, али је деловало само две године.³⁰³

У заједници се, дакле, поново осећала потреба за омладинским друштвом, па је 1927. године основан *Српски ногометни клуб Хајдук*.³⁰⁴ Међутим, како је он окупљао спортску омладину, недостатак организације која би привукла младе различитог интересовања и из свих друштвених слојева попуњен је тек оснивањем *Кола српске омладине* 1930. године. Друштво је имало дилетантски и тамбурашки збор.³⁰⁵

Промена политичке климе између два светска рата створила је и потребу за **политичким организовањем** Срба у Темишвару, па они 1934. године оснивају своју прву

³⁰² *Правила темишварске добротворне задруге Српкиња*, Темишвар 1900.

³⁰³ Љ. Степанов, *Младост*, 40.

³⁰⁴ Слободан Костић, *Српска црква и школа у Румунији*, Темишвар 1931, 96.

³⁰⁵ Јован Гајер, *Оснивање, развитак и рад 'Кола српске омладине' у Темишвару*, Темишварски весник, година II, бр. 15, 18. фебруар 1934, 3.

политичку партију – *Земаљску српску народну странку у Румунији (либерали)*, али с ефемерним утицајем и у оквиру српске заједнице и на политичке прилике у граду и држави. Како је Милутин Манојловић био један од оснивача, његов лист *Темишварски весник* постаје гласило странке.³⁰⁶

На основу досадашњег излагања може се закључити да је друштвени живот Срба у Темишвару између два светска рата био богат. Тридесетих година XX века у граду је било чак осамнаест мањинских организација,³⁰⁷ па их је овом приликом немогуће све набројати. Међутим, почетком Другог светског рата је већина организација обуставила рад, а неке су и забрањене.

Још од 1941. године је илегално, а од 1944. године и јавно, постојала заједничка Антифашистичка организација Словена у Румунији, која је имала и посебне огранке омладине и жена. Због политичких разлога је организација 1945. године реорганизована у Савез словенских културно-демократских удружења у Румунији. Током 1946. године јавила се иницијатива за окупљањем ранијих културно-уметничких друштава, па је основано неколико ансамбала: хор, народни оркестар са певачима, дилетантска и играчка група. Међутим, због новонастале политичке ситуације у Румунији (Резолуција Информбироа), рад друштва престаје крајем 1953. године.³⁰⁸

Након нормализације односа између Румуније и Југославије, политички услови су крајем 1954. године диктирали оснивање *Српског државног ансамбла песама и игара*, првог професионалног уметничког друштва Срба у Румунији. Ансамбл је имао хор, тамбурашки оркестар са

³⁰⁶ Љубомир Степанов, *Савез Срба у Румунији 1990–1997*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 1997, 22–23.

³⁰⁷ Момир Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, 238.

³⁰⁸ Љ. Степанов, *Младост*, 14–15.

солистима и играчку групу. Међутим, он је укинут 1970. године, и то поново из политичких разлога.³⁰⁹

Новембра 1969. године покренут је *Омладински оркестар*, око којег су се постепено оформиле и друге уметничке дружине – *Талија* и фолклорна група *Младост*. Прикључењем Дому културе студената у Темишвару, где су већ деловале сличне дружине на румунском и другим језицима, почиње њихов институционални живот. Године 1989. друштво прераста у Академско културно-уметничко друштво *Младост*. Током година, *Младост* је стекла и специфичну публику претежно интелектуалног типа и различиту од публике, других српских друштава у граду.³¹⁰

Крајем 1970. године основан је при Муниципијском дому културе у Темишвару српски аматерски ансамбл *Зора*, с наодом да ће наставити традицију раније мехалске *Зоре*. Ансамбл је имао два оркестра, тамбурашки и мешовити и играчку групу. Иако је друштво имало бројне наступе, турнеје, такмичења, снимања за радио и телевизију, и гостовања широм земље,³¹¹ у његовом раду постојала су *затишја*, па је у *Нашој речи* 2002. године изражена бојазан да *Зора умире певајући*.³¹² Међутим, друштво не само да је опстало до данас, већ се и успешно развија.

Поред штампе, Срби у Темишвару имају и друге **медије на матерњем језику**. Прва емисија на Радио Темишвару на српском језику покренута је новембра 1956.

³⁰⁹ Љ. Степанов, *Српски државни ансамбл*, 16.

³¹⁰ Душан Попов, *Четврт века организоване културно-уметничке делатности српских студената у Темишвару*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Темишвар 2000, 124.

³¹¹ Иво Мунђан, *Зора*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2003, 7.

³¹² Љубинка Перинац Станков, *Зора умире певајући*, *Наша реч* 629, 1. мај 2002, 10–11.

године, и трајала је 24 минута.³¹³ Данас радио-програм траје један сат и емитује се сваког дана. Поред тога, на државној телевизији се једном недељно приказује двадесетоминутна емисија *Видици*.

На крају, али не и најмање важно – напротив истичем да је, после децембарских догађаја из 1989. године у Темишвару основан *Савез Срба у Румунији, друштвена организација* која својим широким активностима, својом сарадњом и помоћи коју пружа свим институцијама има претензије да буде кровна организација Срба у Румунији. Осим тога, Срби имају и богату публицистичку делатност на матерњем језику, која обухвата белетристику, поезију и монографије: о насељима, мањинским организацијама и обичајима Срба у Румунији. У граду су и Српски клуб, Читаоница и већ поменуте, различите просветне, верске и културно-уметничке организације, па је Темишвар и данас остао културни, религијски и политички центар српске националне мањине у Банату, па и у Румунији.

* * *

На основу изложеног материјала може се закључити да основна улога свих институција јесте окупљање Срба у Темишвару, што су оне остваривале у прошлости, а остварују и данас – организовањем бројних формалних и неформалних манифестација, прослава, балова, концерата, чајанки или села. Широка лепеза мањинских организација различитог типа омогућавала је да се у појединим периодима – готово целокупан друштвени живот одвија у оквиру заједнице, па су Срби у Темишвару проналазили у таквој оазису и друштвену сатисфакцију, која им је неретко била онемогућена у ширем друштву.

³¹³ Иста, *Поводом 50. јубилеја*, Наша реч 837, 10. новембар 2006, 10.

Поред окупљања и очувања културне баштине, основни прокламовани циљ свих институција био је развој националне свести. Тако је *Српска певачка дружина*, као што је већ истакнуто, тежила да *буди народну свест и уз очување српске народне особине негује и распростире у народу српском патриотско и религиозно чувство*, а *Коло српске омладине* намеравало је да *између чланова шири љубав, братство и националну свест*.³¹⁴ Таквим деловањима, српске мањинске организације биле су и центри борбе против асимилације, чијим је различитим облицима, мање или више отворено, српска заједница у Темишвару била изложена више од три века.

С друге стране, српске мањинске организације никада нису биле етнички изолати, већ су све време развијале сарадњу са сличним организацијама других националности, посебно у области културе. Тако је, на пример, Српска певачка дружина још од 1874. године повремено размењивала певаче, хоровађе, партитуре, сале и клавир са Темишварским немачким филхармонијским певачким друштвом, а 1927. године наступала је на светковини немачког певачког друштва *Mehaler Muzik und Gezangsferajn*. *Слога* је, пак, 1929. године учествовала на 25. годишњици *Madjar Dolarda*, као и приликом освешћења барјака Румунског певачког друштва *Speranca*, септембра 1934. године,³¹⁵ док је у фолклорним групама *Младости* и *Зоре* учествовао немали број припадника других националности (Румуни, Бугари и др.).³¹⁶ Исто тако, српска друштва су својим деловањем често била окренута и другим

³¹⁴ Љ. Степанов, *Младост*, 24 и 44.

³¹⁵ Исто, 39.

³¹⁶ Љубомир Степанов и Душан Попов, *Неколико запажања о културно-уметничким делатностима Срба у Румунији*, Српска национална мањина у Румунији, Светска српска заједница, Београд 1996, 53–54.

националним заједницама у граду. Још у прошлим вековима, позивнице и програми за неке игранке или прославе штампани су на немачком, мађарском и/или румунском језику, а данашњи чланови културно-уметничких друштава увек с поносом истичу да њихови наступи привлаче и публику других националности.

У животу и раду српских институција у Темишвару нашли су свој одраз и различити друштвени процеси у самој заједници, али и у ширем друштву. Тако су већ поменути сукоби, несугласице и суревњивости у оквиру српске заједнице довели до оснивања певачког друштва *Слога*, а неки истраживачи сматрају да су они и основни разлог неуспешности српске политичке странке. С друге стране, рад на очувању и буђењу националне свести неретко је изазивао подозривост власти на различитим нивоима. Тако су, негде седамдесетих година XIX века, аустроугарске власти заплениле заставу и забраниле рад *Српске певачке дружине*, док су румунске власти 1940. године укинуле *Коло српске омладине*,³¹⁷ а политика је била, као што је већ наведено, разлог и оснивања и забране рада *Српског државног ансамбла песама и игара*.

Из претходних је разматрања посве уочљиво да је свако време имало своје *омиљене* организације, па ни утицај моде у овом домену не сме бити занемарен. Док су крајем XIX и почетком XX века у српској заједници највише били заступљени хорови, данас су најпопуларнији спортски клубови и фолклорна друштва.

Својим широко постављеним активностима, на неколико нивоа деловања, организације српске заједнице у Темишвару свакако су доводиле до очувања етничности и до успоравања, па и спречавања асимилације, и то у свим сегментима живота и културе, посебно у другој и трећој генерацији, као и код деце из мешовитих бракова. Тако и

³¹⁷ Љ. Степанов, *Младост*, 24 и 44.

моја истраживања показују да је код особа које активно учествују (или су учествовале) у раду мањинских организација, првенствено, боље очуван матерњи језик, те и поједини обичаји који, чак и када се више не примењују, барем бивају добро познати, а међу таквим особама много су чешћи и етнички хомогени бракови. Такве улоге мањинских организација свесни су и припадници заједнице, па је више од 80% мојих казивача оценило друштва, поред школе и цркве, као најзначајније институције које утичу на очување националног идентитета и борбу против свих видова асимилације.

С друге стране, својом сарадњом с другим мањинским групама, српске организације доприносе не само толеранцији и мултикултурном разумевању, у чему такође имају вишевековну традицију, већ и прожимању различитих култура, те успостављању и ширењу интеркултурних односа у ширем друштву.

На крају, али као веома важно, треба рећи да су српске институције у Темишвару биле основ изградње и неговања специфичне културе Срба у Румунији, често промовисане и у матици, чиме су доприносиле обогаћењу српске културе уопште.

ОКУПЉАЊА И МАНИФЕСТАЦИЈЕ

Окупљања су, такође, један од сегмената мањинске културе који јасно одсликава друштвена кретања у мањинској заједници, али и у ширем друштву. У протеклим временима, али и данас, Срби у Темишвару приређивали су низ различитих, колективних прослава и забава које окупљају већи број припадника заједнице, али и Темишвараца других националности. Исто тако, и припадници српске заједнице учествовали су и учествују на многим манифестацијама чији су организатори градске власти или друге етничке заједнице у Темишвару.

Окупљања Срба у Темишвару најопштије можемо поделити на официјелна и неформална, као и на она посвећена колективним прославама верских празника и на манифестације световног карактера.

Једна од најстаријих окупљања Срба у Темишвару јесте прослава двадесет и пете годишњице Српског певачког друштва из 1895. године, која је забележена и у тадашњој темишварској штампи:

Улице нашег града врвеле су гостима (...) када су почела да пристижу возовима певачка друштва из разних места Баната да би учествовали на свечаности своје браће певача у Темишвару... Било је присутно 800 страних певача. Свечаност је отпочела у недељу увече свечаном поворком са лампионима ..., следила је забава у фабричкој Пивари, док је главни део прославе одржан следећег дана. А у 9 сати поворка са певачима је кренула у Унутрашњи град до стана куме Јулке Димитријевић, да би је допратила до Катедралног храма заједно са енгама... Ове девојке су пратили следећи момци Кавалери ... Након богослужења ... свечана поворка са певачима, кумом, њеним пратиљама, са архимандритом Дошеном испод балдахина и многим гостима ... из цркве је кренула ... преко Трга принца Еугена (данашњи Трг Слободе)..., до Домплаца (данас Трг Уједињења) где је био подигнут један навиљон. Уследило је освећење заставе, па укуцавање клинова. Клинове су после куме, укуцавали свештеници у име патријарха, епископа, вршачког, карловачког, затим католичких епископа, перфекта, вице префекта, кнеза, врховног заповедника града, па присутних певачких друштава, других личности и приложника – укупно 276 клинова. Затим се поворка вратила у Фабриксоф где је одржан ручак за 400 званица (...), а увече и свечани концерт. После концерта следила је

игранка до зоре у летњој башти која је била нарочито осветљена.³¹⁸

Слика 19. Дефиле српских фолклорних друштава Румуније на главном тргу³¹⁹

Српска заједница у Темишвару, односно – њене организације, и данас приређује неколико манифестација, већином световног карактера. Неке од њих попримају и одлике правих етничких празника. Својом најзначајнијом манифестацијом Срби у Темишвару сматрају *Маратон српске песме и игре* – смотру фолклора која се одржава у Парку ружа и окупља око седам стотина учесника. Организатор је Савез Срба у Румунији. Поред српских фолклорних група из свих крајева Румуније, у програму као гости наступају и фолклорна друштва Румуна из Србије, фолклорна друштва из других српских енклава (обично Срби

³¹⁸ *Temeswarer Zeitung*, 128, 5. јун 1895, Документациони фонд, Тимишка жупанијска библиотека, наведено према Л. Степанов, *Младост*, 26–29.

³¹⁹ Фото-документација *Наше речи*.

из Мађарске) и из матице, као и фолклорне групе других мањинских заједница из Румуније, претежно из Темишвара или румунског дела Баната.

Маратон српске песме и игре, као и описана прослава из XIX века, сваке године почиње дефилеом свих учесника, предвођених заставама друштава, темишварским улицама – од Парка ружа до Опере. На тргу испред зграде Опере *обавезно се развије српско коло, па наша лепота привуче бројне знатижељне Темишварце, као и фоторепортере и сниматеље румунских гласила.*³²⁰

Манифестацији обавезно присуствују председник Савеза Срба у Румунији, који је пригодним говором и отвара, српски посланик у Румунском парламенту, свештеници Српске православне цркве, генерални конзул Србије у Темишвару, префект Темишвара или његов представник, као и представници Департмана за међуетничке односе Владе Републике Румуније и Министарства за дијаспору Републике Србије. Након пригодних говора присутних званичника, на позорници се смењују фолклорне групе, а цео програм траје око осам часова.

Друга масовна, а за Србе у Темишвару самим тим и врло значајна манифестација јесте *Смотра хорова*, коју од 1992. године заједнички организују Савез Срба у Румунији и Српска православна епархија у Темишвару. Након краћег молебана у Саборном храму и обраћања владике креће литија са *барјацима српских хорова из наших села да подсети присутне, ако је још потребно да нисмо од јуче на овим просторима, а затим следи заједничко фотографисање на Тргу уједињења. Догађај је ово за памћење – одушевљен је извештач српских новина.*³²¹ Програм се одвија у Дому омладине у Темишвару,

³²⁰ Љубинка Перинац Станков, *Маратон српске песме и игре у Румунији*, Наша реч 848, 19. мај 2006, 6–12.

³²¹ Србољуб Мишковић, *Сјатила се Србадија с Мориша и Дунава*, Наша реч 799, 10. јун 2005, 11 (даље: С. Мишковић, *Сјатила се*).

траје око пет часова, а 2006. године наступило је тридесет девет хорова, са преко пет стотина певача.³²² Извештач са прославе истиче да је за Србе у Темишвару *црквено певање и појање једно од националног блага које као светињу чувамо и негујемо, као и друге наше заоставштине*.³²³

Слика. 20. Учесници Смотре хорова на Тргу уједињења³²⁴

Поред те две најсвечаније прославе, Срби у Темишвару организују и низ других прослава, па је практично сваки месец у години обележен неком манифестацијом; на пример, у септембру су *Дани српске културе у Темишвару*, у новембру се одржавају *Доситејеви дани*, у децембру има неколико свечаних прослава божјићних празника, чија је анализа дата у следећем поглављу, итд. Осим тога, све организације Срба у Темишвару сваке године приређују своје официјелне прославе. АКУД *Младост* своје крсно име прославља и концертном, Српски државни ансамбл

³²² Миодраг Тодоров, *XIV смотра хорова*, Наша реч 850, 2. јун 2006, 10.

³²³ С. Мишковић, *Сјатила се*, 11.

³²⁴ Фото-документација *Наше речи*.

слави годишњицу оснивања, иако је давно укинут,³²⁵ а септембра 2001. године је на Филолошком факултету у Темишвару прослављено *10 година србистике*. У Српској гимназији у Темишвару приређује се *Бал начића* (тј. бал новоуписаних ученика), али и многе генерације старих гимназијалаца приређују прославе својих годишњица матуре. О свима њима детаљно извештава *Наша реч*.

Све организације Срба у Темишвару, поред званичних прослава или учешћа у њима, приређују и бројна неформална окупљања. До Другог светског рата најчешће су приређиване беседе, балови, села, чајанке, томболе и слично, а данас су то концерти, фестивали, смотре, игранке, весеља, и друго.

Тако је, на пример, програм једног од села *Кола српске омладине*, одржаног 1933. године, обухватио наступ *Тамбурашког збора*, који је *одсвирао смесу српских песама*, пригодно предавање месног пароха о Ј. Ј. Змају, као и наступ Дилетантског омладинског збора с кратким комичним комадом.³²⁶ Између два светска рата, *Слога* је забаве за своје чланове и пријатеље обично приређивала у башти фабричке Пиваре,³²⁷ док је Женска задруга често организовала томболе на којима је прикупљала средства за свој добротворни рад.³²⁸

Програми забава, чак и када су окупљали само припаднике српске мањинске заједнице, нису имали искључиво национална обележја, већ су често пратили и дух времена. Тако, још од 1894. године, поред српских националних песама, тамбураша и српских кола, они су обухватили и народне песме и игре других народности у

³²⁵ Исти, *Сузе радоснице, сузе жалоснице*, *Наша реч* 796, 20. мај 2005, 10–11.

³²⁶ Темишварски весник, год. II, бр 5, 10. децембар 1933, 3.

³²⁷ Исто, бр. 33, 24. јун 1934, 4.

³²⁸ Исто, бр 16, 25. децембар 1934, 3.

Темишвару, као и салонске плесове, класичну и џез музику. Тако је Спортски клуб *Хајдук приредио чајанку са игранком и избором Мис Хајдука*, а свирали су џез и тамбурашки збор.³²⁹

У периоду транзиције, а посебно у клими приближавања Европској унији званичници Темишвара организују све више међуетничких манифестација. Једна од њих одржава се у Музеју *Село*, где већина мањинских заједница града има своју кућу. Од 1993. године, сваког новембра одржавају се *Дани духовне музике у Темишвару*, а септембра 2001. године у граду је одржан и *Први сусрет хорова православних цркава*.

Последњих година је у Румунији почело и прослављање Светог *Валентина* – празника заљубљених који се прославља у целој Европи. Румуни, међутим, имају и свој традиционални празник заљубљених *Драгобете*, који се прославља 24. фебруара. Драгобете је лик из румунског фолклора, за који се претпоставља да је био син Баба Дохије. Део његовог имена је реч *drag*, која се налази и у речи *dragoste* – љубав. Иако је прослава Светог Валентина све више прихваћена од стране младих, то изазива честа негодовања старијих. Посебно су оштри националисти, као нпр. припадници националистичке организације *Noua Dreapta*, која оштро осуђује прославу светог Валентина, као *увезен, површан и комерцијализован западњачки кич* (Ј. П. 1948).

Почетком јула 1990. године одржан је први *Фестивал срца* (Festivalul Inimilor), као меморијал младим људима који су изгубили живот у децембарској револуцији 1989. године. Од тада се фолклорни сусрети који трају пет дана одржавају се сваке године у Парку ружа и Музеју *Село*, и обухватају народну музику, параду костима и народне

³²⁹ Исто, бр. 68, 24. фебруар 1935, 3.

игре, па је *Темишвар тада престоница међународне фолклорне уметности* (А. М. 1975).

На крају, румунска влада је 18. новембар прогласила Даном националних мањина. Поред централне свечаности у Букурешту, празник се прославља и у Темишвару, а на обе прославе учествују и представници српске заједнице.

ОБИЧАЈИ

Обичаји, опште је познато, представљају комплекс традицијом утврђених веровања и ритуала, који прате одређене дане у календарској години или критичне моменте у животу појединца. Иако су везани за живот појединца или породице, обичаји су у нашој традиционалној култури имали, а углавном и задржали, велики значај за друштво у целини, па су у њима често наглашене и његове виталне вредности. За Србе у Темишвару такву вредност представља и национални идентитет.

Претходна поглавља јасно указују на то да су Срби у Темишвару у дугом периоду били изложени честим и кореним променама друштвених односа. У процесу адаптације у новој и другачијој друштвеној средини, њихов начин живота, културна и верска традиција такође су били захваћени различитим променама, што се у великој мери одражавало и на обичајну праксу. Осим тога, српско становништво у Темишвару је у огромном проценту било прва генерација дошљака са села, а њихове завичајне области биле су у различитим историјским периодима под различитим културним утицајима, па се у њиховој обичајној пракси јавља и велики број локалних разлика. Исто тако, у време њиховог доласка у Темишвар, традиционална култура је већ и на селу претрпела значајне промене.

С друге стране, данас у граду није занемарљив ни део припадника српске заједнице који је рођен у њему, а њихова традиција, као и однос према њој, такође је различит. На

крају, Темишвар је увек имао и космополитски оријентисане становнике свих етничких заједница, па и Србе који су мало пажње, ако су то уопште и чинили, посвећивали традицији и етничности. Све то доприноси сложености и различитости традиционалних обичаја Срба у Темишвару.

Последњих деценија је тај процес промена настављен још интензивније, а посебно је карактеристичан за млађе генерације.

Описи обичаја, изложени у овом поглављу, забележени су посредно, на основу казивања темишварских Срба из различитих генерација. И поред неуједначености исказа казивача у квантитативном и у квалитативном смислу, ипак се на основу њих, али и на основу података из штампе и литературе, при реконструкцији традиционалног модела обичаја може установити неколико временских периода: пре Првог светског рата, између два светска рата, после Другог светског рата, и време од деведесетих година XX века до данас – период транзиције.

У првом делу поглавља је хронолошким редом изложена дескрипција обичаја који су некада практиковани, као и оних који данас постоје, а затим је дата анализа различитих модификација у савременој ритуалној пракси, као и процеса који су до ње довели. Акценат је, ипак, на разматрању значења и улоге измењених обичаја у животу појединца, породице и етничке заједнице.

Годишњи обичаји су периодичне радње које не зависе од датих околности, већ се периодично понављају у форми која је традицијом утврђена, и то у унапред утврђеном термину током једне године. Познато је да сви они садрже један старији претхришћански слој, а да су затим у оквирима процеса христјанизације везани за култове и празнике одређених хришћанских светаца на чији дан (или дане) су извођени и којима су посвећени. Стога их врло често називамо и календарским обичајима или празницима.

Божих заузима централно место зимског циклуса годишњих обичаја Срба уопште, па и Срба у Темишвару. Комплекс почиње Покладама, 27. новембра по новом календару,³³⁰ и обухвата низ великих празника: Ваведење, Света Варвара, Свети Никола, Детинци, Материце, Очеви, Свети Игњат, Туциндан, Бадњи дан и Божић, у ужем смислу, који се прославља три дана, затим Нова година или Мали Божић и, на крају, Месне покладе.

Сутрадан по Божићним покладама, по прописима православне цркве, наступа шестонедељни Божићни **пост**. Период поста су Срби у Темишвару, током времена, интензивно скраћивали, па ни најстарији информатори не памте строг и пун пост у својим домовима. Они сматрају да се између два светска рата постило средом и петком, или само у последњој недељи Божићног поста. Деца, посебно из мешовитих бракова, постила су само на Бадњи дан. И данас се обично пости само на Бадњи дан, или је посна само вечера. Међутим, последњих година јављају се, мада спорадично, и примери ревитализације поста у пуном трајању, чак и код млађих особа. *Ове године постила сам цео пост седам недеља* (О. П. 1947.). *Последњих неколико година постим цео пост по савету свог духовника* (Б. И. 1975). Од увођења веронауке као обавезног предмета, ученици српских школа редовно се причешћују пред Божић, па, залажући се да пре причешћа и деца посте, свештеници преко српске штампе упућују критике родитељима који представљају препреку својим површним и импулсивним ставовима за децу која желе да што дуже и потпуније посте.³³¹

Први велики празник божићног циклуса је **Света Варвара** (17. децембар). Тога дана је код Срба у

³³⁰ Сви датуми дати су по новом, грегоријанском календару, па у даљем тексту то неће бити наглашавано.

³³¹ Борко Илин, *Искушења и пост*, Наша реч 617, 7. децембар 2001, 25.

Војводини,³³² али и у Мађарској,³³³ био обичај да се у тањире засеје жито, а у израслу пшеницу се за Божић стављало кандило. Данас само две породице имају пшеницу са кандилом, мада сами не сеју жито, док неки информатори наглашавају да то и није наш, већ румунски или мађарски обичај.³³⁴ Могуће је, међутим, да у наредним годинама дође до реафирмације и тог обичаја и у српским породицама у Темишвару, јер он је већ неизоставни детаљ на прославама Божића у српским црквама у граду.

Детињци, Материце и Очеви такође су значајни празници божићног циклуса. Само два казивача, пореклом из старих темишварских грађанских породица, сећају се да су на Материце везивали своје мајке, које су се затим поклонила *одрешивале*. Детињци и Очеви, пак, и по њиховом казивању, у то време нису практиковани: *Већ тад се напустило* (В. Н. 1923). Сви други информатори не сећају се да су ти празници поштовани у њиховим домовима, а и П. Костић наводи да их Срби у околини Темишвара не празнују.³³⁵

Треба ипак нагласити да су српске новине између два светска рата извештавале о прослави Материца, коју је организовала Добротворна женска задруга *Српкиња* у Викаријату. Последњих година и Црква покушава да обнови

³³² Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Музеј Војводине, Нови Сад 1996, 27–28.

³³³ Лазар Терзин, *Народни обичаји православних Срба у Мађарској*, Сентандрејски зборник I, Београд 1987, 351.

³³⁴ Друге обичаје описане у литератури, као што је, на пример, припрема *варице* – кувана пшеница заслађена медом, коју су обавезно јели сви укућани – моји информатори данас и не помињу. (М. Босић, н. д., 27; Петар Костић, *Годишњи обичаји, Етнолошки мотиви из српских енклава у Мађарској и Румунији* (каталог изложбе), Етнографски музеј у Београду, Београд 1990, 35.

³³⁵ П. Костић, н. д., 36.

/ уведе прославу Материца као институционализовани празник.

Тако су, по први пут, 2002. године у све три цркве у Темишвару ученици српских одељења приредили пригодне програме мајкама, а црквени одбори су даривали децу и мајке. У Српском викаријату одржана је изложба ручних радова мајки и бака, а наступио је и мешовити хор српске Саборне цркве. Констатујући да су Материце до сада занемариване, архијерејски заменик Владимир Марковић истиче да се нада *да ће га потомци чувати*.³³⁶

На **Туциндан**, 5. јануара, обично су отпочињале припреме за Божић, али информатори до данас нису сачували сећања на веровања и ритуале везане за овај дан.

Међутим, између два светска рата, на тај празник, је Добротворна женска задруга *Српкиња*, заједно са Градском црквеном општином, одржавала у великој сали Епископског двора божићну свечаност за сиромашну децу. *У пуну салу унели би прота, ђакон и школска деца по обичају сламу, а затим би, након црквеног обреда, свештеник прекрстио салу орасима*. Следила би приредба на којој су *декламовала деца градске и мехалске основне школе и захвалила се на лепим даровима и слаткишима*.³³⁷

Бадњи дан, 6. јануар, представља врхунац божићног комплекса обичаја и за њега је везан највећи број ритуала и магијских радњи. Неки од њих задржали су се и до данас. У традиционалној култури су главни ритуали били: мешење обредних хлебова, уношење бадњака и сламе, свечана вечера, коринђање, као и бројни други ритуални елементи и веровања.

³³⁶ Борко Илин, *Материце*, Наша реч 662, 11. јануар 2002, 24.

³³⁷ Темишварски весник, год. 2, бр. 10, 14. јануар 1934, 3.

На Бадњи дан, код Срба у Румунији, чешће у сеоским него у градским срединама, био је обичај да се меси већи број ритуалних хлебова. Поред најважнијег божићног колача, прављени су *здравље* и *закони*, као и колач за кума.

Међутим, сећања казивача на обредне хлебове изразито су фрагментарна, а често и контрадикторна, што отежава њихово поређење, а посебно реконструкцију ритуала везаних за начин и време обредног сечења и конзумирања. Ипак, може се закључити да је најзначајнији обредни хлеб био *божићни колач*, који је у околини Темишвара називан *велики колач*.³³⁸ Био је округлог облика, различите величине и плетеницом је био подељен на четири дела. На средини колача обично се налазила *ружница* од истог теста, а понегде у ону *ружницу* се *мета један орах*, а поред њега се *метао босиљак*, док се у другим местима у средину на кров *мета поскурица (печат)* и на четири стране исто. За време празника је колач стајао на почасном месту. У неким темишварским породицима, између два светска рата, он је постављан на сто на посебан начин. *Моја мајка колач стави на сто, на четири јабуке, а између јабука се ставе ораси на тањиру, а испод тањира се стави сено. Он три дана треба да стоји тако* (В. Н. 1923.).³³⁹

Неки информатори наводе да је колач ритуално секао домаћин – на трећи, на други, или на сâм дан Божића, али увек пред ручак. *Домаћин колач разреже на четири, у средини издуби руну и у њу сипа вино, и свима да да пољубе колач*. За то време се у неким кућама *појало Рождество*. Данас се само у једној породици прави божићни колач. *Не држимо више. То је било раније. Сада је једноставно, немаду колач. У граду се то не ради*. Некада је колач могао да се

³³⁸ П. Костић, н. д., 37–38.

³³⁹ Сличан начин постављања колача на сто у неким крајевима Војводине описује и Мила Босић, н. д., 49.

наручи, а данас га у Темишару, у неколико случајева, замењује торта.

Сећања на остале обредне хлебове (*закони и здравље*) још су магловитија, а ниједна породица информатора их данас не прави. Казивачи чије су породице између два рата живеле у граду наводе да они нису ни тада прављени.

Иако је у неким крајевима Румуније (Банатска Црна Гора,³⁴⁰ Клисуре³⁴¹) раније, а понегде и данас, био обичај да се на Бадње вече бадњак ритуално уноси у кућу, већина казивача наглашава да се у Темишвару и селима Горњег Баната ни пре Другог светског рата он није уносио. Супротно томе, П. Костић је забележио да се паљење бадњака у селима у околини Темишвара задржало и крајем осамдесетих година XX века.³⁴² Већина досељеника у Темишвар после Другог светског рата напушта овај обичај, иако је он био практикован у њиховим селима.

Ипак, јављали су се и супротни, али појединачни примери: *Ми смо уносили Бадњак. Бирали смо дрво које је највише чворновато, ставимо у пећ и да целе ноћи гори* (В. Б. 1947.). Последњих година се бадњак свечано пали у порти српских цркава у Темишвару, о чему ће касније бити више речи. Када гранчицу бадњака донесу из цркве, казивачи је не уносе ритуално, али је поставе на почасно место – *задене се за икону*. Ипак, паљење бадњака у порти цркве и његова гранчица код иконе представљају данас за децу школског узраста синоним прослављања Божића. Уместо уношења бадњака у кућу, код Срба у Темишвару је најсвечанији ритуал Бадњег дана, па и целог божићног циклуса, било уношење сламе. Ритуал је био праћен бројним магијским

³⁴⁰ Исто, 2.

³⁴¹ Б. Ђ. Крстић, н. д., 207.

³⁴² П. Костић, н. д., 40.

поступцима и вербалним формулама, и најбоље је очуван у сећању казивача, као и у данашњој пракси, па је могуће направити његову реконструкцију.

Слика 21. Паљење бадњака у Фабрици³⁴³

Сламу је пред вечеру уносио домаћин. *Прво иде глава породице, па најстарија жена и деца.* На улазу у кућу домаћин би застао изговарајући: *Честитам Бадњи дан,* а домаћица би му одговарала: *Честита ти душа пред Богом.* По другом исказу, простирање сламе није праћено вербалним формулама, већ се *само поје божјићни тропар Рождество* (Н. Б. 1929.).

Затим домаћин ритуално распростира сламу по свим просторијама, а укућани га прате и изговарају различите речи којима опонашају оглачавање живине: *квоц, квоц,* или *пи, пи.* Један сноп сламе стављан је и испод стола за којим ће се

³⁴³ Фото-документација Српске гимназије *Доситеј Обрадовић*.

вечерати. У неким породицама, мало сламе *метали смо на астал, па чаршав* на коме је постављана вечера.

По сећању мојих казивача, већ између два светска рата у већем броју српских домова нестаје ритуално простирање сламе, а задржава се само снопић испод стола. Ипак, има и другачијих примера: *То смо још у сељачким кућама овде у Мехали одржали* (А. Р. 1921.); *Моји родитељи у Фабрици су растурали сламу у целој кући. Румуни кад су то видели, су се чудили. Мислили су да смо луди* (М. В. 1934.); *Уносили смо сламу овде у стан у блоку и за време комунизма* (Јб. Р.1950.).

Данас српске породице у Темишвару обично не уносе ритуално сламу, већ се – само симболично – неколико сламки ставља испод стола за којим ће се вечерати. Само једна породица наглашава да и данас ритуално растасиरे сламу по кући, појући уз то *Рождество* (Јб. Р. 1950.).

После уношења сламе, домаћин би орасима *крстио собу* говорећи: *У име Оца и Сина и светог Духа, амин, а деца су купила орахе трудећи се да скупе што више*. Пре вечере би домаћин запалио божићну свећу, окадио трпезу и прочитао *Оченаш*. Свећу је у неким случајевима палило и најмлађе мушко дете у кући.

Сви укућани су имали, а и данас имају, обавезу да присуствују свечаној вечери која је обавезно била посна, а припремани су: постан пасуљ, куване суве шљиве, резанци с маком или орасима. Данас се за вечеру све чешће припрема и риба, док је у многим породицама посна вечера изобичајена. Од старије информаторке, чија породица већ генерацијама живи у Мехали, забележена је и варијанта по којој је – између два светска рата, у кући њених родитеља – вечера прво била посна, *а завршавала се као мрсна са шумком и печеним кобасицама* (А. Г. 1921.).

Код Срба у Румунији је био врло распрострањен обичај да на Бадњи дан, после вечере, куће походе различите

поворке певача. Обично су деца одлазила да *коринђају*, и у томе су учествовали сви старији казивачи. Деца су, најпре, од домаћина тражила дозволу да певају: *Добро вече, честитам вам Бадњи дан. Слободно је појати?* Ако су је добили, а обично јесу, отпевали би *Рождество*, или би одрецитовали неку од пригодних песмица. Једна од њих је била: *Ја сам мали Пера, ујела ме кера. Дај ми газда на астал шта имаш. Ако колач да чекам, ако жарач да бегам* (А. В. 1959.). Као награду за појање, деца су добијала орахе, јабуку, колаче, а често и новчић.

Поред српске деце, коринђала су и румунска и мађарска деца. У комунистичком периоду поступно нестаје коринђање као поворка певача али је ипак већина деце одлазила код најближе родбине, обично баке и деке, да отпева неку божићну песмицу и добије поклоне. Има и припадника средње генерације који понекад оду да коринђају *код родова или комишија*.

Друга група певача, која се јављала и код Срба, били су *звездари*. Поворку је чинило пет дечака који су имали сабље и круне од картона. Дечаци су представљали три мудраца – Ирода, Мелхиора, Гашпара, и два чобанина. Неки информатори су учествовали у поворкама *звездара*, заједно са румунском децом, све до шездесетих година прошлог века, када су поворке забрањене: *јурила нас милиција* (Л. М. 1938.).³⁴⁴

Трећи тип поворки који се јављао код Срба у Темишвару био је *вертеп*. Деца су ишла с једном кућицом која се правила од лаког дрвета, у којој је било пуно сламе и лутке: *Мајка Божија и јасле са Исусом Христом, као новорођенчетом. Сад више то не постоји* (Д. А. 1938.).

³⁴⁴ П. Костић наводи да *звездара* у околини Темишвара није било. П. Костић, н. д., 40.

Слика 22. Вертеп у Саборној цркви³⁴⁵

Последњих година, у српској заједници покушавају да обнове коринђање. Тако су установљене три различите поворке певача. На Бадњи дан увече коринђају деца из српске гимназије, чланови хора Саборне цркве и АКУД *Младост*, али они не обилазе све породице, већ иду само *код главатијих* (Љ. Р. 1949.) – виђенијих представника српске заједнице.

На Божић ујутру су сви укућани, или само мушкарци с децом, одлазили у цркву. После Другог светског рата, божићној литургији, разумљиво, присуствовало је све мање Срба, посебно младих, мада информатори наглашавају да је и *за време комунизма црква била пуна*. По повратку са службе био је обичај да се сви укућани обредно омрсе, обично куваном шунком или сланином. Обредно омршћивање данас је често по повратку с поноћне литургије. Данас је сећање на

³⁴⁵ Фото-документација *Наше речи*.

долазак полажајника првог дана Божића ујутру сасвим избледело код мојих информатора.

Најсвечанији тренутак првог дана Божића јесте ручак на којем се обавезно окупљала цела породица. Пре почетка би домаћин окадио трпезу, а понекад и све просторије у кући. Ручак је био богат разноврсним јелима и колачима, а његов најважнији и неизоставни део била је, а и данас је, чесница. У Темишвару и у Горњем Банату, чесница је слатка пита са орасима, у коју је *стављана парица, леј*.³⁴⁶ Чесницу увек сече домаћин, појећи *Рождество*. Веровало се да новчић из чеснице доноси срећу особи која га пронађе у свом комаду.

Чесница је као најважнији реквизит божићне прославе, очувана до данас. За информаторе средње генерације, али и оне млађе, она је и синоним прославе Божића. На питање да ли славе Божић и на који начин, већина информатора је одговарала: *Да, имамо чесницу*.

Још у периоду пре Другог светског рата, јелка – *крисиндла*³⁴⁷ (*крискиндл* – од немачких речи *Krist* и *Kindlen* – "божићни дар, поклон")³⁴⁸ постала је неизоставни део божићних празника код Срба у Темишвару. Само једна информаторка наводи да је они нису китили, јер то није српски обичај. Јелка је обично окићена још за румунски Божић и чува се до православног Божића: *Имамо јелку још за румунски Божић*.

Даривање, посебно деце, такође је важан ритуал божићних обичаја. Деца су на селу проналазила поклоне у

³⁴⁶ У околини Темишвара, пре Другог светског рата је чесница била пресна погача. П. Костић, н. д., 42.

³⁴⁷ У Клисурси јелку називају *крискинд*, а у Свињици – *крискин*. Б. Ћ. Крстић, н. д., 207, 208.

³⁴⁸ Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. 10, Београд 1978.

сену, а у граду – испод јелке. До Другог светског рата родитељи су деци говорили да је поклоне донео Божић Бата, у време комунизма – Деда Мраз, односно Деда Божић, што је румунска варијанта, а данас је то поново, све чешће, Божић Бата. Поклони су данас веома чести, ако не и обавезни и редовно се дају деци, али има случајева када их и старији добијају.

За разлику од првог дана Божића, када је важило правило да се кућа не напушта, другог дана су се рођаци, пријатељи и комшије међусобно посећивали и честитали празник. Био је и обичај да се венчаном и крштеном куму носи посебан колач. То су обично радила деца. *Пре се колач куму носио у ткане пешикире. Старе жене су то знале како да завежу. Носио сам и кум да леј* (Ј. П. 1952.). У првим послератним годинама обичај се изгубио.

Слика 23. Божић у цркви у Граду³⁴⁹

³⁴⁹ Фото-документација Српске гимназије *Доситеј Обрадовић*.

Последњих година се код Срба у Темишвару јавља и колективно прослављање божићних обичаја које организује црква, али и друге мањинске организације. Тако се у порти српских храмова у Темишвару свечано пали бадњак, у цркве се распростире слама, а приређују се и пригодни програми. Осим тога, још од 1990. године литија из српске Саборне цркве обилази цео кварт, а не као до тада – само цркву: *Оживели смо ту традицију*. На пример, после богослужења 2002. године запаљен је у порти Саборне цркве бадњак, и то у присуству око 350 верника. Мешовити хор је све време певао *Рождество* и *Ој, Бадњаче*, а затим је у цркви приређен пригодан програм. Ученици Српске гимназије изводили су сцене Христовог рођења, а деца из основне школе приредила су *Вертеп*. На крају, најмлађи су добили пригодне поклон-пакетиће, а гранчице бадњака с тробојком подељене су верницима. Иако се у *Нашој речи* истиче да је то *биловече за незаборав, како за девојчице и дечаке, тако и за њихове родитеље*, констатује се да је присуствовало само четрдесет ученика.³⁵⁰

Већ је описано да неке српске институције организују обредне поворке, а поред њих, и српске образовне институције обавезно имају своју прославу Божића. Тако су 2002. године, према чланку у *Нашој речи*, деца у оба српска вртића у Темишвару приредила код јелке пригодан програм за родитеље. Изведени су различити скечеви и рецитације о зими и Божићу, а *Деда Божић је деци донео поклоне. Деца су била свечано одевена, дечаци са лептир-машинама, а девојчице у свечаним хаљинама*. Програм је имао и понеки традиционални ритуал, који је родитељима и деци *требао да дочара српске обичаје о Божићу*. На пример, васпитачице су

³⁵⁰ Борко Илин, *Слава Рождества*, Наша реч 622, 11. јануар 2002, 10–11.

*на родитеље и децу бацале жито да им следећа година буде у здрављу берићетна, а певане су и коледарске песме.*³⁵¹

Божић, који се прославља 25. децембра по новом календару, Срби у Темишвару називају *румунски Божић*. Иако православна, Румунска црква прихватила је нови календар. У другим нашим дијаспорама, пак, он се често назива и католичким Божићем. Ни тај назив није сасвим тачан, јер Божић, поред католика, на тај дан славе и неке друге вероисповести, на пример – протестанти.

Свечано прослављање румунског Божића било је релативно ретко у српској заједници пре Другог светског рата, и обично се јављало у мешовитим браковима. У породицама у којима су у то време поштована оба Божића, ипак, само се на један одлазило у цркву, и *то је био главни Божић*, а други је прослављан у кругу породице.

Док једна група информатора сматра да Румуни славе Божић на исти начин као и Срби – *сви смо православни*, други истичу да Румуни немају око Божића толико обичаја као Срби: *Румуни немају чесницу, сламу, ни Бадњак; Они немају чесницу, али спремају много ситних колача; Румуни имају јелку, поклоне и код њих је обичај да се иде у посете да се честита Божић*.

Данас се румунски Божић у већини породица обележава на тај начин што се на Бадње вече кити јелка и размењују се поклони. У мешовитим се породицама тога дана окупља румунски део родбине, обично на ручак. Нису ретки ни случајеви да румунски супружник одлази у цркву, али с њим не одлазе и деца, ако се породица сматра српском. С друге стране, понеко од Срба у Темишвару воли да тога дана оде у румунску цркву.

³⁵¹ Љубинка Перинач-Станков, *Божић Бата преображен у Деда Божић*, Наша реч, 671/672/673, 20. децембар 2002, 70.

Срби у Темишвару дочекују и Српску Нову годину, обично у кући, а често и у ресторанима. Између два светска рата српске новине најављују: *Спортски клуб Хајдук приређује дочек Нове године у клубском локалу у ресторану Pfeifer... Свира џез и тамбурашки оркестар... Поред неколико прасади извлачиће се и неколико флаша шампањца и ликера.*³⁵² Треба уочити да се у реклами не наводи да се дочек односи на Српску Нову годину, већ се то може закључити само по датуму дочека.

Нова година се чекала и у време комунизма. Данас неколико темишварских ресторана, као и Српски клуб, имају организоване дочеке на којима гостују српски ансамбли из Темишвара и Румуније, а неретко и понека звезда фолкмузике из Србије. Већина казивача ипак Нову годину чека код куће, уз ТВ програм: *Гледамо 'Пинк' да Срби буду с нама* (Ј. Р. 1949.).

Породичну или крсну славу Срби у Темишвару називају *светац, крсно име*, или *свечарство*. Славски колач, најважнији ритуални реквизит – по мојим информаторима – донедавно је обавезно прављен само у Клисури, док кољиво и пре Другог светског рата није прављено ни у Клисури, ни у Горњем Банату. Свештеник Саборне цркве наводи да има само две породице које имају славски колач, *али ти су пре десетак година дошли из Југославије, а и Клисурци када дођу у Темишвар, изгубе колач*.

Слична су и искуства свештеника у Фабрици: *Данас у Темишвару мали број парохијана има колач, двадесет од сто. Жито праве још ређе – ако једно жито*.

Међутим, распрострањен славски обичај у Темишвару је био, а и данас се већином одржао, да на дан славе у кућу долази свештеник да освети водицу. Тако парох из Фабрике годишње има око тридесет до четрдесет

³⁵² Темишварски весник год. III, бр 62, 13. јануар 1935, 4.

свечарских водица. И поред тога, он сматра да највећи број Срба у Темишвару нема ништа за славу, четири, пет јела и колачи, остало изгубљено. Слично наводе и казивачи: Сад ретко ко држи светац; нико не држи, пре се држао. Данас се Крсно име обично слави тако што се направи само бољи ручак. У неким породицама скупља се ближа родбина или само фамилија. Обележим тај празник. Наиђу суседи из исте зграде, пријатељи. Пошто не правим славље, нема трошка (Јб. С. 1952.).

До увођења социјализма у Румунији, домаћин је на славу обавезно одлазио у цркву, али је и тај обичај постепено нестао. *Има ко не иде у цркву, ни на светац. То се као традиција изгубило у комунизму, па многе породице нису обновили. Не идем у цркву, то није традиција. У моју кућу свештеник није долазио. Нисам смела ни цркву да похађам. То је било строго (Г. С. 1930.).*

Осим тога, многи Срби из Темишвара често на породичну славу иду код родитеља на село, па зато и сматрају да се тамо још увек слава одржала. *На селу се слава још слави. Некад је било и навечерје (М. П. 1936.).*

Међутим, јављају се и мишљења да су се славе држале и у комунизму. *На тај дан се радило, а славиле се после завршетка посла. Родитељи су ипак славили Митровдан, али онако у кругу породице. Није нико долазио. Него онако комунистички, ко имендан. Мени то дуго није било јасно – то са славом (Јб. С. 1969.). Други су, пак, и у то време имали госте – увек пуно, и родбина и пријатељи. Било је једне године, код нас пуна соба, до зајутри до 7, и наши и пријатељи од сина (Јб. С. 1949.).*

Данас се обично слави тако што увече нам дођу пријатељи. *Значи то је више теревенка. Долазе и Румуни, и Срби, и кумови. Спремају се колачи, свега и свачега. Једе се и није без милости (Јб. С. 1969.). Скупљају се старији, млади – не. Другима, пак, на славу у госте долазе само Срби, Румуни – не (В. Б. 1947.).*

Слика 24. Кумови храмовне славе цркве у Мехали – осамдесете године XX века³⁵³

Све три српске црквене општине у Темишвару прослављају **храмовну славу**, и то на исти начин. Саборна црква у Темишвару слави Вазнесење господње – Спасовдан, црква у Фабрици – Ђурђевдан, а црква у Мехали прославља Пренос моштију светог Николе. Преподне је литургија, а увече – вечерње, на којима, поред месног пароха, служе и свештеници из других парохија, а понекад и румунски свештеник из тог краја.³⁵⁴ Освећење колача, кољива и вина, као и резање славског колача, одржава се после вечерње службе, а кумство за следећу годину одређује се ритуалним преузимањем руже са колача. Затим се приређује *веселе* у порти или црквеним просторијама. *Има музике, народ се скупи, игранка и лепа атмосфера; окупе се и млади, веселе се...*

³⁵³ Фото-албум Радмиле и Небојше Бугарски.

³⁵⁴ Миодраг Тодоров, *Свети Никола у Мехали*, Наша реч, 901, 25. мај 2007.

Слика 25. *Весело – црквена слава у Мехали*³⁵⁵

Већи број казивача сматра да су црквене славе међу Србима у Темишвару значајније и боље очуване од породичних. *Буде доста света. Пуно верника. Онда је препуна црква. Коло игра и на улици. Вата се и ко зна и ко не зна. Толико је света. Дођу и из других парохија. У граду се скупџ око сто људи, у Мехали око педесет. Други ипак сматрају: Ако је радног дана, онда дође знатније мање, јер људи имају обавезе. Свет у Мехалу на црквену славу баи и не иде. Више има Румуна и Бугара. Све мање учесника објашњава се тиме што већи број стигну у родно место, а овде дођу увече, само на игранку.*

Друга старица (А. Г. 1914.), која од 1940. године живи у Мехали, ипак истиче: *на наша народна весела*

³⁵⁵ Теренски снимак из 2004. године.

долазили су и Румуни и Немци, а ми смо ишли на њихове недеље и кираваје.³⁵⁶

Слика 26. Резање славског колача у Мехали³⁵⁷

Све **организације** Срба у Темишвару још су при оснивању одређивале своје **крсно име**, које су, сматрајући га својим најважнијим даном, врло свечано прослављале све до завршетка Другог светског рата. Начин прославе био је идентичан као и за црквену славу, а тадашња штампа је бележила: *О Ваведенију славила Добротворна задруга темишварских Српкиња. После литургије обављено је резање свечарског колача (...) Учествовао је хор Слога. Кума славе угостила је лепо многобројне госте.*³⁵⁸

За време комунизма није се славило, али од 1990. године већина организација Срба у Темишвару поново

³⁵⁶ Драгомир Мирјанић, *Сведок једног столећа*, Наша реч, 899, 11. мај 2000, 17.

³⁵⁷ Теренски снимак из 2004. године.

³⁵⁸ Темишварски весник, год. I, бр. 5. децембар 1933, 12.

прославља Крсно име. *Савез Срба у Румунији је сада за славу узео светог Николу, а АКУД Младост слави светог Арханђела Михаила. Ипак, неки информатори ни 2002. године нису знали да организације имају славу (Друштва немају своју славу.), иако Наша реч редовно објављује извештаје са свих таквих прослава. У Саборној цркви у Темишвару литургији су присуствовали сви чланови АКУД Младост, а затим је пререзан колач и освећено кољиво и вино (...) 25. новембра приредили су годишњу представу поводом славе, у којој су поред слављеника учествовала и културно-уметничка друштва из других места румунског Баната и матице, а у публици су били званичници српске заједнице, као и генерални конзул Србије³⁵⁹.*

У све три вероисповедне школе у Темишвару, између два светска рата прослављан је Свети Сава као **школска слава**. По освећењу водице и кољива, и после пригодних говора, деца су певала и рецитовала светосавске, као и друге наше лепе песме.

Описујући прославу Светог Саве у школама у то време, једна старија казивачица наводи: *Тога дана се ишло у школу. Била је служба. Дечаки су обучени у стихаре и рипиде, и носе слику Светог Саве. Поп пошкропи учионице, а затим је била приредба. Деца говоре декламације. Маме направе колаче. Увече је играња, Светосавска забава. Било је то скромно. Нису биле дугачке хаљине. Ипак, даме су носиле шешире и рукавице. Ни у цркву се некад није улазило гологлав (Г. П. 1930.).*

У то време, Светог Саву је као своју славу славило и *Коло српске омладине, приређујући село. После отварања села свирао је тамбурашки збор КСО српске народне песме. На гласовиру свирала је врло лепо 2-ца Софија Исток... Затим је давана шаљива игра Сплетка и шала Ах срце моје...*

³⁵⁹ Миодраг Тодоров, *Аранђеловдан – Крсна слава Младосташи*, Наша реч 928, 30. новембар 2007, 7–8.

*На крају је тамбурашки збор одсвирао руске народне песме.*³⁶⁰

Слика 27. Школска слава у Српској гимназији³⁶¹

Данас се Св. Сава слави у свим школама. Мала прослава, поклон, кољиво. На славу у Гимназији има резање колача. Ружа с колача се даје ономе ко кумује следеће године. Покажу представе за Св. Саву (Н. В. 1962.).

После комунизма, у Темишвару се приређује и бал у оперској дворани који организује Савез Срба у Румунији. Ту се окупи јако много Срба. Преко броја места. Дворана има око 600 – 700 места, и све је испуњено. Прво је културни програм који траје сат, сат и по. Наступају уметничке

³⁶⁰ Темишварски весник, год. II, бр. 13, 4. фебруар 1934, 3.

³⁶¹ Фото-документација Српске гимназије Доситеј Обрадовић.

формације из Темишвара и околних места. У ствари, на нивоу Румунског Баната (из Темишвара, Арада и Раице). Прославу отвара црквени хор. Затим је беседа, неко од људи из Савеза. Затим је приредба на којој наступају културне формације. Све укупно траје један сат до сата и по. После је бал, томбола, избор лепотице. То је најзначајнија манифестација на почетку године. Играју се кола. Мало дође и Румуна, који неће да испусте, поготову млади. Бал их највише интересује. (секретар Савеза)

Слика 28. Светосавска прослава у темишварској Оперџи³⁶²

У фабричкој парохији, поред црквене, слави се и **занатлијска слава**. Сматра се да су занатлије и трговци заветовали заједницу да слави њиховог заштитника – Светог Спиридона Чудотворца (25. децембар). Она је установљена, по речима месног пароха, вероватно још од самог почетка *парохије*. Један од казивача се сећа: *Водила ме баба на*

³⁶² Исто.

мајсторску славу у Фабрици. Било је пуно света и за време комунизма (Ј. П. 1952.).

Начин прослављања је исти као и на храмовној слави (освећење колача, кољива и вина, резање колача и предаја кумства ружом са колача, послужење које је посно као и колач, јер слава пада у време Божићног поста), али на њој *буде мање света – буде око 50 људи*. Слава се и данас прославља, а мања посећеност се објашњава тиме што на тај дан *наша браћа по вери – Румуни, као и припадници католичке цркве славе рождество Христа* (В. М. 1934.).³⁶³

Ускршњи обичаји заузимају централно место у оквиру пролећног циклуса годишњих обичаја Срба. Иако се сматра највећим хришћанским празником, за прослављање Ускрса у традиционалној култури Срба било је везано много мање веровања и ритуала него за прославу Божића. То се најчешће објашњава чињеницом да је Ускрс – покретан празник, који најраније може пасти 22. марта по старом, односно 4. априла по новом календару, или најкасније 25. априла по старом, односно 8. маја по новом календару. Дакле, може се празновати и пре Благовести и после Ђурђевдана.³⁶⁴ Најзначајнији празници ускршњег циклуса су: Покладе, Тодорова субота, Лазарева субота, Цвети, Велики петак, Ускрс у ужем смислу, који се прославља три дана, и Мали Ускрс.

Покладе су гозбе свих окупљених чланова породице уочи већих црквених постова, по којима и добијају назив. Богатством обичаја код Срба посебно су се истицале *Беле* или *Ускршње покладе*, док је у Клисурси и Пољадими уобичајен назив *Проштене покладе*, јер се тада одлазило у

³⁶³ Драгомир Мирјанић, *Занатлијска слава у Темишвару–Фабрици*, Наша реч, 880–881, 29. децембар 2006, 23.

³⁶⁴ Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд 1991, 323.

посету кумовима ради тражења опроста (праштања). Недеља која претходи *Проштемим покладама* назива се *Бела недеља* и обично је провођена у општој радости и весељу, а јављали су се и бројни други обичаји: обредно љуљање старих и младих, обредно играње старијих, као и бројне магијске радње за заштиту здравља, људи и стоке.³⁶⁵ Иако се неки од обичаја практикују и данас у тим крајевима и на институционалном нивоу, о чему извештава и српска штампа, у Темишвару данас ни појединци ни институције не помињу обичаје о Покладама.

Комплекс ускршњих празника у Темишвару почиње на **Лазареву суботу**, која се у народу популарно назива *Врбица*, према најупечатљивијем обичају – освећењу врбових гранчица у цркви.

На Лазареву суботу се деца поподне, после вечерње службе, свечано одевена и са звончићима, окупљају са одраслима у црквеној порти, а затим у литији са свештеником обилазе око цркве, носећи врбове гранчице. Врба се, затим, оставља у цркви, а сутрадан на Цвети после богослужења подели се верницима.

Између два светска рата, а често и данас, деца су на Лазареву суботу, добијала ново одело: *Нисам могла да сачекам Врбицу, да се увучем у нове хаљине* (Љ. Р. 1949.).

У време социјализма, разумљиво, врло мало деце одлазило је у цркву. Ипак, било је породица које су и тада славиле празник. *Моје ћерке су и за време комунизма волеле да иду на Врбицу, и говориле су: попа да врбицу* (М. И. 1954.).

Транзиција је, пак, донела и обнову овог празника, па се данас деца из српских школа у Темишвару обично причешћују на Врбицу.

³⁶⁵ Б. Ђ. Крстић, н. д., 364.

Слика 29. Врбица у Мехали³⁶⁶

На **Цвети**, после литургије у цркви, сви присутни верници добијају гранчице освећене врбе. Посвећена *врбица*, када се из цркве донесе кући, *задене се на икону*. *Имам од прошле године, ено је поред свете слике* (М. А. 1930.).

На Цвети 2002. године присуствовала сам литургији у Саборној цркви, на којој је учествовао и црквени хор, а било је окупљено сто педесет до двеста верника, па је црква била пуна. Неки верници су већ при уласку у српску цркву носили врбове гранчице, што указује на то да су претходно посећивали и румунске цркве. Како је био леп дан, на главном тргу и шеталишту између румунске Катедрале и Опере било је много света, старијих и деце. Сви су носили врбове гранчице, шетали се и дружили, па је град одисао свечарском атмосфером.

На **Велики четвртак**, у породицама неких информатора почињу припреме за Ускрс: *бојимо јаја; испечем коре за торту, јер се на Велики петак не пече*.

³⁶⁶ Фото-документација Српске гимназије *Доситеј Обрадовић*.

На **Велики петак** је спровођен строги пост. *Велики пост је. Црни пост се држао на Велики петак* (М. А. 1930.). *На Велики петак не једем до поподне, тек тада нешто мало презалогајим – посно* (О. П. 1947.). Данас Велики петак посте и особе које не посте цео Ускршњи пост, а пост је често обавезан, чак, и за децу.

Осим поста, постојала је и забрана обављања кућних послова. *На Велики петак баба није кувала. Не сме да се пали ватра. Не сме да се ради ништа.* Забележила сам и следећу причу: *Мој отац је хтео да иде на ваишар, на пијац негде у друго село. Када је стигао до првог ћошка скрала му се осовина на кола. Су казали: сад си ишао на Велики петак и више никада. Увек ако радиш на Велики петак, се посечеш – нешто се деси* (Јб. Р. 1949.).

Многи информатори данас, иако поштују забрану рада и посте, управо на Велики петак боје јаја. *У кући ништа не радим, само фарбам јаја. На Велики петак се фарбају јаја, праве се торте и јажње, и све се припрема за Ускрс.* Други се, пак, томе оштро противе: *Јаја се фарбају у четвртак или у суботу ујутру, јер петком се не ради.*

Бојење јаја је симбол ускршњег славља за Србе у Темишвару. Нисам забележила ниједног казивача чија породица за Ускрс нема бојена јаја, а већина њих је и на питање да ли славе Ускрс одговарала: *Да, имамо шарена јаја.*

У периоду између два светска рата, јаја су била бојена у варзилу и љускама црног лука, или су *шарана травама*. Данас се за бојење јаја најчешће користе индустријска боја и пресликачи. У темишварским продавницама може се наћи обиље ускршњих украса од порцелана, папира или чоколаде: јаја, зеке, квочке, пилићи, вештачка трава, и слично. Појединци то и овако коментаришу: *Румуни за Ускрс праве разне керефеке, зечеве, икебане, цвеће, корна с јајима и зека* (М. И. 1954.).

Поред бојења јаја, најпознатији ускршњи обичај је и да се укућани, а посебно деца, *туцају* ускршњим јајима. *После Васкрсења у цркви, чим дођемо кући, туцамо се јајима.* Том приликом се каже: *Христос васкресе*, а одговор је: *Ваистину васкресе.*

Један старији казивач се присетио и дечје игре која је била честа у Жозефини, темишварском кварту у којем је одрастао: Постојала и игра у којој се скупи 10 – 20 деце, и једни узму јаја и други леј, и гађају. Ко погоди јаје, победи је, и његово је и јаје и пара (В. Б. 1947.). Као веома популарну игру, тај обичај сам забележила и код Срба у Батањи (Мађарска), па је можда некада био општераспрострањен у Банату.³⁶⁷

Осим туцања, о Ускрсу је било врло распрострањено и даривање јајима. Посебно се сматра да Румуни на Ускрс *иду код сваког рода да мењају јаја. Од комшинице Румунке добијем јаја. За Ускрс се доносе поклони, сад то и наши раде. Обично јаје, и зец од чоколаде, и мало траве. Од деце сам ове године добила шупља јаја на поклон. То они праве у школи* (А. М. 1960.). Неки казивачи сматрају да се јаја која се том приликом дају заправо деле за душу умрлих чланова породице. *Ја дан-данас то дам за душу. То је обичај и код Румуна. Идем преко пута код комшинице и код мог синовца, и тамо идем да носим* (Р. Б. 1933.).

На Ускрс деца добијају поклоне. *Као дете дали су ми поклон и говорили су да је то зец донео. Млађа казивачица сматра: Е, то је модерније. Мој син је нешто згрешио и мој муж му каже: е сад ћу да пишем секи да ти ништа не донесе* (Љ. П. 1960.). Други су категорични: *Није било поклона, то и зец је било код Румуна.*

³⁶⁷ Теренска истраживања у Батањи обављала сам са колегиницом Мирославом Лукић-Крстановић деведесетих година XX века.

За ускршњи ручак, као и за божићни, обавезно је присуство свих укућана, а обично се припремају јагњећа чорба и печење. *Три дана се једе само јагњеће чорбе и месо.* За Ускрс правим јагњећу чорбу, печење, јаја, сир и ћуфте од беле цигерице. *Ја правим само торту, али Срби у Румунији праве и укисело с орасима и маком.*

Неколико казивача не пропушта да оде у поноћ на Васкрсење у цркву. *У поноћ је литија, која је ове године (2002) једном обишла око цркве, а два пута цео кварт. За Васкрсење се иде око цркве. Тада владика служи.* Други, пак, истичу: *Ретко кад стигнемо у цркву на Ускрс у тај дан. Али људи иду. У цркву углавном иду старији људи, млађи – ретко* (Ј. П. 1969.).

Једна казивачица се сећа да је између два рата на Ускрс око кварта ишла литија. *Свуда су гореле свеће у прозорима, и код католика. Звонила су звона. То је било и за српски Ускрс* (Г. С. 1930.).

Треба напоменути да Српска и Румунска црква иако Ускрс славе истог дана, већину празника славе у различите дане (разлика у календарима). *У румунским црквама такође има литија. Ове године је ишла од Катедрале до Опере. Ове године је у Катедрали био и краљ Михајл. Они и службу служе напољу. Између Опере и Катедрале има јако много света* (О. П. 1947.).

Другог дана Ускрса, као и када је реч о Божићу, Срби у Темишвару су куму носили колач. Његов изглед и сви поступци били су исти као и другог дана Божића. Обичај посећивања кумова задржао је већи број казивача, али данас се носи *торта*, или кум се *посећује са флашом пића*. И комшије одлазе једни код других да честитају Ускрс и да *попију врућу. Има доста Срба који се позову, и онда иду прво код мене да попијемо, па код другог, и редом* (В. М. 1934.).

У понедељак, недељу дана по Ускрсу (понедељак по Томиној недељи), Срби у Темишвару носе јаја на гробље.

Празник се у Темишвару назива *Мали Ускрс* или *Побусани понедељак*, и сматра се да је *Ускрс* за мртве, а истовремено је и најбоље очуван обичај ускршњег комплекса. Сви казивачи, без разлике, наводили су да на Мали Ускрс одлазе на гробље. *То је недељу дана после Ускрса, понедељком, или у граду недељом, јел раду. Овде је недељом, а на селу углавном понедељком.* Ипак, немали број породица одлази на гробље другог дана Ускрса. *Обавезно се иде на гробље другог дана Ускрса и сада, и у граду.*

Све оно што се на гробље изнесе (јаја, слатка теста, ситни колачи од киселог теста, мало вина да се прелије гроб, месо, колач, поморанце, јабуке, чоколада и сок, пиће) посебно је спремљено и намењено је да се удели за душу. Неколико породица прави и посебне колачиће – *уплетени, само мали.*

Након што свештеник, идући од гроба до гроба, *очита и освети*, пакетићи са храном *се разделе свештенику, појцу и онда децама, и од рода носим на њине гробове, а ти добијеш од других, ако не дођу Цигани, па покупе све. Носиш кући, не можеш то да поједеш.* Има, међутим, и породица које више не износе на гробље храну управо зато што тог дана има много Рома, изражавајући још увек велику дистанцу према тој заједници. *Сада има много Цигана. Стари су говорили: немој из циганских руку да једеш.* Неки казивачи наглашавају да Румуни, а данас све чешће и млађи Срби, не умеју да приме, *јер кажу хвала. Ни католици не знају, код њих то нема. Наши знају да приме за душу.* Када се даје, каже се: *Нека им буде за душу (име), или: да Бог прими за душу (име), а одговор је: Нек им Бог прими (Р. Б. 1933.).*

Поред наведених, Срби у Темишвару су славили још многе празнике из црквеног календара. Данас је то све ређе и очувано је само код неких старијих казивача.

На **Ивањдан** се у цркви плету венци, који се и данас могу видети на капијама или на вратима станова.

На **Духове**, који се често у Темишвару називају *Дови* или *Дуови*, у цркви – по којој је посута трава – верници, клечећи и појући, плету венце од траве. Венце су раније плеле девојке и њима *китиле барјак. Хитне се и жито. Сада је тај обичај исто. Само сад нема девојке, нема млади, нема ко да плете венце. Плетемо ми стари венац, ено га тамо* (З. Ф. 1939.).

У Мехали је духовска литија пре Другог светског рата *ишла ди је крст у атару био. Кажу да се ишло и у Темишвару, ја не знам* (А. Г. 1921.). Неке старије особе, пак, сећају се и литија у граду: *Крст који је данас у порти, био је некад на раскришћу друге улице. На Духове литија је ишла до тог крста* (Г. П. 1930.).

На **Преображење** се *свети воће у цркви: грожђе, шљиве и јабуке. У цркву се углавном доноси грожђе, а тада и делиду грожђе народу* (З. Ф. 1930.).

* * *

Срби у Темишвару су у великој мери очували обичаје везане за значајне моменте у животу појединца (рођење, свадба, смрт).

Када се дете роди, обичај је да рођаци и пријатељи долазе да виде бебу, уз доношење поклона. *Свако ко ти дође, донесе нешто – оделце или бенкицу. Новорођенче се дарује и новцем који се обично стави под јастук. Нисам волела да му стављају те прљаве паре* (Ј. П. 1969.). Информатори наглашавају да је обичај исти и код Румуна, али *Срби носе и торту на бабине*.

Крштење се обично обавља у цркви, ређе у кући. Кум купује свеће које су украшене исто као и свадбене, али су мање. Свећа за крштење *у задње време украшена је плаво или је розе, зависи да ли је мушко или женско* (М. И. 1954.). Поред свеће, кум купује детету поклон, *оделце и даје нешто*

пара, или кум купује минђуше ако је девојчица, а ланчић ако је дечак, а заузврат добија кошуљу (А. М. 1975.).

У овим крајевима је мајци забрањено да иде на крштење детета. *Ја као мајка нисам смела да идем у цркву. И онда сам се побунила, како то мени да се крсти дете, и ја да не смем у цркву. И онда ми је свештеник држао неку посебну службу да могу и ја да присуствујем крштењу (Љ. С. 1969.).*

Пошто не иде у цркву, мајка за време крштења седи код куће. *Има оно – не знам да ли је сујеверје или је обичај – да треба некако да му пресудиш. На пример, ако ти је женско и ако хоћеш да ти је спретна, да узмеш нешто да сашијеш, да узмеш неку иглу, да узмеш нешто да прочиташ, или да узмеш, зависи шта хоћеш да ти дете ради у животу (Љ. С. 1969.).*

Крштење се прославља у кући или у ресторану. *Има музика и јело које се тако ређа током целе вечери, почев од предјела, супе, сарме, римфлајша, па печења, и онда долазе колачи. Значи, и свадба и крштења имају скоро исти ритуал, не може нешто да се прескочи (М. И. 1954.).*

Моји саговорници наглашавају да су код Срба у Темишвару, али и код Румуна, крштења редовно практикована и у периоду социјализма. Свештеник Саборне цркве наводи: *Сви су крштени. У комунистичком периоду се крштавала десца. Ретко се одрасли крсте. Ако сам крстио десет одраслих. Ипак, једна казивачица истиче: Ја и сестра крстиле смо се тек са двадесет три године, сестра са двадесет, својевољно. Из личног уверења, јер смо саме данас религиозне. Родитељи нас нису крстили као мале, јер је тада било такво време. Нису нас тако васпитавали (Љ. С. 1969.).*

Ипак, у том периоду је било и тајних крштења. *За време комунизма крштавало се крадом, посебно чланови партије. Моја деца су крштена крадом. Рекао сам пријатељима да узму сина и да га одведу да га крсте. Ја као нисам знао (З. Ф. 1939.). Ја нисам ишао на крштење, јер сам*

био члан партије, да ми не пребаце, али моја жена је ишла, она је смела (Д. А. 1938.).

Неке српске породице у Темишвару и данас *детету* кад крене ногом праве **поступачу**. То је посебан колач, једна врста погаче, који се детету кида изнад главе. Млађа казивачица обичај описује на следећи начин: *Прво се изађе испред зграде. Изнесе се једна мала столица и онда се ставе разноврзне ствари и књига, шрафцигер, маказе, па чешаљ, па новчаник. Онда шта дете прво узме, то ће му бити занимање. Након тога деца се позивају: поступачу да му кидамо. Мајка стави детету погачу изнад главе. Кида је и даје парчиће другој деци. Свако дете треба да бега, да трчи што јаче и даље. То је моја свекрва правила, не знам, да би лакше кренуо. То је, мислим, објашњење које сам добила* (Љ. С. 1969.).

У Темишвару је данас грађански брак обавезан и претходи црквеном, зато се **венчање** обично прво обавља у општини, а затим и у цркви. Младе су обично у белим венчаницама, имају венац и шлајер. Веселење је у ресторану или мензи. *У стану се не прави веселење, јер нема могућности.*

Млађа казивачица своје венчање у општини описује следећим речима: *Окупе се људи, родбина, пријатељи које смо звали. Онда чекаш ред, има испред тебе људи који се венчавају, отприлике као на оној фабричкој траци. Млада и младожења су се срели испред општине. Кола нису била украшена, а ни сватови закићени. То је само за свадбу. За време венчања свира Свadbени марш. То пуштају они, значи – то оћеш-нећеш, то добијеш* (М. И. 1954.).

Поред младе и младожење, најважнији гости на свадби су кум и стари сват. Кум води бригу о свадби, он *руководи церемонијом*. Кумство се преноси с колена на колено. Стари сват је обично најближи рођак момковог оца, старији брат.

На дан венчања се сватови, ближа родбина, окупљају и у младиној и у младожењиној кући. У обе куће је за њих спремљено послужење, а има и музике. *Госте обично забавља један хармоникаш.*

Младожења са својим сватовима и музиком прво иде по кума, а затим сви заједно одлазе по младу. У младину кућу прво улази девер, он и купује младу, која је за то време сакривена. *Била сам у соби затворена, чувао ме мог стрица син. Он је био, не знам, мој власник, ил нешто у том систему, значи – онај који ме продавао* (Љ. С. 1969.).

Када изађе из собе, на неким свадбама млада треба да закити виђеније сватове – *ове с функцијама, и они ти плате. Кум добија највећи цвет – као киту, а остали сватови заките се у ресторану малим цветићима.* На другим свадбама се сви сватови заките у кући младе, а *ките их младине пријатељице које су девојке.* Кићење рузмарином се изгубило. Ипак, *на једној српској свадби, видела сам, стављали су рузмарин. То ми се јако допало, јер то лепо мирише. Овде није уобичајен рузмарин* (Љ. С. 1969.).

У цркву се одлази колима, *онако у конвој.* Кола су такође закићена цвећем или пешкирима, *и то ките младе цуре, неудате.* На неким свадбама јавља се и румунски обичај да се на средини хаубе кола која возе младу, поред цвећа, постави овећа лутка.

Девојку у цркву уводи девер. *Она је деверова и кумова до изласка из цркве. Код женске цркве се застане и ту те преузима младожења, и онда поп приђе и води до олтару младу и младожењу.*

Кумови су муж и жена. *Не може невина да буде кума. Кумови држе свећу, они венчавају. Кумовска свећа треба да буде највећа, најлепша, највише украшена.* Обавезно су беле. На венчању кумови и девери имају превез. Кум од младенаца добија материјал за кошуљу или кошуљу, и то на свадби носи као повез све време, обично до јутра, јер

до тада обично остаје на свадби. Кума добија материјал за хаљину (И. Р. 1950.).

Био је обичај да млада у цркви згазне младожењу. Не раде то више. Изгубило се и наконче, али још увек постоји кец куме. Виче се: кец куме, покажи се, одреши кесу. Тада се народу бацају новац и бомбоне. Младенце, када излазе из цркве, жене посипају шећером, пиринчом и житом. Обавезно је музика испред цркве и кола се играју .

На српским свадбама у Темишвару јављају се и *енге* – *деверуше које носе свеће до цркве и из цркве*. Свеће су у ресторану постављене испред младенаца, у *неким боцама напуњеним житом*. Све време се води рачуна како свеће горе: *не сме свећа да се поломи, јер онда развод следи; мора да се пази, да буде цела, да се не савије* (Н. В. 1960.).

Даривање младенаца је обично јавно. *Шаљивџија, који се извуче из сватова, иде од стола до стола и виче: дарујте младу с толико и толико*.

На свадби се свирају народне песме, Велико и Мало коло. Има и румунске и мађарске музике. Гости су и других националности, не само Срби. Увече око 12 или 1 сат износе се торте. Младина торта је на неколико спратова. Кум прави торту за младу. На торти се обично напише *Живели младенци, или Сретно младенци*. *Свако од ближег рода на свадбу носи торту*.

Казивачи сматрају да су румунске свадбе врло сличне српским. *Служба у цркви је иста*. Они не повезују кума. Девер има превез. Код Срба девер води младу, код Румуна не. Румуни имају барјактара. *На румунском венчању не постоје енге, само код нас. Румунке се венчавају и у роза или лихт плаво*.

За време комунизма, ко је био у партији и имао већи положај, није хтео да га свет види у цркви; дошао је у манастир зајутра или послеподне и венчао се. Ко није имао чин, није га било брига, иако је био у партији (Р. Б. 1933.).

Погребни обичаји су најбоље очувани код Срба у Темишвару, па се и данас у њима лако уочава неколико традиционалних фаза. Такав став имају и казивачи: *Испраћај покојника прави се чешиће и обимнији је. Казивачи сматрају да је то део менталитета. Знам да ми је чак засметало кад је моја баба умрла и када је огромно тога требало да се уради, тих ритуала, и када ни мени ни тати није било уопште до тога. Све се то спрема, купује. Али то је све морало да се уради и то је урађено са страхопоштовањем. Има се утисак да се ниси довољно одужио оном који је умро ако ниси све то урадио. Као да није испоштован до краја. Као да си остао дужан (Љ. П. 1969.).*

До погребња је покојник обично изложен у кући, али последњих година – и у капели. *Оца сам дала на капелу. Закључана је од девет увече. Треба преко ноћи неко да буде тамо, да чува стражу. Подмитиш да останеш преко ноћи.*

Ноћ пре сахране се у кући покојника приређује се *привече*, које још назива и *приверје*, *чуварење*, *чуварина*. Ноћ до сахране се *проводи уз мртваца*, независно да ли си *родбина*, *пријатељ*, или *комишија*. *Те ноћи се не спава. Остајеш будан, чуваш му душу.*

За *приверје* се обавезно праве *кољиво* и *погача* од *сувог теста*. Она не сме да се сече *ножом*, *него се кида, ломи*. Припрема се и друго *послужење* (*сендвичи*, *пите*, *пића*). *Пије се алкохол за покој душе. Мезети се, пије се, мушкарци играју карте, жене причају.*

На дан погребња свештеник долази у кућу покојника. Пре него што крене поворка свештеник, с најближом породицом узима *тањир с кољиво*, *нешто изговара* и *диже тањир са њима*. Обичај је и да се *преврне столица на којој је био сандук*. Кољиво се не износи на гробље, већ *после се једе на даћи*. *Говори и онај део опраштања се држи у дворишту, или где испред зграде*. Покојник је откривен до последњег *целивања*, онда се *покрива*.

На челу поворке је свештеник, па литије, *и један носи крст, и појци*. Крст не носи родбина, *већ неко са стране*. На колима је само ковчег, а учесници поворке *иду пешке четри, пет у реду*. *Не иде се колима*. Никада није тако далеко. На путу до гробља *застаје се на сваком ћошку*. Учесници су обично у црнини, или *бар нешто црно да имаш на себи*. *Ако ниси баш близу род, обучеш неку затворенију, тегет, браон*. Особама које носе сандук или иду поред кола *везују се пешкири* (М. П. 1936.).

Након опела, мали колачи, који се праве или се купе, ракија и чашице са кољивом деле се свима. Неке породице на изласку из гробља, *под утицајем Румуна, поделе кесице: колач, јабука, кољиво, и све то носиш кући*.

После сахране, око четири, пет сати поподне, *приређује се помана или даћа у кући покојника, али све чешће и у ресторанима*. *Менза има, долази свет*. *Има и по ресторанима, па изгледа као свадба*. Неки праве као *целу свадбу, с много учесника*. У неким породицама се још увек очувао обичај да се на даћама *оставља једно место слободно и тањир вишка*. За столом знам да *треба да буде непаран број*. Други кажу: *За столом мора да буде парно*. Сви седну одједном и *чита се Оче наш*. *Има и онај редослед да прво мушкарци ручају, па онда деца, ако има деце, па онда жене, и тек на крају оне жене које су кувале*. На даћи нема *ножева*, а ако се прави средом и петком, даћа је *посна* (О. П. 1947.).

Парастоси или помени су такође неизоставни и добро очувани део посмртних обичаја код Срба у Темишвару. Уобичајено је *да се дају на шест недеља (четрдесет дана), пола године и годину дана*. *Имао сам један случај на девет дана*. *Ретко се даје пола године*. Неки кажу: *даје се шест недеља и више не*. Парастоси су обично суботом у цркви, *ређе на гробљу*.

За парастосе се обавезно припрема *кољиво које је купљено*. *Обично се то ставља у оне пластичне чаше, и онда*

се стављају оне бомбоне преко. И то се даје свакоме. Да, а има и тањир кољива. А то је украшено у облику крста, бомбонама. И сад, модерније, видела сам кокос стављају и разноразне чоколадице, нешто што је јефтино. Обавезни су и колачи који изгледају као земичке, укритени хлебови које пекаре пеку. Ко плетенице, овако, мали, као поскурица, али плетено. Одређена жена – крстуша или бабица – све то дели свештеницима, појцима и осталим учесницима (В. Б. 1947.).

Понегде је још очуван и обичај пуштања воде за душу. Девет дана неко после сахране треба да носи воду. То је обично неко дете, обично девојчица нека из комшилука носи воду. Обично се плати или купи нешто тој девојчици (М. А. 1930).

У периоду жалости за покојником, жене носе црнину, обично шест недеља, али понеке – још увек – шест до дванаест месеци. Понеки мушкарци пуштају браду шест недеља. Некада је, а данас све ређе, знак жалости мушкараца била и *откривена глава*.

За румунске сахране моји казивачи кажу да су *исте као наше. Имају кољиво и оне мале колачиће, који се код њих дају за душу. Неки сматрају да то са водом немају Румуни, други – да је то румунски обичај, трећи – да Румунке носе црнину само за децом.*

На основу изнете дескрипције може се закључити да су, током вишевековног живота у мултикултурном друштву, обичаји Срба у Темишвару били захваћени различитим променама, за које је карактеристично неколико фаза и процеса модификације. Још почетком XX века, многи обичаји су представљали сложене комплексе веровања и ритуала, у чијем прослављању се уочавало неколико различитих празника. Временом, постепено су нестајали, пре свега, магијско-религијски елементи (ритуали везани за здравље људи и стоке на Лазареву суботу, Туциндан или на Свету Варвару, као и за успешност брака при увођењу невесте у младожењину кућу, или обредне поворке за кишу и

сл.), затим поједини обредни реквизити (ритуални хлебови о Божићу, Ускрсу и слави, варица или кандило са пшеницом за Божић), извођачи ритуала (положајник, наконче, чауш), па и ритуали у целини (уношење бадњака). На тај начин, већ првом половином XX века дошло је до сажимања и поједностављивања многих прослава, да би између два светска рата већина комплексних обичаја, посебно у граду, у великој мери била сведена на своју централну фазу (Божић – прослава Бадњег дана и три дана Божића, Ускрс – Велики петак и први и други дан Ускрса, свадбени циклус – венчање или свадба у ужем смислу и сл.).

У периоду после Другог светског рата, друштвена клима (социјалистичко друштво, прокламована атеизација) била је још неповољнија за развој обичајне праксе Срба у Темишвару, што је довело до интензивирања редукције обичаја. У то време се обичајни живот све више затвара у породицу или, евентуално, у ужи круг припадника мањинске групе. Истовремено, и из истих разлога, наглашено изостају религијски елементи обичаја (одлазак у цркву) и јавне прославе, као што су обредне поворке: *Нисам научила да идем у цркву за Божић или Ускрс. Божић се славио, али не у цркви. То није религиозно, већ онако фолклорно; у граду се симболично слави* (Љ. С. 1969.). Ипак, неретко се јављају и другачија мишљења: *За Божић је било слободније славље, или: Срби су имали предност, јер није државна вера. Они су могли на Божић да траже слободан дан и да кажу да иду код лекара, па је црква увек била пуна и за време комунизма* (Д. А. 1938.). Такође, чују се и следећи коментари: *Шта је могло да се деси, да не добијеш премију, јер су те видели у цркви. Нису нам страшно радили; Да идем у цркву на Божић и славу, сви из руководства су знали. Видели су да сам другачије обучен, да имам свечано одело* (В. Б. 1947.).

Нестајању традиционалних обичаја у Темишвару доприносило је и то што се већина припадника српске заједнице редовно, сваког викенда, а посебно за велике празнике, враћала у своје село. Тако, они традиционалне

обичаје најчешће нису ни одржали у граду, већ и даље у селу и под патронатом старијих, који су их још увек добро познавали.

С друге стране, како је Темишвар мултикултурна средина, у обичајном животу Срба у граду врло рано је било видно и усвајање појединих елемената обичаја карактеристичних за друге етничке групе – Немце или Мађаре, али превасходно за већинске Румуне, те њихово уклапање у традиционални модел српских обичаја, неретко и на тај начин да касније генерације нису ни биле свесне да они представљају страни утицај, настао кроз дуги период акултурације (*сува пита* уместо погаче као божићне чеснице, или *изливање воде за душу*). Истина, у то време су најчешће преузимани само поједини, пре свега нерелигијски елементи, или они из области масовне културе (јелка за Божић), а не и обичаји у целини. Ипак, још између два светска рата, посебно у мешовитим градским породицама, којих је, истина, у Темишвару тада било релативно мало, прослављани су и румунски празници, на пример – румунски Божић, али само поред српских празника, а веома ретко уместо њих, бар не у породицама које су, иако мешовите, и даље сматране српским. С порастом мешовитих бракова после Другог светског рата, процес је интензивирао.

Друштвене прилике код Срба у Темишвару поново је изменила револуција из 1989. године. У новонасталој ситуацији, процеси познати у постсоцијалистичким друштвима, мада не само у њима, као што су обнављање традиције или освежавање религиозности, захватају и српску заједницу у Темишвару. Насупрот претходном, у периоду транзиције и оживљавања религије, као што је у дескрипцији већ назначено, Срби у Темишвару освежавају и обнављају бројне елементе традиционалног модела својих обичаја (коринђање, литија за Божић), па уводе и нове, оне који у њиховој средини раније нису практиковани (ритуално паљење бадњака, Материце). На велике црквене празнике почињу у цркву да долазе и особе које у другим приликама у њу не иду,

па чак и они који се изјашњавају као атеисти. О Ускрсу, Божићу или на Цвети и Светог Саву, на пример, служби у цркви присуствују и истакнути појединци српске заједнице (посланик у румунском парламенту, руководиоци српских организација и др.).

Међутим, у данашњој форми обичаја код Срба у Темишвару све чешће се јављају и елементи који нису карактеристични за традиционалну културу Темишвара и тог дела Баната, или су бар на том подручју давно изобичајени, али постоје, или су постојали, у традиционалном моделу у матици. Тако се у све више породица *које држе до себе* ритуално сече славски колач и о породичним славама. Обичај су донеле малобројне српске породице које су се доселиле у Темишвар током деведесетих година XX века. Истина, обичај је постојао и у Клисури, али су га, као што је већ наведено, досељеници у Темишвар из периода пре револуције обично напуштали по доласку у град. Исто тако, бадњак се последњих година свечано пали у портама свих српских цркава у граду, а немали број породица почиње ритуално да га уноси у кућу, иако то није традиција у граду и околини, *јер Срби из Темишвара не желе да заостају за онима из матице*.

С друге стране, у ревалоризацији српских обичаја, у последње време приметан је и сасвим супротан процес – ревизија или *чишћење* од страних утицаја. Тако, један матурант Српске гимназије у Темишвару наводи да су, када су 2006. године одлучивали на који ће начин организовати прославу Божића у школи, одлучили да избаце јелку, јер то није српски обичај, па је – уместо ње – у дворани на улазу у школу децу дочекао огроман, *прави српски бадњак* (Б. П. 1988).

Осим тога, неки данашњи обичаји својом формом чувају и различите фазе кроз које је њихова прослава пролазила. На симболичан начин то најбоље одсликавају три имена за особу која деци доноси поклоне уочи Божића.

Наиме, у периоду пре Другог светског рата, код Срба у Румунији је у употреби најпре било име Божић Бата, а нешто касније и ређе јавља се и – румунска варијанта – Деда Божић. После рата, не само да је промењено време када стижу поклони – Нова година, већ је под утицајем Руса њихов доносилац добио име Деда Мраз. Данас примат има Деда Божић, мада се Срби све чешће сећају и Божић Бате, док је Деда Мраз готово сасвим "протеран".

На крају се може констатовати да данас све више темишварских Срба обичаје одржава у цркви или у другим организацијама, а не у кући, што је процес који је започео још у периоду пре Другог светског рата, а посебно је био изражен у социјалистичком периоду.

МАТЕРЊИ ЈЕЗИК

У све бројнијој литератури о етницитету, независно од различитих теоријских приступа, матерњи језик се најчешће посматра као једна од значајнијих, ако не и као најзначајнија одлика етничког заједништва. Разматрање у овом одељку обухвата различите нивое и аспекте познавања и сфере употребе српског језика код Срба у Темишвару, као и најважније факторе који утичу на његов вишевековни опстанак и промене у мултинационалној средини.

Сматрајући српски језик изузетно важним за опстанак заједнице, Срби у Темишвару су матерњем језику одувек посвећивали велику пажњу. Али он је, и поред тога, у току дугог живота заједнице у мултијезичкој средини показивао и бројне промене – како у нивоу знања појединаца, тако и у сферама употребе. Промене су зависиле од историјског периода посматрања, односно од генерацијске припадности, од старосне структуре и нивоа образовања, од школовања на матерњем језику и разгранатости мањинских, културних институција, у којима су неговани језик и култура, од бројности заједнице и мешовитих бракова у њој. Ипак, на језичку ситуацију је, пре свега, утицала државна политика

законском регулативом о обавезном језику администрације и школства. У правном погледу српски језик је увек имао мањинску и подређену позицију, било у односу на немачки и мађарски, као језике администрације у одређеним историјским периодима, било у односу на румунски као званични језик данашње Румуније. Стога је српски језик још врло рано почео да "узмиче", чак и у оквиру српске заједнице, а појединце у њој обично је одликовао асиметрични билингвизам – у корист матерњег језика или језика окружења.

Како је Темишар одувек представљао мултинационалну средину, а Срби у граду – изразиту мањину, они су још у XIX веку били принуђени да поред матерњег језика познају и језике других заједница у граду, као и да се њима користе – макар само изван породичног круга и своје заједнице. То се посебно односило на поједина занимања, нпр. на трговце и занатлије, *јер некад је било пристojно да се муштерији обрађаш на њеном језику*. Обраћање саговорнику у друштву на његовом језику, што је правило за све четири нације (Немце, Мађаре, Румуне и Србе), А. Лебел сматра старом формом банатске учтивости.³⁶⁸ Поред тога, у појединим периодима сматрало се *nobles* говорити мађарски или немачки, а већ крајем XIX и почетком XX века у Темишвару се јављају и мешовити бракови у којима се више није говорио српски језик, па госпође у српској цркви питају супруге: *Јоцо, Јоцо, вас загт ер?* (Was sagt er? "Шта он то каже?").³⁶⁹

Знање немачког и мађарског језика, међутим, у већини случајева није прелазило ниво елементарне свакодневне комуникације, а изузетак су представљале само

³⁶⁸ Arpad Lebel, *Socijalno-istorijski aspekti etničkog pluralizma u Vojvodini*, Etnološki pregled 4, Beograd 1962, 29.

³⁶⁹ М. Црњански, *О Банату и Банаћанима*, 50.

ретке особе српског порекла које су се школовале на овим језицима или радиле у државној служби.

Таква ситуација имала је и повратан утицај на матерње језике, па неки наглашавају да су се *темишварски Срби распознавали по томе што су нагласком заносили на немачки, румунски или мађарски.*³⁷⁰

И поред тога, данас се сматра да су Срби у Румунији до Другог светског рата имали више могућности за употребу матерњег језика, јер су тада заједнице биле бројније и хомогеније, а постојале су и чисто српске сеоске средине. Таква ситуација у појединим српским селима задржала се све донедавно. Иако је у Темишвару било другачије, јер број Срба у граду никада није био велики, ипак су и ту српске заједнице у Фабрици, а посебно у сеоском кварту – Мехали, биле много чвршће, са мање мешовитих бракова. У српским породицама се говорило само матерњим језиком, док су мађарски, немачки или румунски припадали искључиво јавној комуникацији. Деца су ишла у српске парохijske школе, а у бројним друштвеним, културним и спортским организацијама било је незамисливо говорити неким другим – осим српским – језиком. Поред тога, старији казивачи наглашавају да се српски језик није губио чак ни у мешовитим браковима. *Овде у Мехали било је мешаних бракова, али се знало да ако се Румунка уда за Србина, треба да научи српски, и ако се Српкиња уда за Румуна – румунски. Такав је био ред. Или: Моја мајка је научила српски да би удовољила мужу.*

Дакле, старије генерације Срба у Темишвару одликовало је много боље познавање и чешћа употреба српског језика, али с друге стране – то је утицало и на слабији ниво знања румунског језика, па чак и на његово потпуно непознавање. *Моја мајка, Новосађанка, која се*

³⁷⁰ С. Бугарски, *Срби у Темишвару*, без стране.

удала у Темишвар, до краја живота (четрдесете године XX века) није научила српски. Или: Моја бака је из чисто српског села, а последње године живота (шездесете године XX века) провела је код нас у Темишвару, и никада није научила румунски.

Треба имати у виду и да је Темишар у саставу Румуније тек од краја Првог светског рата. *Моја мајка, чији је отац био трговац у Темишвару, студирала је медицину у Будимпешти две године, разуме се – на мађарском. Када је успостављена граница у Банату (после Првог светског рата), више није могла да се врати на студије. Могла је да настави да студира у Клужу, јер је тамо био медицински факултет, али није знала добро румунски.*

Слични, мада знатно ређи примери слабијег познавања румунског језика јављали су се и после Другог светског рата. *Када сам дошао на школовање у Темишвар, знао сам румунски као Румун – српски, мада ми је данас румунски јача страна и говорим га без акцената.*

Међутим, док старије генерације обележава асиметрична двојезичност у корист матерњег језика, данас је језичка ситуација код Срба у Темишвару потпуно измењена. Иако се српски језик у заједници, као што смо већ навели, сматра одлучујућим за њен опстанак, ниво знања и области у којима се он користи показује повлачење у односу на румунски, па чак и потпуни нестанак. За данашње генерације је, дакле, најкарактеристичнији асиметрични билингвизам у корист румунског језика.

Сви анкетирани одрасли чланови заједнице из хомогених породица и њихови супружници српског порекла наводе да добро знају матерњи језик. Већина их чита и пише српски, а само казивачи који нису ишли у српске школе истичу да теже читају и пишу, посебно на ћирилици. Ниво знања њихових потомака, међутим, значајно опада. Иако сви анкетирани средњошколци Српске гимназије знају да читају и пишу, у другој генерацији се јавља и 14,2% особа из

српских хомогених бракова које не говоре српски, већ га само разумеју, док је тај проценат у мешовитим породицама још већи: *Моја деца помало смуцају српски.*

Међутим, чак и казивачи који знају да читају и пишу на српском језику уочавају да временом, и под утицајем румунског као доминантног језика, квалитет знања матерњег језика опада. Тако само 42,8% одраслих анкетираних особа, иако у моноетничком браку, лакше чита, пише и разговара на српском језику. *Ми размишљамо на румунском, то не може да се избегне, одатле нам потешкоће и пропусти у изражавању на матерњем језику.*³⁷¹

Опадање нивоа знања матерњег језика најбоље се уочава код средњошколаца Српске гимназије. Тако само 60% анкетираних ученика из српских хомогених и 37,5% из мешовитих породица истиче да лакше комуницира на српском језику (*јер на њему размишљам, јер су ми сви у породици Срби и већина другова, јер од малена само на српском комуницирам*), док 20% ученика из хомогених и 50% из мешовитих породица ипак лакше комуницира на румунском (*јер је језик који се прича у државу у којој живим, јер су ми већина другова и пријатеља Румуни*). На српском језику размишља 80% ученика из хомогених и 37,5% из мешовитих бракова; личне белешке води 50% ученика из хомогених и 30% из мешовитих бракова (*Трудим се да пишем српски, мада чешиће пишем румунски*), док би књигу на матерњем језику радије прочитало 60% ученика из хомогеног и 38% из мешовитог брака.

Осим тога, чак и особе које добро знају српски језик, или су школоване на њему, у свакодневној комуникацији на матерњем језику често употребљавају бројне румунске речи, јер не могу у датом тренутку да се сете одговарајуће српске речи. *Понекад у себи тражим реч на српском, па је нађем на*

³⁷¹ Проф. Жива Жујић у интервјуу Борку Илину, *Језичке барикаде*, рубрика *Варошани*, Наша реч 653, 16. август 2002, 26.

румунском, и обрнуто, па долази до забуне. Зато се код Срба у Тимишвару често може чути: Јеси била у боксу (подруму) да донесеш дулћаца (слатко) од афине (боровнице). Мама је у баји (купатилу). Није редак случај ни да се поједине фразе буквално преводе са румунског: Дај ми један телефон вечерас, а казивач који одлично зна српски истиче: Кад журим, дешава ми се да мешам ћирилицу и латиницу.

Посебан проблем већини припадника српске заједнице представља и непознавање стручне терминологије на српском језику, па су у разговору ти изрази увек на румунском.

Наведени проблеми су у другој генерацији, посебно код потомака из мешовитог брака, још израженији. Њихов фонд речи је изразито ограничен на речи неопходне за елементарну, свакодневну комуникацију. Они слабо познају граматику, користе велики број румунских речи и израза, практично – говоре на два језика у исто време. Тако често реченицу започну на српском, па пређу на румунски, а враћају се на српски само ако констатују да их саговорник не разуме, докиначе неприметно и несвесно разговор заврше на румунском. Осим тога, особе које нису похађале српску школу истичу да тешко читају ћирилицу, ако је уопште и читају, а имају и проблем слабог познавања граматике.

С друге стране, изражавање на румунском је Србима свих генерација у Тимишвару данас много лакше, боље, спонтаније, а речник је богатији. На тај начин, у већини случајева матерњи језик је, заправо, постао други језик, јер се на њему говори несигурно и често с немалим проблемима. То се најлакше уочава у разговору са сународницима из матице. Чак и особе школоване на матерњем језику тада говоре спорије, са сталним страхом да не погреше и уз честа питања типа *да ли се то тако каже, или шта је правилно.*

Матерњи језик се и данас најчешће учи у раном узрасту у породици, док се румунски усваја у ширем окружењу. Тако је и већина мојих саговорника из хомогених

бракова матерњи језик научила у родитељској кући, а румунски – спонтано, с децом на улици. *Мој син од три године тешко се сналази на улици зато што му деца кажу нешто на румунском, а он одговара на српском. Тако да он сада прича неки есперанто од румунског и српског, али сви смо тако научили језик.*

Казивачи из мешовитих бракова, пак, усвојили су оба језика у родитељској кући. Интересантно је да, заправо, у већини мешовитих породица, у којима се очувању матерњег језика посвећује пажња (инсистира се да деца науче српски или да иду у српске школе), са децом на српском разговара само родитељ српског порекла, док родитељ несрпског порекла с децом говори румунски. *Ја са мојим сином разговарам само српски. Или: Не бих могао да замислим да са братом и оцем говорим румунски; с мамом (Румунка – М. П.) је дружичје, иако и она зна српски.*

Треба, ипак, нагласити да се и данас у мешовитим породицама јављају супружници несрпског порекла који су научили српски језик; неки чак и читају и пишу, али је њихов број знатно мањи него у старијим генерацијама. Тако 60% супружника несрпског порекла данас само разуме српски језик, али га не говори.

Срби у Темишвару данас матерњи језик најчешће употребљавају у кући, у српским мањинским организацијама (школа, црква, културно-уметничка друштва), и у комуникацији с родбином и особама српског порекла. Међутим, и у тим сферама румунски језик постепено све више преовлађује. Тако анкете и интервјуи показују да док се у већини хомогених породица говори српски, а тек понегде и румунски (10%), у око 40% мешовитих бракова у кући се говори само румунски. Слична ситуација је и у српским организацијама. Повлачење матерњег језика уочљиво је како код деце која иду у српску гимназију тако и у самој гимназији. Док с наставницима у школи сви комуницирају на српском језику, с друштвом у школи на српском разговара

66% ученика из моноетничког брака и 50% из мешовитог брака. Осим тога, бројна обавештења истакнута у школи такође су на румунском језику. *Некада се у Српској гимназији говорио само српски, а сад – само румунски. Нова лоша нарав је да деца међусобно говоре румунски у школи.*

Иако – према мојим саговорницима – српски језик у комуникацији с пријатељима и родбином има превласт, и у овој сфери румунски језик заузима све више простора: *Боли ме када чујем српски брачни пар да говори румунски.* Исто тако млађе генерације у српским фолклорним групама певају на српском, често га и говоре релативно добро, али међусобно разговарају на румунском, док у неким оркестрима који свирају српску музику већина музичара и не зна српски језик.

Размотримо на крају и факторе који утичу на очување матерњег језика у српској заједници у Темишвару. Међу најважнијима су законска регулатива, као и школа на матерњем језику. Њихову улогу високо процењују и припадници заједнице, што је посебно уочљиво у објашњењима за упис у Српску гимназију: *јер ми је српски језик матерњи; да би сачувало српски језик и обичаје; да би усавршила српски језик; пошто сам Србин по националности, имао сам прилику да учим, читам и да говорим на српском; волим српски језик.*

Само једна анкетирана ученица из мешовитог брака није у почетку желела да упише Српску гимназију, док остали јесу, и то из следећих разлога: *да боље научим језик; да не заборавим језик; зато што волим свој матерњи језик.*

Међутим, и поред високог вредновања улоге школа у очувању матерњег језика, данас често и родитељи из хомогених бракова не дају своју децу у српске школе, јер сматрају да у њима квалитет наставе није на довољно високом нивоу, а с друге стране – плаше се да ће деца слабије знати румунски језик, па имати велике проблеме и нижи успех у даљем школовању на румунском језику. Осим

тога, у појединим периодима било је из политичких разлога прагматично да деца не похађају српске школе. *Сва моја деца су ишла у румунске школе, нема шта, да знају где живе. Деца су ишла у румунску школу, јер шта ће овде да раде. Да би се запослила, морају добро да знају румунски, а не српски. Жао би ми било да дам дете у српску школу. Тада (пред Други светски рат) се сматрало да је перспектива у румунском језику. После Барагана, пријатељи су саветовали моје родитеље да је паметније да ме дају у румунску школу.*

Ипак, одсуство српске деце из српских школа забележено је још прилично рано. Тако, 1905. године из црквене општине у граду (у то време са Мајуром и Жозефштатом), од 78 деце школског узраста, *туђе школе основне, средње, трговачке полази 58 српске деце, а у Фабрици – од 109 ученика, туђе основне школе полази 75 српске деце.*³⁷² Број деце у српским школама ни данас не задовољава Србе у Темишвару. Године 1980, од 1. до 7. разреда била су 223 ученика у два одељења, док је, истовремено, румунске школе похађало 320 ученика.³⁷³

Сигурно је да данас особе које су похађале српске школе знају знатно боље матерњи језик, чак и у старијим годинама. Међутим, као што је већ наведено, повлачење српског језика се и ту уочава. Осим тога, неки казивачи истичу да се последњих година – због недовољног броја српске деце – у Српску гимназију уписују и Румуни, али да тиме они нису асимиловани, *већ напротив.*

Поред школе, и медији на српском језику (штампа, радио и ТВ) значајно утичу на очување матерњег језика Срба у Темишвару.

Моји саговорници најчешће читају *Нашу реч*, док су некада радо читали и штампу из матице (*Политика*,

³⁷² М. Косовац, н.д., 745–756.

³⁷³ Д. Сабљић, *Српска мешовита гимназија*, 224–225.

Илустрована политика и др.), али је данас тешко доћи до ње, јер је у слободној продаји нема. Нешто већи проценат, посебно мање образованих казивача, као и оних који слабије знају српски језик, радо прати и програм на српском језику Телевизије Темишвар. Осим тога, прати се и програм радио и ТВ станица из Србије. Радио већином слушају старије особе, док ТВ *Пинк* обично гледају млађи. Старије особе, као и оне са вишим образовањем, не воле музику коју та станица емитује, а поред *Пинка* је доступан још једино Други програм РТС-а, али су њихове емисије свим генерацијама најмање занимљиве.

Седамдесетих и осамдесетих година XX века, Срби у Темишвару су много чешће пратили радио и ТВ програм из Србије, јер је румунска телевизија тада емитовала само два сата програма, и то само вести. Стога је и велики број Румуна гледао београдску и новосадску телевизију, и многи су тада помало научили и српски језик. Тако моји саговорници радо причају о томе како се заменик градоначелника Темишвара попео на бину на Бајагином концерту, на тргу Опера, 2002. године, а поводом *Дана Темишвара*, и отпевао песму *Плави сафир* без проблема – на српском језику.³⁷⁴ Осим тога, и деведесетих година XX века, када је код нас *цвetao шверц* с Румунијом, многи румунски трговци помало су учили српски, чак и похађали курсеве српског језика, да би могли да разговарају с нашим трговцима на црно. Ипак, испитаници сматрају да Румуни у Темишвару ретко знају српски језик и уче га само ако им је неопходан.

На очување матерњег језика групâ у дијаспори велики утицај – на различите начине – има и матица: преко медија, о чему је било речи, штампањем уџбеника за школе на матерњем језику, стипендирањем дече за школовање у њој, или на многе друге начине. Срби у Темишвару су

³⁷⁴ Горан Мракић, *Бајага поново у Темишвару*, Наша реч, 652, 9. август 2002, 28–29.

прилично незадовољни деловањем матице последњих година. Недостају им уџбеници, стипендије. Осим тога, и политичка ситуација у матици има одређени утицај, па неки казивачи сматрају да матерњи језик у српским школама уочљивије нестаје од деведесетих година прошлог века, *јер због политичке ситуације опада углед Србије у свету*. Иако несумњиво обележје које спаја Србе у Темишвару с матицом, матерњи језик у појединим случајевима може имати и раздвајајућу функцију. Тако многи казивачи истичу да их због специфичности њиховог говора често у матици зову Румунима, што им, наравно, изузетно *тешко пада: Овде сам Србин, тамо ме зову Румуном, па шта сам ја*.

Поред фактора који доприносе очувању матерњег језика у мањинској заједници јављају се и фактори који утичу на његово губљење. Моји саговорници убедљиво најважнијим разлогом повлачења српског језика сматрају мешовите бракове (71%): *зато што су сви измешани; зато што нема српских бракова; ако је жена, на пример, Мађарица, ту се српски више не говори*. Поред тога наводе: *недовољна свест о националној припадности (30%), мало деце у српским школама (28%), и на крају – незаинтересованост матице за дијаспору; слаб углед Срба у свету; зато што деца иду у румунске школе, јер су квалитетније, а само једна особа сматра да се српски језик не губи*.

Иако матерњи језик показује немали степен промена у квалитету, аспектима (читање, писање, говор) и нивоу знања, као и повлачење – чак и у традиционалним сферама употребе, он је у српској заједници у Темишвару задржао све функције симбола етничког/националног идентитета. Чак и редуковано знање матерњег језика, сведено на познавање само неколико речи или израза – најчешће поздрава, задржава ту функцију, јер се код млађих генерација ти изрази обично користе као паролe са значењем *и ја сам са вама, и ја припадам овој групи*. Како само припадници српске мањине разумеју и схватају сва значења и препознају све емоције

истакнуте на тај начин, они постају етнички симболи и опстају као такви. Осим тога, значајне су бројне промене које су настале под утицајем румунског језика, јер на симболичан начин обележавају, посебно у каснијим генерацијама, припадност и румунској средини, а представљају и специфичност Срба у Румунији, њихову особену културу и традицију.

На крају можемо закључити да су Срби у Темишвару очували свој матерњи језик, али као други језик, који је под јаким ударом румунског – званичног и доминантног језика. Ниво знања је код особа школованих на матерњем језику и оних у старијим генерацијама – много виши, док се српски језик у мешовитим браковима све више губи. Анализа је показала и то да румунски језик постепено добија превласт, чак и у традиционалним сферама употребе матерњег језика: у српским породицама, у мањинским организацијама и у комуникацији међу пријатељима српског порекла. Поред низа фактора, на очување матерњег језика данас одлучујуће утиче школство на матерњем језику, а на његово губљење утичу мешовити бракови.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА, СТРАТЕГИЈЕ И РЕАЛИЗАЦИЈА ГРУПНИХ ИДЕНТИТЕТА У ИСТОРИЈСКОМ ДИСКУРСУ

НАЦИОНАЛНИ И ДВОЈНИ ИДЕНТИТЕТ

Велике друштвене турбуленције кроз које је српска заједница у Темишвару прошла у свом историјском развоју одразиле су се на концептуализацију и реализацију етничког/националног идентитета, како на индивидуалном тако и на колективном нивоу, али и на различите стратегије које су појединци и заједница предузимали у његовом формирању, реализацији и очувању.

Разматране друштвено-историјске прилике у претходним поглављима несумњиво показују да Срби још у турском Темишвару показују неке особености организоване заједнице, иако у то време њихова свест о националној/етничкој припадности није била у потпуности успостављена и заокружена у данашњем смислу те речи.

У средњовековном угарском Банату, Срби су свест о себи као посебном ентитету изграђивали на основу православне верске припадности и у супротности према католичкој вери. На исти начин је Србе видело и тадашње шире друштвено окружење, па је у току дужег периода вршило периодичне, али снажне притиске на њих да пређу у католичку веру. У дуготрајном супротстављању и борби против покатоличавања, Срби су, међутим, само учвршћивали верски основ свог заједништва, бар на колективном нивоу и на јавној сцени. Доступни историјски извори не омогућавају разматрање групне припадности на

индивидуалном плану у том периоду, због чега се најчешће закључује да индивидуална припадност не само да је била под снажним упливом колективног, већ да често није ни била јасно обликована. Данас је, ипак, о томе веома тешко, ако не и немогуће просуђивати на адекватан начин.

На сличан начин је и у турском Темишвару колективни идентитет Срба у Банату био установљен на верској основи. Једино је дошло до промене носилаца моћи у друштвено-политичком смислу, што је – поред промене колективног **они** – утицало и на обликовање колективитета **ми**. Наиме, владајућа друштвена снага постало је становништво муслиманске припадности, док се на другој страни успостављало хришћанско заједништво (поглед **њих** на **нас**). О томе јасно сведочи просторна сегрегација у урбанистичком развоју града – одвојене муслиманске и хришћанске стамбене четврти и чаршије, али и сегрегација у друштвено-политичком смислу, јер је хришћанима, на пример, било онемогућено заузимање највиших војних положаја.³⁷⁵ Међутим, како су Мађари напустили град, па је у њему било мало католика, опозицију муслиманској власти заправо је представљало православно становништво (диференцијација у оквиру **ми**). Истовремено, формирање групне идентитетске релације ми – они на основу верске припадности доприносило је удруживању, стимулисању и оснаживању заједништва различитих етничких група – Срба, Румуна, Цинцара, и других.

Колективна припадност била је и у аустријском Темишвару XVIII века, као и у претходним периодима, под снажним верским утицајем. Стицајем различитих, пре свега политичких околности, Српска црква је и у Хабзбуршкој монархији била водећа организација српског народа, али не само у верском, него и у културном и политичком погледу, што је довело до тога да су Срби *своју народну*

³⁷⁵ V. Popović, н. д., 22, 24.

индивидуалност и свест о себи одржавали кроз веру и црквену организацију.³⁷⁶ Истовремено, привилегије које је Арсеније Чарнојевић изборио од аустријског цара односиле су се у највећој мери на организацију православне цркве и њену хијерархију, која је, поред Срба, обухватала и Румуне, Јермене, Грке, дакле – све православце. Осим тога, у званичној употреби најчешће је био термин *илирска нација*, који је такође обухватао све православце (релација **они** према **нама**). Дакле, у складу са историјским околностима и политичком ситуацијом, Срби у Темишвару, бар од стране већинског друштва или државе, посматрани су као део ширег православног ентитета. Истина, повремено су се јављали и називи Рац, Влах и слично, што је – и поред њихове, већином пејоративне конотације – ипак упућивало на извесно разликовање два народа и у етничком смислу. Таква друштвена организованост нагнала је чак и неке историчаре, као нпр. Емануела Турчинског, да говоре о заједничком идентитету и постојању јединствене српско-румунске *конфесионалне или илирске нације*.³⁷⁷

Миодраг Милин, међутим, оправдано наглашава да је, и поред тога што је религија пружала простор за солидарност, а српска црквена хијерархија имала значајне заслуге за одбрану румунског православља у време његове озбиљне угрожености унијатском пропагандом, *национална срж ових народа сасвим различита*. Јер, док је *српски национализам црпео надахнуће у византијском моделу царства и мотиву косовске жртве, румунски се заснивао на веровању у домородство и свест о припадности латинској нацији*.³⁷⁸

³⁷⁶ Ј. Ђорђевић, *Доситеј као социолог*, Летопис Матице српске 354, Матица српска, Нови Сад 1940, 317–318.

³⁷⁷ Миодраг Милин, *Вековима заједно*, 7–8.

³⁷⁸ Исто, 7–8.

Али ако припадност истој вери и заједничка црквена организација нису довеле до стапања Срба и Румуна, оне су допринеле асимилацији других православца. Иако често подложни присилној, али и тихој асимилацији, о чему је већ било речи, Срби у Румунији се у осамнаестом веку, када је њихова заједница јачала, јављају и као ентитет способан да у свој корпус асимилује и друге заједнице. Тако већина архивских извара сведочи о томе да су Грци и Цинцари већ у знатној мери били посрбљени у време када Банат остаје без Војне границе и улази под надлежност угарских жупанија.

Крајем XVIII века, међутим, борећи се за ослобођење народа од идејне потчињености цркви и црквенословенском језику, Доситеј Обрадовић (1742–811.), најзначајнија српска личност с ових простора, уводи у српску средину ново схватање нације и етничког/националног идентитета.³⁷⁹ Сматрајући да вера пружа сувише узак основ за национално осећање, он се у програмском писму Харалампију Мамули залаже за много шири принцип од јединства цркве и вере, за схватање нације засновано на принципу језика и порекла: *будући да закон и вера може се произменити, а род и језик никада, дајући тако неразумној маси народа сваком разумљив осећај солидарности. За њега је победа живог народног језика над мртвим црквенословенским представљала главни и основни предуслов демократизације културе и формирања нације.*³⁸⁰ На сличан начин је Србе и Румуне видео и један од најеминентнијих представника српске заједнице у то време – Сава Текелија (1761–1842.) – као две различите *етно-језичко-духовне суштине.*³⁸¹

Ипак, национална свест је још дуго остала под значајним упливом вере, а српско национално опредељење у

³⁷⁹ Ђ. Јовановић, *Хуманизам и родољубље Доситејево*, Просвета, Београд 1949, 15.

³⁸⁰ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић*, 171.

³⁸¹ Миодраг Милин, *О темишварском сабору* (1790), 9.

свом историјском развоју дуго је задржало стари конфесионални карактер,³⁸² па се чак и данас вера сматра једним од значајнијих обележја етничког/националног идентитета Срба, па и Срба у Темишвару.

Свесни да представљају посебан народ, и у етничком и у политичком смислу, Срби у Угарској на Сабору у Темишвару 1790. године излажу свој први национални програм, захтевајући и посебну територијалну (административну) аутономију.³⁸³ Иако нису реализовани, захтеви су заправо представљали утемељење обликовања новог групног ентитета на националној основи и с посебним територијално-аутономно-политичким захтевима. Већ следеће године и Румуни излажу свој национални програм.

Установљење првих националних програма, донетих такођећи истовремено, тако јасно указује и на разграничења у колективном **ми** између Срба и Румуна, не само у идентитетском смислу (ако је такво заједништво икада и постојало), већ пре свега у политичком смислу. Истовремено, други пол идентитетске релације **ми** – **они** све чешће постају Мађари. Наиме, док је Беч био наклоњен стварању космополитског човека, Мађари су све чешће прибегавали агресивној асимилацији. Уједно, то нас уводи и у период када се концептуализација националног идентитета може пратити и на индивидуалном плану. У српској средини тада израстају бројни национални борци за српска права (Светозар Милетић и др.).

Развој мађарског националног покрета са Л. Кошутом на челу, који је био заснован на историјски признатој државности и политичким правима мађарског народа, утицао је на јачање националне свести и код Срба. Осећајући се истовремено све више угроженим у државном

³⁸² М. Костић, *Доситеј Обрадовић*, 172.

³⁸³ Исто, 233.

смислу, Беч се окреће мањим народима, донекле подстичући њихова национална обележја. Школство на матерњем језику, изградња и организованост матичних цркава, на пример, што је Беч и законима регулисао, нису доприносили само подизању цивилизацијског нивоа поданика, већ и њиховом националном уобличавању и разграничавању. Следећи своје посебне политичке интересе, Срби и Румуни су се за време мађарске револуције нашли на две различите стране. Док су се Срби борили против мађарске револуције, заједно са Бечом, Румуни су подржали Мађаре.

У таквим друштвено-политичким констелацијама, Румуни постојање посебне црквене организације све више доживљавају као гаранцију очувања сопственог националног идентитета. Зато су њихови захтеви за одвајање од Српске православне цркве и за формирање самосталне Румунске цркве све учесталији, па их није задовољавало ни то што је Карловачка митрополија у румунским парохијама за свештенике постављала Румуне, или бар особе које добро говоре румунски језик. Срби, пак, све више теже политичкој моћи и посебној територији, сматрајући да ће то представљати једину брану нарастајућем угарском национализму. Стога, супротстављајући му се, српски народни покрет 1848. године проглашава Војводство Србије и Тамишког Баната, са седиштем у Темишвару. Међутим, административна аутономија је била кратког века, а Срби су се поново нашли под још снажнијим ударом мађаризације.

У новонасталој политичкој ситуацији, грчевито се борећи за очување своје посебности, српска заједница у Темишвару поново се окреће цркви која је, како каже Црњански, била *центар свега*, али и другим организацијама, обичајима и културним особеностима. Заправо, средином XIX века, поред тога што су биле средишта друштвеног живота и очувања културног наслеђа, српске организације у мађарском Темишвару прерастају у центре за борбу против мађаризације и, уједно, за развој националне свести. Исту улогу српске организације задржавају и током XX века.

Атеизација друштва и потискивање националних мањина након Другог светског рата нагнали су српску заједницу да поново у својој историји мења националну стратегију и да – поред језика, односно школа и мањинских организација којих је било све мање – најпре на индивидуалном, а затим и на колективном плану покуша да пронађе нове друштвене просторе и облике свог колективног јавног деловања. У највећој мери то је била писана реч, литература, поезија и проза. Тако су у време социјализма Срби имали свој огранак Друштва књижевника Румуније, у којем су били врло активни и из којег су изашли данас бројни аутори и мањински активисти српске заједнице у Темишвару.

У анализи концептуализације савременог схватања етничког идентитета Срба у Темишвару полазимо од самоидентификације појединца. Декларативно, у пописима становништва, Срби у Темишвару се, по сопственом казивању, изјашњавају или као Срби или као Румуни. У њиховом осећању припадности, међутим, јавља се много више нијанси. Када су о томе говорили, моји саговорници су најчешће истицали да су Срби, односно – да су по националности Срби, а да су држављани Румуније. У изјашњавању су уочене и неке правилности, односно – свест о националној припадности често је условљена генерацијском припадношћу и хомогеношћу брака. Најстарије генерације Срба у Темишвару често су истицале да су Срби, па нису биле ретке ни овакве синтагме: *Велики Србин, сто посто Србин, чист Србин, Србин до сржи*. Истина, они прихватају да су држављани Румуније, али само држављани, одлучно одбацујући да то утиче на њихово национално опредељење. Стога се припадници те генерације љуте и са жестином супротстављају када их неко, посебно из матице, дефинише као *Србе из Румуније* или, још горе, као *румунске Србе*. По властитом схватању, они су само *лојални грађани Румуније*.

Код особа средње генерације, посебно код оних из мешовитих бракова, чешће се среће осећај припадности и Србима и Румунима. На тај начин казивачи признају да су на формирање њихове културе, па и националне припадности, утицале обе нације. *Ја сам пола-пола.* Други, пак, иако прихватају румунски културни утицај, одлучно одбацују његов утицај и на изградњу националне свести. *То не може – припадаш или једном или другом народу. Ми смо Срби, а не као други – полак жуматаће. Ми смо поносни што смо Срби.*

На основу наведених примера може се закључити да, када говоре о својој националној припадности, казивачи у свести имају есенцијалистичко поимање идентитета, у којем је порекло најбитнија категорија.³⁸⁴

Међутим, не само да се етнички/национални идентитет конструише око карактеристика које заједница и/или појединац процењују као значајне за успостављање заједништва и различитости, већ се тим истим (или сличним) обележјима испољава идентитет и појединца и групе. Дакле, за испољавање, као и за обликовање етничког/националног идентитета одлучујући су етнички / национални симболи. У претходним временима су то били вера и језик. Данас, иако већина мојих саговорника сматра да су за очување националног идентитета заједнице значајне многе компоненте: матерњи језик, вера, традиција, обичаји, фолклор, историјски догађаји, личности или митови, и друго, они српском језику ипак приписују одлучујућу улогу, сматрајући да његовим губитком обично долази до утапања појединца у данас већинску румунску заједницу. Матерњи језик фигурира као један од најважнијих симбола идентитета

³⁸⁴ Упореди са резултатима истраживања М. Прелић, које је обављено 1995–1997 у Будимпешти и околини. Младена Прелић, *(Н)и овде (н)и тамо, Етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*, Етнографски институт, Посебна издања књ. 64, Београд 2008.

мањинске заједнице и у исказима самих казивача. *Језик је јако битан; ми смо Срби, морамо да знамо српски језик, јер у супротном ћемо се изгубити. Језик је одлучујући. Главна обележја српства су језик и вера. Без вере можеш бити Србин, ту сам толерантна, али без језика не. За српску припадност најважније је осећање и језик.*

Неколико казивача чак категорички истиче да је особа која не зна српски језик – асимилована, и да више не може бити припадник српске заједнице. *Није Србин који изгуби језик. Не може бити Србин, а да не говори језик. То је трагично. То је, рекла бих, полу-Србин.*

Процењујући да је верска припадност недовољна као обележје идентитета – заједничка је са Румунима, као и да је језик већ у повлачењу, јер у заједници има много мешовитих бракова, али и да се његово очување у великој мери не може одигравати спонтано, већ зависи од врло свесног, па и напорног рада и појединца и заједнице, Срби у Темишвару све чешће прибегавају новим формама које им омогућавају да ипак на лагоднији начин конструишу свој национални идентитет. Данас су то, најчешће, мањинске организације и манифестације, посебно фолклор. Осећај заједништва и учешће у његовој изградњи, ојачавању и реализовању тако су омогућени и особама које слабо познају матерњи језик, или га чак уопште не знају, као и онима који су атеисти или на прагу преласка у румунску цркву, а под девизом: *све је то исто – сви смо православни.*

Дакле, очигледно је да су Срби у Румунији, па тако и они у Темишвару, током вишевековног живота с другим народима, прилагођавајући се новим друштвено-историјским и политичким околностима, мењали своје етничке стратегије.

Међутим, који ће од симбола етничког идентитета појединац или заједница у датом тренутку пожелети да истакне не зависи само од датог тренутка, односно друштвене ситуације, већ и од особина самог појединца. То нас уводи у проучавање идентитета с индивидуалног аспекта,

а ту су одлучујуће емоције и сентименти. Док припадници српске православне цркве и верници јавно испољавају свој национални идентитет у слободном и врло видљивом учествовању у верској служби и другој верској пракси, у литији око централног градског блока, у атмосфери божићног и ускршњег славља, друга група Срба у Темишвару, посебно оних који су због дугог периода атеизације румунског друштва изгубили везаност за цркву и њене ритуале, ако не и личну религиозност, бирају нерелигиозне начине манифестовања своје припадности. Они своју етничност испољавају (изражавају) приликом друштвених окупљања и прослава световног карактера, као што су годишњице завршетка школовања (гимназије), јубилеји различитих мањинских организација или фолклорних ансамбала. Исто тако, поједини интелектуалци свој идентитет испољавају на културном плану, на пример, на пољу литературе, и то не само тако што пишу на српском језику, већ и тако што често бирају теме из српске прошлости, српског сеоског живота и сл. Идентитет се такође испољава и у супротстављању различитим притисцима на заједницу, у борби против мешовитих бракова који су све бројнији, или у очувању школства на матерњем језику. Један од начина је и супротстављање глобализацији, затим оснивање организација, политичких странака. Све су то различите сфере испољавања етничког/националног идентитета, али и стратегије за његово успостављање и очување.

Будући да су Срби у Румунији у стању *освежавања културе*, обнављања старих ритуала, али и измишљања њихових нових форми, историја и традиција постају веома значајне у очима и појединца и заједнице, јер представљају корпусе у којима се лако проналазе стари, већ заборављени елементи и одлике, који извучени из прошлости, дотерани и поново осмишљени, са додатим новим значењима, тако добијају нову снагу окупљања и зближавања, односно обележавања заједништва и различитости.

Осим тога, у савременим друштвеним околностима, прославе традиционалних и/или верских празника, учење језика и други типови очувања културног наслеђа све више се преносе у оквиру цркве и других мањинских организација. Истовремено, те институције се јављају и као водећи фактори у увођењу нових обичаја и обнављању старих, а посебно у њиховом пропагирању и осмишљавању нових значења. Тако, док је црква извор осмишљавања религиозне традиције, мањинске организације осмишљавају друштвени живот – *community life* – Срба у Темишвару. У тим процесима и запослени у мањинским организацијама, као и њихови најактивнији припадници, имају одлучујућу улогу. На тај начин се стварају *лидери* етничитета. Дакле, поред организација, јављају се и појединци чија функција постаје да васпитавају и усмеравају друге припаднике заједнице на *прави пут* очувања традиције и етничитета, и – посебно – његовог манифестовања у ширем друштву. Иако улога породице ни данас никако није занемарљива, као носиоци етничитета све више се јављају организације, школа, црква, медији и различита културна друштва.

Наведени примери указују не само на промену етничких стратегија српске заједнице у новим временима, већ и на то да се осећај припадности заједници, као – и пре свега – испољавање етничког/националног идентитета Срба у Темишвару, све више преноси из сфере свакодневног живота у сферу слободног времена, односно – у сферу празничног и институционалног.

Као што је свест о националном идентитету прешла одређени пут преформулација мењајући значај и значење за појединца, мањинску заједницу и друштво у целини, на исти начин је и концептуализација двојног идентитета прошла кроз низ трансформација. Подсетимо да двојни идентитет представља субјективни осећај неке особе да њена групна припадност прелази границе припадности само једној, властитој нацији или култури, односно – да се јавља и осећај

припадности широј заједници, при чему осећање повезаности с матичном заједницом и даље опстаје.

У ранијим периодима, на такав се шири осећај пропадности гледало крајње неповољно. Он је, у ствари, одбациван. Свако ко је показивао знаке усвајања карактеристика друге групе сматран је отпадником. Међутим, у култури Срба у Темишвару увек су се јављали мешовити симболи. После низа година живота у мултиетничком окружењу, Срби су примили и низ обичаја Немаца, Мађара, а посебно – данас већинских Румуна. Тако су Срби у Темишвару већином билингвални, и то асиметрично билингвални у корист румунског језика. Мада припадају српској православној цркви, они поштују и румунске празнике. Друже се са припадницима различитих етничких група, али највише са Румунима. Као што је наглашено, у заједници су бројни мешовити бракови, такође са припадницима различитих група, али највише са Румунима. Све су то и симболи двојног идентитета.

Међутим, не само да је живот Срба у Темишвару засићен мешовитим симболима, већ се многи Срби осећају припадницима и једне и друге заједнице.

РЕГИОНАЛНИ И ЛОКАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Овај одељак књиге посвећен је, с једне стране, разматрању регионалног припадништва, односно, сложеним питањима конструкције банатског културног идентитета, а са друге стране – локалним културним идентитетима у оквиру заједнице, као и анализи њиховог односа према етничком/националном идентитету у српској заједници у Темишвару – из визуре њених припадника.

Непосредна казивања информатора на терену, а посебно анализе текстова у недељнику *Наша реч*, објављених током 2002. и 2003. године, већ на први поглед показују да је регионални идентитет у српској заједници у

Темишвару у прошлости био израженији него данас, па је свест о банатском припадништву и данас чешћа код старијих генерација. Ипак, може се констатовати да се она последњих година шири и на млађе генерације. Разлог лежи у томе што и данас у српској заједници у Темишвару, као што је анализа у претходном делу овог поглавља јасно показала, још увек преовлађује релативно конзервативно схватање националног идентитета у којем најзначајније место припада пореклу и традицији.

Иако само мањи број најстаријих казивача има потпуно изграђену и заокружену свест о регионалној банатској припадности (*ја сам Србин из Румуније, али не рођен било где, него у Банату*), упадљива већина испитаника сматра да Банат, а посебно Темишвар, карактеришу посебне културне особености. Једна од најважнијих одлика јесу добри међунационални односи. *Међунационални односи су добри – нема проблема. Сви су ми пријатељи Румуни, Бугари. Нема међунационалних проблема.*

Толеранција међу различитим етничким заједницама, по схватању информатора, посебно је била изражена пре Другог светског рата. *Између два рата Темишвар је био конгломерат. Није било питање ко је шта. У овој згради (зграда Српске епархије, у којој су данас, поред станова, и седишта српских организација) су пре рата живеле све мањине: Јевреји, Немци, Мађари, Срби – заједно, као добре комисије (З. Ф. 1939.). До Другог светског рата међунационални односи у Темишвару су били врло добри. Све је било лепо, људи су живели сложено. Једни до других имали су радње Србин, Немац и Јеврејин. Међусобно су се поштовали. На католички празник нису радили католици, а на шабат – чивути (М. А. 1930.).*

Међусобна сарадња и толеранција најчешће су испољаване у контактима између појединаца и њихових породица. *Ми из мог села ишли смо у суседно немачко село на игранку, а и Немци су волели српско весеље. Познанства и*

дружења у Темишвару не зависе од националне припадности. Ја сам ишао у румунску гимназију и никада се нисам осетио странцем (Ж. П. 1950.). Ишла сам у немачко забавиште. Ту су ишле и друге националности и Мађари (М. В. 1934.). Никој није сметало што се иде у немачку гимназију. Када смо били млади, није било само у српску цркву мораи да идеш. Ишли смо и у румунску цркву и у катедралу (Ј. П. 1952.).

Исто тако, овакви односи били су видљиви и на институционалном нивоу. Вишевековна сарадња српских мањинских организација различитог типа са сличним организацијама других етничких/националних заједница у Темишвару, како на неформалном тако и на формалном нивоу, већ је анализирана у одговарајућим поглављима ове књиге (учешће у програмима различитих свечаности, позајмица чланова културно-уметничких друштава, програми или позивнице на језику других заједница и сл.).

Моји саговорници сматрају да су се толеранција и мултикултурализам у Темишвару очували све до данас. *Нема шта да се инсистира на мултикултурализму у Темишвару, јер Темишвар јесте мултикултуралан. То је истина, то је природно. Свака заједница има свој живот и своје празнике (З. Ф. 1939.).*

Атмосфера добрих међунационалних односа и суживота доводила је још у прошлости, а посебно у време јединственог Баната, до прожимања и прихватања културних елемената, па и целокупних празника, међу различитим етничким/националним заједницама. Примери су заиста бројни и евидентни у језику, исхрани, обичајној пракси, музици или фолклору. Информатори сликовито наводе: *Расли смо заједно, измешано, па се и асимиловали. У нашој игри има румунских елемената, у румунској – немачких и српских (А. П. 1970.). Прихватила сам Дан мртвих – 1. новембар, па тада и ја идем на гробље и носим цвеће. То је*

католички празник, али су сви прихватили и сви иду (М. А. 1930.).

Друга важна карактеристика, која по мишљењу мојих саговорника одликује становништво Баната и разликује га од других области, јесу одређене особине менталитета. Оне се често јављају и као стереотипи, а испољавају се, на пример, у темпераменту (*Банаћани су добри по души, нису оштри, често инертни*), у односу према раду (*у Банату народ је био радан, вредан и одговоран и у селу и у граду; на то је утицало присуство Шваба*), као и према стицању материјалних добара, или уопште према материјалном богатству (*свет у Банату је научио да буде прагматичан, али несебичан*).

Наведене и многе друге особине личности, посебно оне које долазе до изражаја у односу према раду и личној одговорности према друштвеним дешавањима, као и у међуљудским односима, у свести мојих казивача представљају део средњоевропског наслеђа и виши ниво цивилизацијских вредности. Тако, понос због мултикултурне толеранције и наслеђа централноевропских културних вредности рађа код становника Темишвара, па и код Срба у граду, уверење о економској и културној супериорности Баната, и посебно – Темишвара. *Банат је за друге крајеве Румуније мала Америка, а Темишвар – мали Беч* (З. Ф. 1939.).

На крају можемо закључити да – иако у српској заједници у Темишвару у већини случајева не постоји у потпуности изграђена и заокружена свест о банатској регионалној припадности – уврежени ставови о посебним културним вредностима Баната и Темишвара, као о симболима европског мултикултурног простора, представљају матрицу на којој и код Срба у Темишвару релативно лако и под повољним политичким околностима може доћи до јасне реафирмације осећања регионалне припадности. С друге стране, на истој матрици изграђује се и свест – мада још увек само код мањег броја млађих

припадника и релативно прикривено – о припадништву европским вредностима. У том смислу, и једна ученица Српске гимназије у Темишвару децидирано у анонимној анкети наводи да се осећа као Српкиња, Румунка и Европљанка.

Осим тога, банатски регионални идентитет и осећање припадности Европи, поред српске и/или румунске националне припадности, полако утиру пут ка уверењу о могућности изградње слободног испољавања вишеструког идентитета, што је такође једна од базичних вредности мултикултурне или, тачније, интеркултурне грађанске Европе.

С друге стране, у српској заједници у Темишвару уочавају се и немале разлике у обичајној пракси код њених припадника пореклом из различитих крајева Румуније (Горњи Банат, Клисурса, околина Арада, Црна Гора и др.), о чему је говорено у претходним поглављима. Казивачи ипак наглашавају да разлике постоје пре свега у менталитету – темпераменту и карактеру, на пример, између Горњебанаћана, који себе називају Лале, или још чешће – једноставно Банаћани, и Доњебанаћана или Клисурсаца. Тако се сматра да су Клисурци темпераментнији, оштрији, набуцитији, док су Банаћани добродушни, благи, успорени, па и инертни. Неки казивачи чак закључују да Клисурци својим темпераментом, па и агресивношћу, одударају од банатске толеранције. Осим тога, локалне разлике, посебно у различитим приступима организовању заједнице, институционалним активностима, а пре свега – у реализацији етничитета, јављају се и између сеоских и градских средина.

Локалне разлике доводе и до несугласица у самој заједници. *Српска заједница у Румунији јесте мала, али су нам – по типично балканској рецептури – поделе присутне на скоро свим нивоима. То је и својеврсна табу тема о којој*

*се јавно не говори, али је сви осећамо и, нажалост, сносимо последице.*³⁸⁵

Тако, у српској заједници у Темишвару постоји, мада често прикривено, подела на оне који су *аутохтони* Банаћани и Темишварци, и као такви – носиоци средњоевропских културних вредности, и на *Клисурце* – *дошљаке* – *брђане* – *типичне Балканце*.

Иако се диференцијација на *нас* и *њих* манифестно приказује као разлика у менталитету и културним одликама, она се у суштини неретко користи за борбу око водећих позиција у српској заједници у Темишвару.

³⁸⁵Љубинка Перинац-Станков, Рубрика *Интервју*, Наша реч бр. 667, 22. новембар 2002, 14.

СРПСКА ЗАЈЕДНИЦА У СВЕТЛУ ТРАНЗИЦИЈЕ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА

Румунско друштво се након револуционарног свргавања Чаушесковог диктаторског режима 1989. године нагло отворило према процесима глобализације и европских интеграција. Истовремено је ушло и у период свеобухватне економске и друштвено-политичке транзиције. Нагли прелазак из затвореног, идеолошки монополистичког и диктаторског режима у модерно, плуралистичко друштво рефлектовао се у великој мери и на живот српске заједнице у Темишвару. Почетком 2007. године Румунија је постала пуноправна чланица Европске уније, мада су многи транзициони процеси настављени.

Румунији је пад социјализма, као и у другим транзиционим земљама, на првом месту донео нагло буђење етничности, које није захватило само већинске Румуне, већ и све мањинске националне заједнице у земљи. Иако реафирмација етничности и мањинских заједница није пролазила без проблема, па и отворених сукоба (посебно између припадника румунске и мађарске националности, најчешће у Трансилванији), на јавној сцени она се огледала, пре свега, у промени положаја националних мањина у нормативној сфери. Право на очување језика, традиције и слободно испољавање верске припадности, различите од већинског румунског становништва, загарантовано је Уставом и бројним законским актима. У српској заједници у Темишвару, то се, с једне стране, одразило на обнављање институционалног живота кроз оснивање бројних мањинских

организација, као и на њихову већу заступљеност на друштвеној сцени града, регије и државе. С друге стране, све мањинске заједнице добиле су право на оснивање политичких странака, а тиме и могућност да равноправно одлучују о најважнијим питањима државе и друштва у румунском парламенту. Остваривање тог права дато је и заједницама које због своје малобројности, као Срби у Румунији, нису у стању да изаберу посланике редовним поступком на општим изборима, па им је омогућено да директно делегирају свог представника у Парламент. Тако су и Срби у Румунији заступљени с једним послаником. На тај начин је српска заједница врло активно укључена у све јавне расправе о значајним питањима која се односе на положај и заштиту мањинских права.

На нивоу Темишвара транзиција се нарочито огледа у томе што градска управа из године у годину све више пажње поклања двома својим основним вредности које сматра традицијом, па чак почиње да их фаворизује и прославља, а које потичу још из аустријског Темишвара – мултикултуралност и међуетничка толеранција. С једне стране, град даје подстицај и из свог буџета финансијски помаже бројне активности и прославе различитих мањинских заједница. Такву помоћ добијају и Срби у Темишвару за многе своје манифестације (*Маратон српске песме и игре, Дани српске културе у Темишвару*). С друге стране, све се више установа (школе, Институт за интеркултурализам, музеји, позоришта и слично) укључује у бројне пројекте. Неке пројекте финансијски помаже и Европска унија из својих фондова за заштиту и развој мањинског живота и мултикултурализма. Музеј Баната, на пример, поред тога што својом сталном поставком покрива различите етничке заједнице са тог простора, често њима посвећује и тематске изложбе. Осим тога, српска заједница у Темишвару је била и предмет истраживачких пројеката Института за интеркултурализам и асоцијације *Трећа Европа* – о

националним мањинама у граду и о њиховој оралној историји.

На крају, румунска влада је 18. новембар прогласила празником – Даном националних мањина. Поред централне свечаности у Букурешту, овај празник се прославља и у Темишвару, а на обе прославе учествују и представници српске заједнице, и то са фолклорним наступима, са изложбама традиционалних предмета, као и са традиционалним кулинарским вештинама.

Други значајан процес који је захватио румунско друштво у периоду транзиције јесте нагло обнављање религиозности. Поједини истраживачи чак сматрају да румунско друштво пркоси теорији секуларизације модерних друштава, јер је – по неким истраживањима Румунија – у периоду транзиције постала једна од најрелигиознијих земаља, како источног тако и западног блока.³⁸⁶ Убрзано се обнављају старе и граде нове цркве, Ускрс и Божић су државни празници, а Св. Ђорђе се поново прославља као градска слава и централни културни догађај Темишвара. Литије о тим празницима обилазе не само данашњи главни трг испред румунске катедрале, већ и централне градске улице, и привлаче велики број раздраганих посматрача. Веронаука постаје обавезан предмет у школама, у којима се граде и капеле, а иконе су присутне у готово свакој учионици.

За тим општим трендом не заостају ни српске цркве и школе, ни српске породице и организације у граду. Док је одлазак у цркву у протеклим деценијама ипак био реткост, данас су све три српске цркве сваким даном све пуније, посебно за веће празнике. Црквена венчања су много чешћа, а готово да и нема српских породица које пропуштају да

³⁸⁶ Опширније у: Sorin Gog, *The construction of the religious space in post-socialist Romania*, JSRI No 15, vinter 2006, 37, <http://www.jsri.ro/neo/?download=jsrino15soringog.pdf>.

новорођенче крсте у цркви. Деца из српских школа се обавезно колективно исповедају и причешћују, а дозвољен је изостанак само припадницима друге вере, па отворених атеиста међу српским ђацима нема. Савез Срба у Румунији, централна секуларна организација Срба са тих простора, заједно са школама и другим мањинским друштвима успоставља и институционалне односе са епархијом Српске православне цркве у Румунији, а њихови представници обавезно присуствују свим већим црквеним свечаностима. С друге стране, прославе већих православних празника одвијају се, обавезно, не само у црквама, већ и у школама и другим мањинским организацијама, а учешћу црквених великодостојника поклања се велика пажња и на световним манифестацијама заједнице. Вера и обичаји заузимају све више простора и на страницама *Наше речи*. Веома често се јављају текстови са описима прослава појединих српских обичаја из прошлости, са детаљним упутствима на који начин то данас треба чинити, или са написима о томе колико је важан правилан пост, и то у свом пуном трајању. Исто тако, рецепти за припремање српских обредних јела – *праве* српске чеснице или славског колача, на пример, као и за припрему посних јела, такође су неизоставни део претпразничних бројева *Наше речи*.

Дакле, реafirмацијом мањинског положаја, верска и етничка традиција постају значајне и признате, а историја добија на важности и у српској заједници. У оквиру заједнице је све израженије проучавање мањинског живота, посебно прошлости. Тиме се претежно баве историчари аматери – чланови заједнице. До данас је објављено више монографија о историјском развоју српских мањинских друштава, о обичајном животу, или о данашњим демографским карактеристикама Срба у Румунији.

Као што је у претходним поглављима показано, све српске институције поново имају своју славу и најсвечаније је прослављају. Литије из српских храмова напуштају црквену порту и обилазе *српски квартал*, док поворке учесника

световних манифестација пролазе темишварским улицама. Фотографисање учесника различитих манифестација или *српско коло* на централним темишварским трговима постају неизоставна традиција, а под геслом: *Да се види да нисмо нестали. Срби вековима опстају у Темишвару, и то у његовом старом – аустријском центру.*

Дакле, општа еуфорија веровања захвата и српску заједницу, а освежавање, обнављање и слављење традиције – и на приватној и на јавној сцени – постају најочљивији процеси транзиције у њој.

С поменутих трендом најуже је повезано и обнављање традиционалних обичаја, а основна карактеристика њихове реафирмације јесте стално обогаћивање. Не само да из године у годину и појединци и организације славе све више празника, већ се њихово прослављање стално обогаћује старим-новим детаљима, те и онима који нису у традицији овог подручја него матице, *јер породице које држе до себе не желе да заостају за сународницима из матице.* Тако Срби у Темишвару славе славу, коринђају, боје јаја, у кући имају врбицу, богојављењску водицу или ивањдански венац, и слично. Истовремено, неретко се јавља и сасвим супротан процес – ревизија или *чишћење* српских обичаја од страних културних утицаја, уоркос томе што припадници заједнице, како је већ наглашено, сматрају да су Банаћани, а посебно Темишварци, врло толерантни према страним културним утицајима. Тако као што смо већ навели, у холу Српске гимназије ученике више не *дочекује* јелка него *прави српски бадњак*, док је назив Деда Мраз за особу која деци доноси новогодишње поклоне, као симбол једне идеологије – комунизма – *протеран*.

Реафирмација обичаја донела је и њихову ревалоризацију. У оквиру српске заједнице у Темишвару, одржавању традиционалних обичаја приписује се све значајнија улога, па они израстају у један од веома значајних симбола српског националног идентитета.

У описаним процесима, поред појединаца (лидера етничитета) и њихових породица, одлучујућу улогу имају: црква, мањинске организације, а пре свих – Савез Срба у Румунији и *Наша реч*. Савез и Српска црква се чак неретко, мада притајено, и сукобљавају око лидерске позиције у заједници. Савез има претензије да буде *кровна организација* Срба у Румунији, а његови представници често о њему тако и говоре, што изазива негодовање цркве, па и верника. Ипак, у већини случајева су надлежности подељене, и то тако што црква осмишљава верски живот појединца и заједнице, а Савез – њен друштвени живот.

У периоду транзиције и приближавања Европској унији, румунско друштво, па и српску заједницу у Темишвару, захватили су и многи процеси глобализације. И поред тога што су процеси реструктурирања политичког, економског, друштвеног и културног живота у великој мери били одмакли према захтевима европских интеграција, критике теорија транзиције и глобализације у време мојих истраживања у румунском друштву, па и у српској заједници у Темишвару, нису јењавале, већ су се често и вишеструко увећавале. С једне стране, сматра се да структурално наслеђе социјалистичког и предсоцијалистичког развоја није нестало без трага, већ да – напротив – наставља да игра важну улогу у филтрирању утицаја глобалних тенденција, а с друге стране – да саме теорије глобализације и транзиције не „разумеју” посебности постсоцијалистичке реалности. Стога се и код теоретичара и код актера јављао амбивалентан однос према процесу уградње глобално нивелисаних захтева у постсоцијалистичким окружењима.³⁸⁷

Ипак, у српској заједници у Темишвару израженији је негативан став према културним променама које доноси

³⁸⁷ Enikő Baga, *Sailing in Troubled Waters*, Drinking Water Provision in Timisoara, Research Group Transnationalism Working Paper Number 1, 2003, 5.

глобализација. Због утицаја западне културе и телевизије, и Румуни почињу да славе *Halloween*, а не славе свој сличан празник *Драгобете*. То је нова мода. Ако су већ хтели да славе, што не славе свој празник (А. Р. 1965.). Деца данас славе и *Valentine's day*. То је мајмунисање (Ј. П. 1948.). Негативан став је уочљивији код казивача средње, а посебно старије генерације, јер њихови припадници глобализацију претежно изједначавају са американизацијом и вестернизацијом, односно – сматрају да глобализација само намеће вредности потрошачког друштва, које у великој мери гуше националну културу већинских Румуна, а посебно – мањинских Срба, што има погубан утицај, нарочито на млађе генерације.

Процес прикључења Румуније Европској унији такође је изазивао и изазива различите контроверзе и у румунском друштву и у српској заједници у Темишвару, што је омогућавало да се стално и изнова различито представља и тумачи. Трансформације које су се у земљи у том периоду одигравале биле су бројне и свеобухватне, па није чудо да је дубоко неразумевање неретко било присутно на обе стране. Амбивалентан однос јасно показује и слика Европе коју је својим читаоцима понудила *Наша реч* током 2006. године. Иако су текстови обично била поларизована, ипак су израженији били такозвани евроскептични ставови. С једне стране, лик Европе је грађен по митолошким принципима, јер је од обећане земље лагано прерастала у хладну, прорачунату, бирократску творевину која, најблаже речено, нема осећај за све што је вредно – од историје и традиције до нације. С друге стране, евроскептицизам се посебно огледао у томе што је *Наша реч* веома ретко преносила оптимистичка, па – зашто не – и идеализована очекивања од евроинтеграција, чијих је заговорника у румунском друштву, па и међу припадницима српске заједнице, сигурно било. Осим тога, њени коментари на евроинтеграције често су били сентиментални, носталгични и окренути прошлости –

добрим старим временима, па су стога понекад звучали недовољно прагматично и рационално.

На крају, толерантнији однос према двојном и регионалном идентитету у српској заједници у Темишвару, што је анализирано у претходном поглављу, такође је представљао последицу блиског прикључења Европској унији.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Срби у Темишвару су током вишевековног живота у вишенационалном окружењу дијаспоре и под различитим друштвено-политичким системима и културним утицајима веома често били изложени акултурацији и асимилацији, која је, мада понекад врло агресивна, па и са елементима прогона (Бараган), у најдужем периоду била тиха и спонтана. Њена најважнија последица данас је депопулација српске заједнице, која у граду представља изразиту мањину. Упркос томе, током већег дела своје историје на проучаваном простору, Срби у Темишвару су успевали да се организују и ширем друштву представе као особена заједница (верска, језичка, етничка / национална и / или интересна).

У проучавањима мањинских заједница мултикултурних друштава, нагласак је обично, мада не и искључиво, на њиховом заједништву, односно – на карактеристикама и процесима који доприносе њиховој хомогености и различитости у односу на већинско становништво и/или на друге етничке/националне заједнице. Ово истраживање, пак, јасно показује да је, иако опстаје као посебан ентитет, српска заједница у Темишвару увек била, а и данас је сложена заједница, у којој је лако уочити неколико типова разлика. Током своје историје, Срби у Темишвару су се разликовали, а и данас се разликују по образовном профилу, социо-економском стању, политичком опредељењу, културним одлика, хомогености брака, религиозним уверењима, и слично. Сваки тип наведених разлика у одређеном временском периоду могао је представљати, па је често и представљао, узрок подвојености у оквиру саме

заједнице. Заправо, семе раздора је обично била разлика у концептуализацији етничког националног идентитета, односно – различита схватања процеса интеграције, акултурације и асимилације. Разлике не само да су утицале на сегментираност заједнице, већ су неретко доводиле и до одбацивања појединаца и/или група од стране заједнице, али и до порицања сопственог националног идентитета од стране појединца, а због незадовољства тренутним стањем и процесима у самој заједници. Осим тога, до порицања националног идентитета од стране појединца неретко је долазило и због конформизма, што је и разумљиво, јер су Срби у Темишвару увек били мањинска заједница, која је свој опстанак – као посебан етнитет – обезбеђивала у веома сложеним друштвени условима и односима.

Још у XIX веку, у заједници су постојала мишљења да се племићки staleж Срба у Темишвару не разликује од обичног народа само по имовинском стању и друштвеном статусу, већ да они много чешће и дубље подлежу утицајима ширег друштва, па се често и због конформизма лакше утапају у немачку и / или мађарску заједницу. Током XX века, такви епитети неретко су приписивани интелектуалцима, а нешто касније – и члановима Комунистичке партије. Ипак, у оквиру заједнице увек су постојали и појединци, и групе, који су имали блажи став. У време социјализма, на пример, питање да ли је неко верник или атеиста за припаднике мањинских организација није утицало на његов национални идентитет, па чак ни црква није била ригорозна по том питању, већ је – прилагођавајући се општој друштвеној клими – јасно толерисала јавни атеизам, прихватајући тајна крштења, или пак слабу посету верника храмовима.

Срби у Темишвару и данас, упркос очувању етничких специфичности и идентитета, у суштини представљају сложену и хетерогену етничку групу, у којој се уочавају разноврсни типови разлика – од регионално-културних, преко социјално-економских, до политичко-идеолошких и

верских. Они се различито осећају, па и изјашњавању – као Срби, као и Срби и Румуни, Банаћани или Клисурци. Док једни највећом увредом сматрају назив *Србин из Румуније* или *румунски Србин*, други пак сматрају да је управо назив *Срби из Румуније* најадекватнија ознака њихове заједнице, јер јасно обележава њихову националну припадност – односно заједништво с матичним народом, али истовремено указује и на њихову специфичну културу – културу Срба у Румунији, коју такође треба развијати, а не само очувати.

Иако с бројним разликама у оквиру своје заједнице (или баш због тога), Срби у Темишвару истовремено имају разгранату мрежу мањинских организација различитог типа (цркве, школе на матерњем језику, хорови, фолклорна друштва, медији на српском језику). Осим тога, карактеришу их и многе културне особености (језик, вера, традиционални обичаји, манифестације и етнички празници), на основу којих – с мање или више успеха – конструишу своју националну припадност и друге типове групног идентитета, (двојни, регионални, локални), успостављајући и одржавајући границе *ми* – *они* у прилагођавању савременим процесима транзиције, глобализације и интеграције румунског друштва у европску заједницу.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Драгољуб **Ацковић**, *Прилог анализи уставног положаја Рома у европским земљама и у Југославији*, Положај мањина у СРЈ, САНУ, Одељење друштвених наука 19, Београд 1996, 819–828.
- Enikő **Baga**, *Sailing in Troubled Waters*, Drinking Water Provision in Timisoara, Research Group Transnationalism Working Paper Number 1, 2003.
- Banat*, Wikipedia, the free encyclopedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/Banat>.
- Dušan **Bandić**, *Etnos*, Etnološke sveske 4, Etnološko društvo SR Srbije, Beograd 1982.
- Душан **Бандић**, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Полит, Београд 1991.
- Frederic **Barth**, *Ethnic Groups and Boundaries*, The Social Organization of Culture Difference, Bergen-Oslo, London 1970.
- Џуди **Бат**, *Порозна државност versus тврде границе: утицај источно-европског проширења ЕЗ на Румунију и Југославију*, Социолошки преглед XXXVI, 1/2 (2002), Социолошко друштво Србије, Београд 2002, 14–72.
- Goran **Bašić**, *Političko pravni položaj srpske nacionalne manjine u savremenoj jugoistočnoj i centralnoj Evropi*, материјал са међународног научног скупа: "Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи", организатори: Међуодељењски

одбор за проучавање националних мањина и људска права САНУ, Етнографски институт САНУ и Центар за истраживање етничитета, Београд, *новембар 2003*.

Bienvenue en Roumanie, Department des Informations Publiques, Bucarest 1995.

Никола **Боžиловић**, *Akulturacion kao prenos kulturne dinamike*, Teme, Časopis za društvene nauke XXII, br. 1 – 2, Univerzitet u Nišu, Niš 1998, 85–96.

Милорад **Божић**, *Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana*, Kulturni i etnički identitet u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Centar za balkanske studije i Junir IX, Niš 2002, 92–101.

Мила **Босић**, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Музеј Војводине, Нови Сад 1996.

Стеван **Бугарски**, *Српско православље у Румунији: преглед Православне српске епархије темишварске*, Православна српска епархија темишварска, САНУ и "Прометеј", Темишвар – Београд – Нови Сад 1995.

Stevan **Bugarski**, Srbi u Temišvaeu, материјал са међународног научног скупа: "Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи", организатори: Међуодељењског одбора за проучавање националних мањина и људских права САНУ, Етнографског института САНУ и Центра за истраживање етничитета, Београд, *новембра 2003*.

Макс **Вебер**, *Привреда и друштво*, том I, Просвета, Београд 1976.

Ketrin **Verderi**, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, Fabrika knjiga, Beograd 2005.

Рајко **Веселиновић**, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*, Историја српског народа књ. 4, том 1, Срби у

18. веку, Српска књижевна задруга, друго издање, Београд 1994.
- G. De Vos, L. Rommanucci-Ross (ur), *Ethnic Identity: Cultural Continuities and Change*, Polo Alto 1975.
- Budislav Vukas, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Školska knjiga, Zagreb 1978.
- Никола Гавриловић *Значај Темишвара за српско-румунску културну сарадњу у 18. веку*, Срби и Румуни, Српско-румунске везе кроз векове, Зборник радова, Завод за уџбенике и наставна средства и „Прометеј“, Београд и Нови Сад 1997, 411–416.
- Славко Гавриловић, *Срби у Хабсбуршкој монархији (1792–1849.)*, Матица српска, Нови Сад 1994.
- Nathan Glazer and Daniel Patrick Moynihan, *Beyond the Melting Pot, The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City*, MIT Press, Cambridge 1970.
- Sorin Gog, *The construction of the religious space in post-socialist Romania*, JSRI No 15, vinter 2006, 37, <http://www.jsri.ro/neo/?download=jsrino15soringog.pdf>.
- Zagorka Golubović, *Ja i Drugi – antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, „Republika” Beograd 1999.
- Владимир Гречић и Марко Лопушина, *Румунија, Сви Срби света*, ИП "Принцип", Београд 1994, 147–155.
- Радослав Гружић, *Из писма Николе Димитријевића, епископа темишварског 1737, 1738 и 1739*, Ситни прилози, Гласник Историјског друштва у Новом Саду књ. III, св. 3, Нови Сад 1930.
- Mihail Guboglu, *Călătoria lui Evliya Çelbi Efendi în Banat (1660)* Studii de istorie a Banatului, Universitatea din Timișoara, 1970, 23–60.

Динко **Давидов**, *У темишварској и арадској епархији*, Велика сеоба 1690–1990, БИГЗ, Београд 1990, 117–115.

Dinko **Davidov**, *Veduten und pläne von Temesvar*, Balcanica XXIV, Institut des etudes Balkaniques, ASSA, Belgrade 1993.

Department for Interethnic Relation, Romanian Government, [http://www.dri.gov.ro/index.html?page=minorities politics](http://www.dri.gov.ro/index.html?page=minorities_politics).

Рићард **Дџенкинс**, *Etnicitet u novom ključu, argumenti i ispitivanja*, Biblioteka XX vek, Београд 2001.

Ј. **Ђорђевић**, *Доситеј као социолог*, Летопис матице српске књ. 354, Матица српска, Нови Сад 1940.

Милорад **Екмечић**, *Стварање Југославије 1790–1918*, том I, Просвета, Београд 1989.

Arnold **Epstein**, *Ethnos and Identity, Three Studies in Ethnicity*, Chicago 1978.

Јован **Ердељановић**, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*, Нидрлеов зборник, Прага 1925. (сепарат).

Johann Jakob **Ehrler**, *Bannatul de la Origini pînă acum (1774)*, Facla, Timișoara 1982.

Алекса **Ивић**, *Историја Срба у Војводини*, Књиге Матице српске бр. 50, Матица српска, Нови Сад 1929.

Алекса **Ивић**, *Досељавање Срба у Угарску, Хрватску и Славонију*, Летопис Матице српске, година CXIV, књ. 354, св. 3–4, Матица Српска, Нови Сад 1940, 187–190.

Wsevolod **Isajiw**, *Definitions of Ethnicity*, Ethnicity 1, New York and London 1974.

Константин **Јиречка**, *Историја Срба II*, Слово љубве, Београд 1978.

European Commission for Democracy through Law, *Proposal for a European Convention for the Protection of Minorities*, Strasbourg: Council of Europe documents, CDL – MIN (93) 6, 22 February 1993, Article 27, www.ecmi.de.

Ђорђе **Јовановић**, *Хуманизам и родољубље Доситејево*, Просвета, Београд 1949.

Constituția României, Publicată in M. Of. Nr. 233 din 21 noiembrie 1991.

Sue **Clarkson**, History of German Settlements in Southern Hungary,
<http://www.banaters.com/banat/clarkson.asp?category=history>

Мита **Косовац**, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Српска манастирска штампарија, Карловци 1910.

Мита **Костић**, *О постанку и значењу тзв. 'Invitatorije' Леополда I балканским народима од 6. Априла 1690*, Историјски часопис II, Историјски институт САНУ, Београд 1951.

Мита **Костић**, *Сликарски занат код Срба у XVIII веку*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду књ. III, св. 1, Нови Сад 1930.

Мита **Костић**, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Српска академија наука, Посебна издања књ. СХС, Историјски институт књ. 2, Београд 1952.

Петар **Костић**, *Годишњи обичаји*, Етнолошки мотиви из српских енклава у Мађарској и Румунији (каталог изложбе), Етнографски музеј у Београду, Београд 1990.

Слободан **Костић**, *Звона православне српске цркве у Темишвару–Мехали*, Темишвар 1924.

Слободан **Костић**, *Шематизам православне српске епархије Темишварске у Краљевини Румунији за 1924 годину*, Темишвар 1925.

Слободан **Костић**, *Барјак српског магистрата вароши Темишвара из 1782*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду књ. IV, Нови Сад 1931.

Слободан **Костић**, *Српска црква и школа у Румунији 1930. године*, Темишвар 1931.

Слободан **Костић**, *Гробови епископа и грађана темишварских у Православном српском саборном храму темишварском 1757–1838*, Темишвар 1938.

Слободан **Костић**, *Срби у румунском Банату: историјски, бројни, економско-привредни преглед*, Штампарија Дорјан, Темишвар 1940.

Abner **Cohen**, *The Lesson of Ethnicity*, A. Cohen (ed.), Urban Ethnicity, London 1974.

Борислав Ђ. **Крстић** *Народни живот и обичаји Клисуреца и Пољадијаца*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2002.

Arpad **Lebel**, *Socijalno-istorijski aspekti etničkog pluralizma u Vojvodini*, Etnološki pregled 4, Beograd 1962, 22–30.

Е. **Летица**, *Први шематизам Српске православне епархије темишварске за годину 1897*, Сремски Карловци 1897.

Nikola **Lovrić**, *Asimilacija i očuvanje etniciteta u SAD*, Sociološki pregled 2, Sociološko društvo Srbije, Beograd 1974

Мирослава **Лукић-Крстановић**, *Срби у Канади, Живот и симболи идентитета*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања књ. 36, Београд 1992.

С. **Матић**, *Опис катастига*, Гласник Историјског друштва књ. IV, св. 2, Нови Сад 1931, 208–209.

- Свет. **Матић**, *Катастиг нећи из 1660–1666*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду књ. V, св. 1, Сремски Карловци 1932.
- Vesna **Микачић**, *Adaptacija, integracija i asimilacija naših iseljenika u prekoookeanskim zemljama*, Teme o iseljeništvu 6, Centar za istraživanje migracija, Zagreb 1976.
- Феликс **Милекер**, *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Градски музеј, Вршац 2003.
- Миодраг **Милин**, *О темишварском сабору (1790) из историјске перспективе: трајање, прожимање, обнова*, Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну политику и привреду и Матица Срба и исељеника Србије, Београд 1990, 251–259.
- Миодраг **Милин**, *Вековима заједно*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1995.
- Миодраг **Милин** и Љубомир **Степанов**, *Бараганска голгота Срба у Румунији 1951–1956*, Посебна издања, Монографије књ 8, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Посебна издања, Монографије књ. 5, Темишвар 1996.
- Миодраг **Милин**, Андреј **Милин**, Срби из Румуније и румунско-југословенски односи, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2004.
- Ljubiša **Mitrović**, *Sudbina kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije na Balkanu*, Kulturni i etnički identitet u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Centar za balkanske studije i Junir IX, Niš 2002, 15–31.
- Иво **Мунћан**, *Зора*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2003.

Мирјана Павловић

Мирела Луминица **Мургреску** (ур), *Нације и државе југоисточне Европе*, Просветни преглед, Београд 2005.

R. **Naroll**, *Ethnic Unit Classification*, Current Anthropology 5, Chicago 1964, 10.

Victor **Neumann**, *Istoria evreilor din Banat*, Atlas, Buchurești 1999 <http://en.wikipedia.org/wiki/Timi%C5%9Foara>.

Victor **Neumann**, *Multicultural identities in Europe of Regions: The Case of Banat County*, Discussion Papers No. 34 September 1996, Collegium Budapest: http://www.colbud.hu/main_old/PubArchive/DP/neumann.pdf.

Victor **Nojman**, *Građanska kultura u Transilvaniji i Banat: Uloga Temišvara u političkim promenama iz 1989*, Habitus 1, Centar za multikulturalnost, Beograd 2000, 1–23.

Name of Romania, Wikipedia, the free encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Name_of_Romania.

M. **Огњановић**, *Стање српских православних народних школа у појединим местима 1716–1793*, ГПСКБ III, 1959.

T. **Остојић**, Народна мисао, Идеја ослобођења и уједињења у историји и књижевности Војводине, Летопис Матице српске 300.

Мирјана **Павловић**, *Појмовно-методолошки оквир проучавања етничког идентитета Срба у Батањи*, Гласник Етнографског института САНУ XL, Београд 1991.

Мирјана **Павловић**, *Срби у Чикагу: Проблеми етничког идентитета*, Етнографски институт САНУ и Издавачка задруга Идеа, Београд 1990.

- Мирјана **Павловић**, *Глобализација и регионални културни идентитет*, Етнологија и антропологија: стање и перспективе, Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд 2005.
- Јован **Пејин**, *Поглед на прошлост Срба у румунском Банату 1918–1931*, Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну политику и привреду и Матица Срба и исељеника Србије, Београд 1990, 261–268.
- Јован М. **Пејин**, *Преглед прошлости Срба у Банату*, Ведес, Београд–Зрењанин–Киkinda–Панчево 2003.
- Јагода **Перинац**, Стеван **Перинац**, Јован **Поповић**, *Банатска Црна Гора, Из села у село*, Критерион, Букурешт 1984.
- Душан **Попов**, *Српска штампа у Румунији*, Темишварски зборник 1, Матица српска, Нови Сад 1994, 181–185.
- Душан **Попов**, *Четврт века организоване културно-уметничке делатности српских студената у Темишвару*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Темишвар 2000, 121–126.
- Virgil **Popovici**, *Ortodoxismul și biserica națională românească din Timișoara*, Timișoara 1933.
- Васил **Поповић**, *Привилегије Марије Терезије темишварској Рацко-грчкој трговачкој компанији из 1773*, Гласник Историјског друштва књ. V, св. 1, Нови Сад 1931.
- Душан Ј. **Поповић**, *Банат*, у Ст. Станојевић, Народна енциклопедија СХС I, Библиографски завод Д. Д. Загреб 1924, 113–114.
- Душан Ј. **Поповић**, *Срби у Банату до краја осамнаестог века – историја насеља и становништва*, САНУ, Посебна издања књ. ССXXXII, Етнографски институт књ. 6, Београд 1955.

Душан Ј. **Поповић**, Срби у Војводини II, Матица српска, Нови Сад 1990.

Тома **Поповић**, *Сеобе Срба у XVI и XVII веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 47–52.

Правила темишварске добротворне задруге Српкиња, Темишвар 1900.

Johann N. **Preyer**, *Monographie der Königliche n Freistadt Temesvár – 1853*, према <http://en.wikipedia.org/wiki/Timi%C5%9Foara>

Preliminary draft European Convention for the protection of Minority adopted by the European Commission for Democracy thought Low 1990.

Младена **Прелић**, Срби у селу Ловри у Мађарској током XX века, Српски демократски савез, Будимпешта 1995.

Младена **Прелић**, *(Н)и овде (н)и тамо, Етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*, Етнографски институт, Посебна издања књ. 64, Београд 2008.

Filip **Putinja**, Žoslin **Stref-Fener**, *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.

Путовање грофа Телекија кроз Банат, Бачку, Славонију и Сријем у 1794 години, Зборник за друштвене науке 23, Матица српска, Нови Сад 1959.

Обрад **Рачић**, *Мањине: Између позитивног међународног права и прокламованих опредељења (Нека спорна питања)*, Положај мањина у СРЈ, Одељење друштвених наука САНУ 19, Београд 1996.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. 10, Београд 1978.

F. W. **Riggs**, *Modes of Ethnicity*, Europa Ethnica 4, 1988.

Romania, National Institute for Research and Development in Informatics, Buchurest, Romania
<http://www.ici.ro/Romania/en/generalitati/index.html>.

Димитрије **Руварац**, *Шематизам источно-православне српске Митрополије карловачке за 1900. год.*, Сремски Карловци 1900.

Душан **Сабљић**, *Српска мешовита гимназија у Темишвару*, Темишвар 1993.

Душан **Сабљић**, *Српско школство у Румунији* Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1996.

Радован **Самарџић**, *Сеобе у српској историји, Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 7–35.

Skoro sve o Rumuniji, Radio Romania International,
<http://www.rri.ro/art.shtml?lang=10&sec=74&art=52>.

Antoni D. **Smit**, *Nacionalni identitet, XX vek*, Beograd 1998.

С. Б. С. *Православна српска саборна црква у Темишвару (Граду) 1748-1998*, Православна српска црквена општина при саборној цркви храма Вазнесења Господњег у Темишвару (Граду), Темишвар 1998.

Глигор **Станојевић**, *Србија у време Бечког рата 1683–1699*, Нолит, Београд 1976.

Љубомир **Степанов** и Душан **Попов**, *Неколико запажања о културно-уметничким делатностима Срба у Румунији*, Српска национална мањина у Румунији, Светска српска заједница, Београд 1996, 51–54

Љубомир **Степанов**, *Младост жубори, срцу говори*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар 1994.

Љубомир **Степанов**, *Савез Срба у Румунији 1990–1997*,
Савез Срба у Румунији, Темишвар 1997.

Љубомир **Степанов**, *Српски државни ансамбл песама и
игара у Темишвару*, Темишвар 2002.

Момир **Стојковић**, *Српска национална мањина у Румунији*,
Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну
политику и привреду и Матица Срба и исељеника
Србије, Београд 1990, 233–250.

Момир **Стојковић**, *Међународноправни и
међународнополитички развој заштите и положаја
српске националне мањине у Румунији*, Темишварски
зборник 1, Матица српска, Нови Сад 1994, 239–251.

Bujor **Surdu**, *Aspecte privitoare la situația Banatului în 1743*,
articol apărut în Anuarul Institutului de istorie din Cluj,
nr. XIII/1970, према:
[http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C5%9Fier:
Ardeal_si_Bucovina.JPG](http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C5%9Fier:Ardeal_si_Bucovina.JPG).

Доминик **Телеки**, *Путовање грофа Телекија кроз Банат*,
Бачку, Славонију и Сријем у 1794 години, Прилози и
геађа, Зборник за друштвене науке 23, Матица
српска, Нови Сад 1959, 82–87.

Temeswarer Zeitung, 128, 5. јун 1895, Документациони фонд,
Тимишка жупанијска библиотека.

Лазар **Терзин**, *Народни обичаји православних Срба у
Мађарској*, Сентандрејски зборник I, Београд 1987,
Timișoara, Timiș ghid, Ghidurile române.

Мирослав **Тимотијевић**, *Црква светог Георгија у
Темишвару*, Матица српска, Нови Сад 1996.

Миле Н. **Томић**, *Сеобе без сеоба*, Миља 1065, Зборник
књижевног кружока "Жарко Деспотовић" у
Белобрешки, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2001.

- Станко **Трифуновић**, *Словени у Панонији*, Књижевна реч, 474–476, Београд, б. г.
- George **Theodorson** and Achilles **Theodorson**, *A Modern Dictionary of Sociology*, New York 1969, s.v. Ethnic group.
- Сима **Ћирковић**, *Последњи Бранковићи*, Историја српског народа II, друго издање, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 461–464.
- Сима **Ћирковић**, *Српски живаљ на новим огњиштима*, Историја српског народа II, друго издање, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 431 – 444.
- Сима **Ћирковић**, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеоба Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1990, 37–46.
- Здравко **Фенлачки**, *Темишвар – из прошлости и садашњости града*, Глобус год. XXXI, бр. 24–25, Српско географско друштво, Београд 2000, 137–142.
- Александар **Форишковић**, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабсбуршкој монархији*, Историја српског народа IV-1, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 276–305.
- Oscar **Handlin**, *Race and Nationality in American Life*, Boston 1957.
- Јован **Џвијић**, *Балканско полуострво*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1922.
- Љубивоје **Церовић**, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена*, Мисао, Београд 1992.
- Љубивоје **Церовић**, *Банатска Црна Гора између мита и стварности*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Нови Сад 2000.

Љубивоје **Церовић**, *Липа на Моришу*, Темишварски зборник 2, Матица српска, Нови Сад 2000.

Љубивоје **Церовић**, *Срби у Араду*, Музеј града Новог Сада и Савез Срба у Румунији – Огранак у Араду, Нови Сад–Арад 2007.

Милош **Црњански**, *О Банату и Банаћанима*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад 1989.

Милош **Црњански**, *Темишвар*, Велика сеоба 1690–1990, Београд 1990, 454–460.

Tamotsu **Shibutani** i Kkian **Kwan** (ur), *Ethnic stratification, A comparative Approach*, USA 1965.

Šta je globalizacija, <http://www.scg.org.yu/globalizacija-sta.htm>.

ЧЛАНЦИ У ШТАМПЕНИМ МЕДИЈИМА

Јован **Гајер**, *Оснивање, развитак и рад 'Кола српске омладине' у Темишвару*, Темишварски весник, година II, бр. 15, 18. фебруар 1934.

Борко **Илин**, *Језичке барикаде*, рубрика *Варошани*, Наша реч 653, 16. август 2002, 26.

Борко **Илин**, *Искушења и пост*, Наша реч 617, 7. децембар 2001, 25.

Борко **Илин**, *Материце*, Наша реч 662, 11. јануар 2002, 24.

Борко **Илин**, *Слава Рождества*, Наша реч 622, 11. јануар 2002, 10–11.

Милутин **Манојловић**, *Прва реч*, Темишварски весник, год. I, бр. 1, 12. Новембар 1933, 1.

Драгомир **Мирјанић**, *Занатлијска слава у Темишвару-Фабрици*, Наша рећ 880–881, 29. Децембар 2006, 23.

Драгомир **Мирјанић**, *Сведок једног столећа*, Наша реч 899, 11. Мај 200, 17.

- Србољуб **Мишковић**, *Сјатила се Србадија с Мориша и Дунава*, Наша реч 799, 10. јун 2005, 11.
- Србољуб **Мишковић**, *Сузе радоснице, сузе жалоснице*, Наша реч 796, 20. Мај 2005, 10–11.
- Горан **Мракић**, *Бајага поново у Темишвару*, Наша реч 652, 9. август 2002, 28–29.
- Иво **Мунћан**, *У темељима наше духовности 10*, Наша реч 891, 16 март 2007, 18.
- Иво **Мунћан**, *Срби у Араду*, Музеј града Новог Сада и Савез Срба у Румунији – Огранак у Араду, Нови Сад–Арад 2007, 32.
- Јагода **Перинац**, Стеван Перинац, Јован Поповић, *Банатска Црна Гора*, Из села у село, Критерион, Букурешт 1984, 500, напомена 27.
- Љубинка **Перинац-Станков**, *Зора умире певајући*, Наша реч 629, 1. мај 2002, 10–11.
- Љубинка **Перинац-Станков**, Рубрика *Интервју*, Наша реч бр. 667, 22. новембар 2002, 14.
- Љубинка **Перинац-Станков**, *Божјић Бата преображен у Деда Божјић*, Наша реч 671/672/673, 20, децембар 2002, 70.
- Љубинка **Перинац-Станков**, *Маратон српске песме и игре у Румунији*, Наша реч 848, 19 мај 2006, 6–12.
- Љубинка **Перинац Станков**, *Поводом 50. Јубилеја*, Наша реч 837, 10. Новембар 2006, 10.
- Temesnarer Zeitung*, 40/18.02.1868, Документарни фонд, Тимишка жупанијска библиотека.
- Миодраг **Тодоров**, *Аранђеловдан – Крсна слава Младосташа*, Наша реч 928, 30. новембар 2007, 8–9.

Миодраг **Тодоров**, *Свети Никола у Мехали*, Наша реч 901,
25. Мај 2007.

СТАТИСТИЧКИ ИЗВОРИ

Arpad E. **Varga**, *Erdely etnikai es felekezeti statisztikaja (1850-1992)*,
[http://varga.adatbank/transindex.ro/?pg=3&action=etnik
&id=3602](http://varga.adatbank/transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=3602)

Geografie, Meteorologie şimediu înconjurător / Geography, meteorology and enviroment, Añuarul statistical Românie 1 /Romanian statistical Yearbook 1, Romanian National Institute of Statistic, Buchurest 2007,
<http://www.insse.ro/cms/files/pdf/en/cp1.pdf>, 4.

Ethnocultural Diversity Resource Center,
http://www.edrc.ro/recensamant.jsp?regiuneid=0&judet_id=2057&localitate_id=0

Попис жупаније Торонтел:
[http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?cou
nty=Toront%E11](http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Toront%E11)

Попис жупаније Тимиш:
[http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?
county=Temes](http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Temes)

Попис жупаније Караш-Северин
[http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?cou
nty=Krass%F3Sz%F6r%E9ny](http://www.talmamedia.com/php/district/district.php?county=Krass%F3Sz%F6r%E9ny)

Populatie / Population, Añuarul statistical Românie 2 /Romanian statistical Yearbook 2, Romanian National Institute of Statistic, Buchurest 2007,
<http://www.insse.ro/cms/files/pdf/en/cp2.pdf>, 5,12.

Љубомир **Степанов**, *Статистички подаци о Србима у Румунији*, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2005.

ПРОТОКОЛИ

- Протокол венчаних цркве у Мехали 1896–1925,
Протокол крштених православ. Срп. Парох. звања Т. Мехала,
од 1916–1921.
- Протокол крштених православ. Срп. Парох. звања Т. Мехала
од 1967. године .
- Протокол венчаних Темишвар Мехала 1978. год
Протокол венчаних Саборне цркве у Темишвару,
Протокол крштених Саборне цркве у Темишвару,
Протокол умрлих Саборне цркве у Темишвару,
К.В.У. 1768–1778.
- Српско православ. парох. звање Темишвар – Фабрика,
Протокол крштених од 1972. године.
- Српско православ. парох. звање Темишвар – Фабрика,
Протокол венчаних од 1972. године.
- Српско православ. парох. звање Темишвар – Фабрика,
Протокол умрлих од 1972. године.

ДОДАТАК

ВАЖНИЈИ ИСТОРИЈСКИ ДОГАЂАЈИ

- 1001. година – Мађари примају хришћанство
- 1054. година – Раскол у хришћанству на православне и католике
- 1371. година – Маричка битка
- 1389. година – Косовска битка
- 1396. година – Битка код Никопоља и први продор турских снага на територију Угарске
- 1459. година – Пад Смедерева и пад Србије под турску власт
- 1464. година – Пад Баната под турску власт
- 1480. година – Провала мађарске војске у Србију под Турцима
- 1514. година – Устанак мађарских сељака под вођством Ђеђа Доже
- 1521. година – Пад Београда под турску власт
- 1526. Покрет Срба у Мађарској под вођством Јована Ненада
- 1526. година – Битка код Мохача и слом средњовековне Угарске краљевине
- 1529. и 1532. година – Походи Турске на Беч
- 1557. година – Обнова Пећке патријаршије

- 1594. година – Устанак Срба у Банату
- 1608. година – Успостављање Седишта епархије Српске православне цркве за Банат у Темишвару
- 1683–1699. година – Велики аустријско-турски или Бечки рат
- 1686. година – Ослобођење Будима од Турака
- 1699. година – Карловачки мир, којим је завршен Бечки рат
- Април 1690. године – Леополд I издаје Позивно писмо (*Litterae invitatoriae*) патријарху Арсенију Чарнојевићу и српском народу
- Јун 1690. године – Скуп српских духовних и световних старешина на коме је одлучено да се цару Леополду I упути Веровно писмо (*Credentional*)
- 1701. година – Успостављање Поморишке границе
- 1703–1711. година – Устанак Ференци Ракоција против бечког двора
- 1718. година – Пожаревачки мир, којим је Банат припао Аустрији
- 1774. година – Терезијанска школска реформа
- 1790. година – Сабор Срба у Темишвару
- 1858. година – Париска конференција
- 1859. година – Уједињење Влашке и Молдавије (стварање савремене Румуније)
- 1864. година – Установљење Аутономне ердељске румунске митрополије, са Андријом Шагуном на челу
- 1867. година – Успостављање двојне Аустроугарске монархије
- 1874. година – Проглашење мађарског за званични језик

- 1864. година – Јерархијска деоба Румунске и Српске православне цркве
- 1877–78. година – Румунија добија независност
- 1920. године 04. јуна – Тријанонски споразум
- децембар 1918. године – Створена Крљевина СХС
- 1989. година – Револуција против Чаушесковог режима
- 2007. година – Румунија постаје чланица Европске уније

ВАЖНИЈЕ ИСТОРИЈСКЕ ЛИЧНОСТИ

- Андрија II – син Беле III; након Белине смрти долази до сукоба око престола и Андрија постаје мађарски краљ (1205–1235).
- Антонеску Јон (1882–1946) – Румунски генерал и председник фашистичке и пронемачке владе у Другом светском рату. Увео је Румунију у Тројни пакт и прикључио нападу на СССР 1941. године, а 1946. године осуђен је као ратни злочинац и стрељан.
- Ахтум – бугарски војвода, потомак Глада, и последњи владар Баната који се супротстављао Мађарима у XI веку
- Бакић Павле (?–1537) – српски великаш. Имао је велико феудално добро око венчаца у Шумадији – *Бакићева земља*. Уживао је велики углед код Турака и добио је право да прикупља од народа прописани харач. Прешао је из Србије у Угарску 1525. године заједно са својом породицом и доста Срба, а 1528. године именован је за капетан српских пешадијских, коњичких и шајкашких чета. Добио је деспотску титулу од краља Фердинанда због јунаштва и ратних заслуга у борбама против Турака (одбрани Беча 1529, на Мохачком пољу 1526 и др.). Био је последњи српски деспот.
- Жигмунд Баториј – ердељски кнез

- Бела III (1148–1196.) – угарски краљ (1173–1196.), успешно ратовао против Византије; освојио Срем и Мачву.
- Ђорђе Бранковић (1461–1516.) – По смрти деспота Вука, М. Корвин позива браћу Бранковиће (Ђорђе и Јован) у Угарску и 1486. године додељује деспотску титулу Ђорђу, намеравајући да Србима у Угарској постави вођу око кога ће се лако окупити, али који ће првенствено одговарати краљевим интересима. Ђорђе се 1496. године замонашио добивши име Максим. Убрзо одлази код Јована Радула IV Великог, који му је поверио да организује Влашку митрополију. Како је по смрти Радула нови војвода нагињао католичкој вери, Максим, успевши да придобије наклоност угарског краља, одлази у Срем, где у Крушедолу подиже манастир који проглашава седиштем обновљене сремске епархије. Године 1513. Максим постаје београдски митрополит, а по смрти 1516. године сахрањен је у Крушедолу.
- Бранковић Ђорђе (1645–1711.) – Трансилванијски гроф и наводни потомак средњовековне владарске породице Бранковића. Намеравао је да, уз помоћ цара Леополда I, ослободи српски народ од Турака и оснује државу Илирију на чијем би челу био као легитимни наследник српских деспота.
- Бранковић Јован (1496–1502.) – Брат деспота Ђорђа Бранковића, с којим је прво делио, а од њега и наследио титулу када се овај замонашио. Прославио се у борбама против Турака. Он је последњи српски деспот из владарске династије Бранковића, који су се осећали као легитимни наследници Немањића.
- Буребиста (?–44. г. пре н.е.) – краљ који је 82. г. пре н.е. ујединио Гете и Дачане.
- Владислав I Јагелонац (1441–1444.) – краљ Угарске.

- Владислав II Јагелонац (1490–1516.) – чешки и угарски краљ.
- Владислав (V Постумус) Хабзбуршки – угарски краљ (1444–1457.).
- Гејза II (1130–1162.) – мађарски краљ (1141–1164.)
- Глад – бугарски војвода, потомак Ахтума и вазал цара Симеона, који је владао Банатом у IX веку
- Гргуревић Вук – Вук Бранкович – Змај Огњени Вук (1471–1485.) син Гргура Бранковића, сина деспота Ђурђа. У младости је био са Турцима, који су помагали његовом оцу да добије деспотство Србије после смрти деспота Ђурђа (1456.); прешао у службу мађарског краља Матије (1465.) и постао заповедник српских чета у Срему и околини. Ратовао је са Мађарима против Чеха, Пољака и Аустријанаца, а нарочито против Турака. Постао је деспот Србије 1471. године и добио је велике поседе на подручју данашње Војводине, који су некад били својина деспота Ђурђа: Купиник (Купиново), Сланкамен, Беркасово, Бечкерек (Зрењанин), Бијелу Стијену и друге.
- Децембел – последњи краљ Дачана (80–106.); успео да уједини многа дачка племена и да се дуго одупире римској експанзији. Након коначне победе надмоћнијих Римљана под вођством цара Трајана и претварања њихових територија у римску провинцију Дакију, Децембел је извршио самоубиство немогавши да поднесе пораз. У савременој Румунији која сматра да води порекло од Дачана, а због храброг супротстављања освајачима, Децембел има статус националног хероја, па су му посвећена многа уметничка дела (књиге, филмови).
- Ђерђ Дожа (1475–1514) – вођа устанка мађарских и трансилванијских сељака из 1514. године, а против племства. Устанку који је имао изразито антифеудални карактер прикључили су се и Срби и Румуни.

- Јован Запоља (1487–1540.) – ердељски војвода, у крви угушио устанак сељака под вођством Ђерђа Доже, док га је у борби против Фердинанда око мађарског престола подржао Јован Ненад.
- Јакшићи – угледна српска племићка породица. Родоначелник је био Јакша војвода деспота Ђурђа Бранковића који је имао синове, Дмитар (?–1486.) и Стефан (?–1489.) и поседе око Јагодине. Након пада Деспотовине браћа, уз сагласност Матије Корвина 1464. године, прелази у Угарску, где добијају утврђење Надлак на Моришу. Нешто касније добијају поседе у Ердељу, а затими у Чанадској жупанији. Дмитар је ратовао са Корвином у Шлеској, а нарочито се истакао у више борби против Турака. После победе у једном од већих сукоба са Турцима (Голубац 1481.), Корвин га шаље у дипломатску мисију у Турску коју је успешно обавио, али је на повратку убијен.
- Јовановић Паја (1859–1957.) – сликар, живео у Бечу; најпознатије слике: *Бој петлова*, *Кићење невесте*, као и три велике композиције из националне историје: *Сеоба Срба*, *Проглашење Душановог законика*, *Таковски устанак*; осликао и два велика иконостаса у Саборној цркви у Новом Саду и у селу Долову у Банату.
- Јосиф I (1678–1711.) – намачки цар (1705–1711.); угушио Ракоцијев устанак у Мађарској.
- Јосиф II (1741–1790.) – син Марије Терезије, њен савладар (1765–1780.) и аустријски цар (1780–1790.); један од представника просвећеног апсолутизма. Спровео неколико важних антифеудалних и просветитељских реформи; 1781. године издао *Патент о толеранцији* којим је и некатолицима, поред слободе вероисповести, омогућен и приступ свим државним и јавним службама.

- Карло Роберт Анжујски (1288–1342.) – угарски краљ (1308–1342.). Увео стабилан новац у Угарску по угледу на фирензински флорин, па се данас мађарска валута назива форинта.
- Карло VI (1685–1740.) – немачки цар и хрватско-угарски краљ; син Леополда I и син Марије Терезије. 1713. године доноси *Прагматичку санкцију* како би омогућио својој кћерци да га наследи.
- Кињижи Павле – српски великаш
- Корвин Матија (1443–1490.) – краљ Угарске (1458–1490.) и реформатор, син Јаноша Хуњадија, основао универзитет у Пожуну, (данашња Братислава), велику библиотеку и прву штампарију 1472. године. Успешно ратовао против Турака, а током његове владавине обновљена је 1471. године српска деспотовина у Угарској са Вуком Бранковићем као првим деспотом.
- Лајош I (1326–1382) – мађарски краљ (1340–1382). Био је најмоћнији владар Европе свога времена, а његова држава се простирала од Висле до Јадрана.
- Леополд I (1640–1705.) – угарски краљ (1655–1705.) и аустријски цар (1657–1705.). Водио је два рата против Турске (1663–1664, и 1683–1699.); Карловачким миром проширио Аустрију, добивши од Турака део Мађарске, Хрватску и Славонију. За његове владе дошло је до Велике сеобе Срба (1690.); Патријарху и српском народу упутио је Веровно писмо да се преселе у Аустрију обећавши им слободу исповедања вере и право на избор војводе.
- Леополд II (1747–1792.) – краљ Аустрије, Мађарске и Чешке, а носио је и титулу цар Светог римског царства од 1770. године до своје смрти.
- Марија Терезија (1717–1780.) – аустријска царица (1740–1780.) спроводила многе и разноврсне реформе у духу

просвећеног апсолутизма, али истовремено спроводила и германизацију и насилно покатоличавање, а међу Србима најпознатија је по укидању Поморишке границе што је изазвало њихово иселјавање у Русију.

- Мерци Клаудије Флоримунд (1666–1734.) – аустријски гроф, фелдмаршал, генерал-заповедник царске провинције Баната и председник банатске народне управе; именован за гувернера Баната у Темишвару 1718. године; иницијатор и организатор економске обнове Баната и ударио је темеље снажној пољопривреди, мануфактури и занатској производњи у тој области.
- Светозар Милетић (1826–1901.) – адвокат и новинар, вођа и представник Срба у Војводини, борац за права и слободу српске националне мањине у Аустро-Угарској, оснивач Српске народне слободоумне странке у Угарској, творац њеног програма и њен шеф до 1883, први уредник листа *Застава* око које су се окупљали најпознатији књижевници и јавни радници тог времена.
- Теодор Јанковић Миријевски (1741–1814.) – директор српских школа у Банату 1773; први школски надзорник; 1776. доноси Школски устав за православне школе којим је реформисано српско и румунско школство у Банату; написао приручник за учитеље, прву српску читанку и буквар. За свој рад добија племићку титулу од аустријске државе.
- Немањић Сава (1174–1235.) – најмлађи син великог жупана Стефана Намање, први српски архиепископ, дипломата, просветитељ и књижевник. По рођењу је добио име Растко, али око 1192. године одлази на Свету Гору где се закалуђерио и узео име Сава. Од византијског цара и васељенског патријарха у Никеји издејствовао самосталност српске цркве и постављен за првог српског архиепископа (1219.). Умро је и сахрањен 1236. године у тадашњој бугарској престоници Трнову, на повратку са ходочашћа у Јерусалиму. Његове мошти

пренете су у манастир Милешеву, а Синан-паша их је 1594. године спалио на Врачару, на месту где је данас Храм Светог Саве. Српска православна црква празнује Саву као светитеља 27. јануара по грегоријанском календару, а законом из 1841. године његов празник постаје школска слава у Србији.

- Јован Ненад – вођа Срба у Банату и Бачкој у првој половини XVI века који је, поред борбе против Турака, покушао да успостави посебну српску државну територију на тлу Угарске, а са седиштем у Суботици. био је умешан и у династичку борбу око мађарског престола између Запоље и Фердинанда.
- Обрадовић Доситеј (1742–1811.) српски просветитељ и реформатор; рођен у Чакову румунском делу Баната тадашње Аустрије; прво се школовао за калуђера, али је напустио тај позив; понесен идејама просветитељства и рационализма, радио на просвећивању српског народа; најпознатије дело *Живот и прикљученија*; био први попечитељ просвете у Совјету и творац свечане песме *Востани Сербие*. Његови остаци почивају у Београду, на улазу у Саборну цркву.
- Петар Петровић (1739–1800.) – епископ темишварски, саветник Илирске депутације 1791; активан члан црквено-народног сабора у Темишвару 1790.
- Мојсије Путник (1728–1790.) – епископ темишварски (1774–1781.) и митрополит карловачки (1781–1790.)
- Трајан Марко Улпије (53–117.) – римски император (98–117.); победио Дачане и Дакију (107. године) претворио у римску провинцију. Освајао је и друге територије Јерменију, Месопотамију, Вавилон, па је за његове владавине Римска империја достигла највећи територијални обим.
- Текелија Јована Поповића – оберкапетан и заповедник Поморишке војне крајине, кога је Еуген Савојски

поставио за заповедника Српске милиције у Араду због ратног подвига против Турака код Сенте 1697. године. 1706. године, тада већ пуковник Поморишке милиције добија племићку титулу која се односила и на његову најужу родбину и потомство.

- Текелија Сава (1761–1842.) – праунук Јована Поповића Текелије, први Србин доктор права, оснивач Текелијанума, председник Матице српске, добротвор, племић, трговац, правник, филантроп и ктитор. Упорно помагао просвећивање српског народа. Сахрањен у српској цркви у Араду коју је подигао његов деда.
- Ракоци Ференц (1676–1735.) – вођа буне против Хабсбурговаца (1703–1711.) која је донекле имала и антифеудални карактер, јер су њене главне снаге чинили сељаци.
- Михајл Храбри (1558–1601.) – влашки војвода, кнез Влашке, Молдавије и Трансилваније; проглашен националним херојем Румуније, јер је први, иако кратко (шест месеци), успео да обједини три кнежевине у персоналну унију.
- Хуњади Јанош (1387–1456.) – у народним песмама Сибињанин Јанко, ердељски војвода, угарски краљевски намесник; отац Матије Корвина и једна од водећих личности у борби против Турака у XV веку. Бранио је Београд против Турака 1456. године, где је и умро од куге.
- Цреповић Никола – један од угледних српских властелина у Угарској. Ушао је у Државни савет 1556. године, а убрзо затим постао северински бан.
- Црњански Милош (1893–1977.) – познати српски књижевник рођен у Чонграду (данашња Мађарска), али је одрастао у Темишвару у осиромашеној грађанској породици, где је завршио гимназију код католичких фратара пијариста. Затим одлази из Темишвара у који се

више није враћао, али га се често сећао и о њему писао. Поред књижевности бавио се и новинарством и дипломатијом, а једно време је живео и у емиграцији у Лондону. Најпознатија дела су *Дневник о Чарнојевићу*, *Сеобе* и *Роман о Лондону*

- Чарнојевић Арсеније III (1633–1706.) – српски патријарх. Предводио сеобу народа (1689.) са Косова и из северних делова Србије под Турском влашћу, а након пораза Аустрије у аустријско-турском рату. Јуна 1690. године у Београду сазива црквени и мирски сабор, на којем духовне и световне старешине Срба одлучују да се преселе у Угарску и аустријском цару упућују *Веровно писмо* (Credentional), у којем траже аутономију српске цркве под јурисдикцијом патријарха и у обиму у коме су је имали и у домовини.
- Чаушеску Николај (1918–1989.) – председник Румуније од 1965. до 1989. године, стрељан након револуционарног скидања с власти.
- Евлија Челебија (1611–1682.) чувени турски путописац; написао велики Путопис (Сијахатнаме) у 10 томова, у којем је описао земље, крајеве и градове које је пропутовао по Османском Царству и ван њега. Између осталих описао је балканске земље, Румелију, Сирију, Египат, Мађарску, Пољску, Немачку, Холандију, Кавказ идр.

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

- буљубаша – буљук-баша – четовођа, заповедник чете у некадашњој турској војсци, капетан
- екмеџија – пекар
- магистрат – општина
- мартолоси – хришћани у саставу турских војних снага у XVI и XVII веку, који су служили као војници у турским пограничним градовима
- мумџија – старешина сапунџијског или воскарског еснафа
- одабаша – заповедник чете турских војника, нарочито јаничара, капетан, главни надзорник једног караван-сараја
- руфет – занатлијско удружење, еснаф
- тачација или таћација – мајстор који прави капе од коже
- хусари – војници у посадама тврђава
- шајкаши – део дунавских поморских снага
- устабаша – старешина, председник занатлијског еснафа
- ћурчибаша – старешина, прдседник крзнарског еснафа

SERBS IN TIMISOARA

This book is dedicated to the customs, culture and way of life of Serbs in Timisoara. The emphasis is on the strategies of constructing and achieving community and layered identities (national/ethnic, dual, regional, local) within a historic discourse.

The data presented in this book has been gathered through various means. Aside from archival material and statistical data on the life of the community, as well as relevant theoretical approaches in the study of ethnicity, the most important data was acquired through fieldwork. The research began in 2002, and took place over a series of short-term visits to the city in 2002, 2003 and 2005. The method of participant observation was applied to many everyday as well as festive situations in the family and social lives of Serbs in Timisoara. I have attended numerous liturgies, weddings, christenings, choir and folklore association rehearsals and performances, family and social celebrations and sporting events.

Interviews, surveys and informal conversations were conducted with members of the community encompassing both sexes, all ages and varying social status, political and religious affiliations. Among my informants there were people whose connections to the church weren't strong, as well as people from mixed marriages. Aside from this, I had tried to gather data on the lives of Serbs between the World wars or earlier indirectly – through the narratives of their descendants.

Over the course of the research I have conducted two surveys. The first one was anonymous and included 12 students from the Serbian gymnasium *Dositej Obradovic*, while the

second one involved 14 members of the Serbian community in Timisoara who were of both sexes, all ages and varying levels of education. Approximately 40 members of the community were interviewed according to a detailed questionnaire. Informal conversations were held with eminent members of Serbian minority organizations as well as community representatives in state and city government.

The book espouses a situational understanding of ethnicity – the view that the social situation decisively influences ethnicity. This however, doesn't mean that the cultural aspects of fellowship and community have been rejected. The picture is more complex and – aside from the social – it also has a cultural component. And neglecting culture and tradition would limit us to the study of social strata. And even though ethnic communities – and Serbs in Timisoara are no exception – have represented social classes in certain periods of history, things haven't always been like that, and they have never been just a social class. Like other ethnic communities, the Serbs in Timisoara sought the inspiration for reviving and strengthening their community in history and tradition, as well as in myths. Therefore, history and tradition have not been neglected during the course of the research, on the contrary, the study of different forms of organizing and group identities among Serbs in Timisoara is given in a historical perspective.

The focus of the research was geared toward the indicators and symbols of real or imagined community and difference along the *us-them* line, as well as on ethnic boundaries. Hence, the book considers layered identities which are especially relevant today in a historical context dominated by the processes of transition, globalization, regionalization and the creation of a unified multicultural or intercultural Europe.

Timisoara is the central settlement of Banat, a region in Southeastern Europe. In a political and administrative sense, Banat has represented a unified territory from the Middle Ages up until World War I, even though it was subject to the political

domination and cultural influences of various states (medieval Hungary, the Ottoman Empire, the Austro-Hungarian kingdom). The Treaty of Trianon divided Banat between the Kingdom of Romania, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Hungary, and Timisoara became part of Romania. After World War II, Romania became a socialist country, and after 1989 and the fall of Ceausescu's regime – the political turmoil that ended his reign started in Timisoara – Romanian society found itself in a period of all-encompassing economic, political and even cultural transition. In early 2007, Romania became a member of the European Union, even though many transitional processes are still on-going.

Each of these changes of government meant significant structural changes for the city and its inhabitants – the Serbian community not the least. These weren't just socio-political changes, they were changes in the demographic profile, national structure, cultural traits and way of life of the city's inhabitants. These historical turbulences have influenced the integration, and one might also say the assimilation of different ethnic groups in the city, as well as the development of different concepts of ethnic/national affiliation and belonging.

Today, Timisoara is the center of the Timis County in southwestern Romania, on the river Begej. The city is spread across 130km², and according to data from 2006, has a population of around 303.000 people, over 85% of which are Romanians. However, Timisoara has preserved certain traits of a multicultural environment, not least in the architectural structure of the city center. A testament to this is the fact that the name of the city has four different phonetic variants: Timișoara, Temisvár, Temesburg, Темишвар.³⁸⁸ Aside from the majority of

³⁸⁸ Victor Nojman, *Gradanska kultura u Transilvaniji i Banatu: Uloga Temišvara u političkim promenama iz 1989*, Habitus 1, Centar za multikulturalnost, Beograd 2000, 3.

Romanians, a number of minorities inhabit the city today: Hungarians, Germans, Serbs, Roma, Bulgarians, Jews and others.

The first part of the book sheds light on the historical development of the Serbian community in Timisoara. Numerous normative principles and processes that the community has undergone are considered: the establishing and maintaining of ethnicity, levels of integration into majority society, different principles of assimilation, as well as the newest processes in the period of transition of Romanian society, such as the revitalization of ethnicity, but also the relativization and demystification of ethnic phenomena.

Serbs have existed in the multiethnic/multicultural region of Banat for centuries. The precise time of their settlement still hasn't been determined, but there is a theory that a number of Serbs settled in Banat in the time of the migration of the Slavs. In Timisoara proper, historical sources first mention Serbs during the reign of Matthias Corvinus (1443–1490). In 1443, for the purposes of the reconstruction of the Timisoara citadel, as well as the fighting against the Turks, Corvinus had settled a number of Romanian and Serbian families in a field, “Ulica”³⁸⁹ which later became the Timisoara suburb of Velika Palanka. It is certain, however, that a large number of Serbs had lived in Banat even before this period, because certain historical sources from 1366 mention them as *very devout in their faith*, while another document from 1543 states that Timisoara is situated in the *middle of Rasadija*. The settling continued, and in the coming centuries, with varying intensity and in waves, so the majority of Serbs, contemporary inhabitants of the city, trace their ancestry to migrants from Serbia who fled from the Ottomans in the long period between the 15th and 19th centuries.

Certain historical data points to the existence of a Serbian community as far back as the pre-Ottoman Timisoara.

³⁸⁹ Virgil Popovici, *Ortodoxismul și biserica națională românească din Timișoara*, Timișoara 1933, 22.

According to the Turkish writer and traveler Evliya Çelebi, in Turkish Timisoara which was nothing more than a palisaded camp even though it was the administrative and military center of the municipality, Serbs were relatively well integrated in the economic and social life of the town, as peasants, soldiers – *martolos*, and craftsmen. They had their own religious institutions which gathered other Orthodox Christians as well: Romanians, Armenians, Aromanians and others. The seat of the Eparchy of the Serbian Orthodox Church for the region of Banat was established in the suburb of Velika Palanka as early as 1608. Along with other Orthodox Christians, Serbs inhabited specific parts of town and had a distinct market district.

After the departure of the Ottomans, most of the inhabitants left in the city were Serbs who founded their own Magistrate. However, the Austro-Hungarian authorities soon started an organized settlement of the region – first of Germans then Romanians and Hungarians. In the second half of the 18th century, this led to a significant increase in the number of inhabitants of the city and a shift in its ethnic structure. However, during the Austrian or Austro-Hungarian period, the four largest ethnic groups: Germans, Hungarians, Romanians and Serbs mostly lived in separate neighborhoods, which enabled them to maintain their ethnic and cultural differences and specificities.

Up until the beginning of the 19th century, Serbs were largely present in the cultural life, if not of the city of Timisoara, then at least some of its neighborhoods, especially the Serbian Fabrika and Mehala – a village which wasn't incorporated into Timisoara until 1910. Here many Serbian minority organizations were established. In the 18th century guilds and schools were founded, in the 19th century libraries and choirs, as well as written media – albeit short-lived. At the beginning of the 20th century the first women's organization was established, followed by youth organizations and sports clubs. And in 1934 the Serbs in Timisoara founded their first political party. From the 19th century onward however the social and cultural influence of the Serbian community in Timisoara has been steadily declining.

Over the centuries, away from their country of origin, the Serbs in Timisoara have been exposed to different forms of acculturation and assimilation, which were sometimes very aggressive with elements of persecution, but were mostly silent and spontaneous. The first wave of hungarization occurred after the incorporation of Banat into the Kingdom of Hungary (1779), while a second more prominent wave took place after the Austro-Hungarian compromise of 1867 and lasted until the start of the First World War. It was planned and forcibly administered through numerous legislations on education, civic and parish registries, changes in the names of streets and places, as well as policy directed against the Orthodox Church.

Still, even in the Austro-Hungarian period Serbs considered themselves a people apart, in the ethnic as well as the political sense. Fighting against assimilation, they held convocation in Timisoara in 1860, when they demanded special administrative autonomy and presented the first Serbian national program in history. Even though their demands weren't met due to the opposition of Austro-Hungary, a few decades later, in 1884 they became the basis for the declaration of the Voivodeship (Duchy) of Serbia and Banat of Timisoara, with a seat in Timisoara. This entity wasn't heeded and was nullified by the court in Vienna in 1860.

During the interbellum, Serbs in Romania became an ethnic minority, and their position was regulated within the bounds of 'cultural autonomy', which in Europe, in the system of the League of Nations was the customary international legal framework for minority rights. However, in the eyes of the members of the Serbian community, hungarization was just replaced by romanianization. Still, as in other parts of Romania, Serbs in Timisoara had the rights to their own schools and church, while cultural life took place through cultural associations, reading rooms, charities, sports clubs and similar organizations. In the 1930's the city boasted as many as 18 minority organizations. At that time a newspaper, "The Timisoara Herald" was published in Serbian, in the Cyrillic script.

The first few years after World War II were marked by a successful cooperation between two newly established socialist countries – Yugoslavia and Romania. The Serbian minority had expected a significant improvement of their position. However, soon after the Resolution of Cominform, a period of significant pressure on the Serbian community in Romania, and Timisoara began. It was a time of staged political trials, shutting down of religious schools and minority organizations etc. These processes culminated in 1951 with the deportation of Serbs from the areas bordering Yugoslavia some 25km deeper, into Baragan – a sandy area in the Danube delta. When they were released in 1955, the deportees were told: *You are freed from prison to work in freedom, but you will not enjoy the rights of free citizens of Romania.* The period after the stabilization of political relations between Romania and Yugoslavia, up to the revolution in 1989, was marked by so called silent assimilation. The most important consequences of these long lasting assimilation processes were the depopulation of the Serbian community and numerous mixed marriages. Hence, Serbs in Timisoara today represent a minority, which according to the 2002 census constitutes only about 2,0% of the city's inhabitants, with a tendency to further decline. Because of this, the Serbs in Timisoara often say that they are the “remnants of remnants”.

Still, after the political changes of 1989, like other minorities, Serbs in Romania gained the formal status of national/ethnic minority, their representative in parliament, as well as the right to foster and maintain their ethnicity. These rights are guaranteed by the Constitution, as well as by numerous other legal documents. Because of this, Serbs in Timisoara, even though they are few in number, managed to renew and develop many of their institutions, and have a wide network of minority organizations of different kinds: educational and religious, socio-political, cultural and artistic, sports clubs, and media in their native language. Timisoara is the seat of the Eparchy of Serbian Orthodox Church in Romania, and has three operational Orthodox churches, as well as the seat of the Serbian Alliance in

Romania – the chief Serbian organization in Romania. Serbs in Timisoara also have education available to them in their native language at all levels, as well as their newspapers, the weekly “Serbian Word” and the trimonthly “Literature life”. There are also the Serbian club, the reading room, and different cultural and artistic troupes: choirs, folklore dance troupes, string orchestras etc. Through numerous activities and manifestations they organize throughout the year, minority organizations are not only the foci of social life and one of the key factors in the preservation of identity; they are also active parts of social life, at the level of the city as well as at state level. Timisoara is the cultural, religious and political center of the Serbian minority in Banat, as well as in Romania.

The next part of the book is dedicated to the study of the actualization of ethnicity among the Serbs in Timisoara. The different levels, aspects and spheres of use of the native language, one of the key symbols of ethnic identity among the Serbs in Timisoara are considered. Apart from that, the vital factors which have influenced its centuries long survival and changes in a multinational setting are taken into consideration.

Even though knowledge of the Serbian language among the population of Serbs in Timisoara shows signs of significant change in quality in certain aspects (reading, writing, speech), as well as a decline in use even in traditional spheres of usage, it has kept its function as a powerful symbol of ethnic/national identity. Serbs in Timisoara have kept their native language, but only as a second language, and one that is under fire from Romanian, the official and dominant language. The level of knowledge among persons educated in Serbian and members of the older generations is much greater on average, while Serbian is slowly falling out of use in families where mixed marriages are present. Analysis has shown that Romanian is gaining ground even in spheres traditionally reserved for Serbian – in Serbian families, in minority organizations and in communication between friends of Serbian descent. Among others, key factors in the use of native

language today are education in the native language, and on the other hand, mixed marriages.

The book also provides a closer look at the ritual cycle and ceremonial life of Serbs in Timisoara. Aside from fixed holidays (Christmas, Easter, *Slavas* etc.) and customs from significant moments of individuals' lifecycles (birth, wedding etc.), social and religious collective manifestations have also been studied (*Marathon of Serbian songs*, and the *Saint Sava Ball*) in different periods. Special attention has been given to the processes which the Serbian minority has been going through in the period of transition, such as: the revitalization of ethnicity, a renewed interest in religion, revitalization of old and constant introduction of new customs with an 'aura' of the 'ethnic'. Such processes are sometimes characterized by cleansing the customs of foreign influences which remain numerous none the less, not least because of centuries of living in a multiethnic community.

The complex social and political context in which Serbs in Timisoara have been living for centuries has resulted in the construction of different types of group identities within the community (national, dual, regional, local) as well as in frequent changes in strategies utilized to make these different identities viable. On the one hand they had influenced the creation of layered identities and on the other they contributed to the community's layering but not its disintegration. The analysis of these questions is presented in the last chapters of the book.

As note earlier, the paper espouses the contemporary understanding of the concept of ethnicity/ national identity which, through a combination of situational and supstitutional approaches, cultural and social aspects, underlines the subjective aspect and symbolic character of ethnic unity and difference. That is to say that under ethnic and/or national identity I imply a group identity shaped and manifested by group members through a series of symbolic ideas about their unity or difference from others, or an identity which can be identified as such by non-members. Among the Serbs in contemporary Timisoara ethnic

identity is based on the idea that there is a shared collective and unique culture and tradition, based on a shared past. The most important markers of this identity are language, faith, tradition, religious and secular holidays and manifestations, folk music and dancing – circle dancing, as well as certain ritual but also profane types of food and drink.

In accordance with this overstatement of ethnicity is the fact that an overwhelming majority of my informants rejected the possibility of the existence of a dual or layered identity. “You are either a Serb or a Romanian” they would say, “you can know both cultures well, but you can only belong to one nation or the other”.

Still, seeing as Timisoara is a multicultural environment, the book devotes special attention to the construction of regional and local identity, as well as the relations between the two. Regional identity is cultural identity or rather, the idea of shared traits and shared heritage among the inhabitants of a certain region, regardless of their nationalities. Even though regional identity is not very prominent among Serbs in Timisoara, the majority of my informants are of the opinion that Banat, as well as its center Timisoara, are marked by certain cultural characteristics, of which the most important are tolerance, multiculturalism, and the peaceful coexistence of different nations. These traits are believed to be the basis of a regional Banat identity among the Romanian population which is manifested in the belief that Banat is supposed to be the leader in the economic reforms and pluralist democratization of Romanian society. Aside from that, it is the basis of numerous projects of interstate cooperation between Serbia and Romania in the fields of economy, culture, tourism etc. of which the Danube-Kris-Mures-Tisa regional cooperation project is the most prominent example.

In the studies of ethnic minority communities in multicultural societies the accent is usually, but not exclusively, on their sense of community and fellowship, or rather, the

characteristics and processes which contribute to their homogeneity and difference with regard to the majority population and/or other ethnic communities. This research however, clearly shows that Serbs in Timisoara represent a complex and heterogeneous community in which different types of differences – from regional, cultural and socio-economic to political, ideological and religious – are easily identified, regardless of the ethnic specificities of the community's identity as Serbs.

Each type of difference could – and often did – represent a cause for division within the community in different time periods. Actually, the apple of discord was often the difference in the way that ethnic identity was conceptualized, or the different understandings of the processes of integration, acculturation and assimilation. These differences not only influenced the segmentation of the community, they often led to the rejection of individuals and/or groups by the community, or to the denial of one's national identity by individuals who were dissatisfied with the current conditions and processes within the community.

Hence, Serbs in Timisoara today feel and declare themselves differently, as Serbs, as Serbs and Romanians, as Banatians or Klisurians. While some consider the terms 'Serb from Romania' or 'Romanian Serb' an insult, others consider these to be completely adequate terms to designate their community, because they mark their ethnicity and fellowship with their own people, but at the same time indicate their specific culture / the culture of Serbs in Romania which should also be developed, and not just preserved.

Ultimately, through its rich fieldwork material, contemporary analysis and conclusions, this book provides a unique perspective on the complex issue of the ethnicity of Serbs in Timisoara. Moreover, I hope that it also contributes to the better understanding of the issues of ethnic/national communities in the diaspora, as well as the understanding of the phenomenon of multiculturalism, or rather, interculturalism or the preservation of unique cultural traits in the processes of European integration.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
323.113(=163.41)(498)(091)

ПАВЛОВИЋ, Мирјана, 1957-

Срби у Темишвару / Мирјана Павловић. -
Београд : Етнографски институт САНУ, 2012
(Београд : Академска издања). - 270 стр. :
илустр. ; 21 см. - (Посебна издања /
Етнографски институт САНУ. књ. 78)

На спор. насл. стр.: Serbs in Temisoara. -
Тираж 500. - Додатак: стр. 248-260. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија: стр. 231-247. - Summary.

ISBN 978-86-7587-069-2

а) Срби - Темишвар
COBISS.SR-ID 194788620